

1 | 2014

český
časopis
historický

The Czech Historical Review

Ročník 112 / Založen 1895

1 | 2014

český
časopis
historický

The Czech Historical Review

Ročník 112 / Založen 1895

OBSAH | CONTENTS

Studie | *Studies*

PEŠEK Jiří

Jak psát dějiny moderních univerzit? Polemika nad IV. dílem
Dějin univerzit v Evropě 7
*(How to Write the History of Modern Universities? A Debate
on Volume IV of A History of the University in Europe)*

ŽUPANIČ Jan

Formování židovské šlechty ve středoevropské perspektivě 40
(The Formation of Jewish Nobility from a Central European Perspective)

LACH Jiří

Tony Judt a jeho přístupy k soudobým dějinám 70
(Tony Judt and his Approaches to Contemporary History)

Obzory literatury | *Review articles and reviews*

Přehledy bádání

LOHMANN Nina

Směrování německého a mezinárodního výzkumu nacistického
okupačního panství. Pohled na literaturu posledního dvacetiletí 85
*(Trends in German and international research of the Nazi occupation
regime in Europe. A review of the literature of the last two decades)*

Recenze

PEŠEK Jiří – FILIPOVÁ Lucie a kol.

Věda a politika. Německé společenskovední ústavy v zahraničí
(1880–2010) (Petra Baštová) 109

ISENMANN Eberhard

Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Stadtgestalt, Recht,
Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft
(Ivan Hlaváček) 112

KŘÍŽOVÁ Markéta	
Otroctví v Novém světě od 15. do 19. století (Jaroslav Pánek)	115
ASCH Ronald G. – BŮŽEK Václav – TRUGENBERGER Volker (Hg.)	
Adel in Südwestdeutschland und Böhmen 1450–1850 (Jiří Hrbek)	119
DIBELKA Jaroslav	
Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století (Jan Horský)	123
ADELGRUBER Paulus – COHEN Laurie – KUZMANY Bőrries	
Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918 (Tomasz Kargol)	128
TÖNSMEYER Tatjana	
Adelige Moderne. Großgrundbesitz und ländliche Gesellschaft in England und Böhmen 1848–1918 (Miloš Řezník)	131
VELKOVÁ Alice	
Schuld und Strafe. Von Frauen begangenen Morde in den böhmischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Zdeňka Stoklásková)	135
NOBLE Ivana – BAUEROVÁ Kateřina – NOBLE Tim – PARUSHEV Parush	
Cesty pravoslavné teologie ve 20. století na Západ (Filip Outrata)	138
KUČERA Rudolf	
Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918 (Ivo Rejchrt)	141
REINKOWSKI Maurus – THUM Gregor (edd.)	
Helpless Imperialists: Imperial Failure, Fear and Radicalization (Jan Bečka)	143
KUBÁTOVÁ Hana	
Nepokradeš! Nálady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce, 1938–1945 (Michala Lónčíková)	146
HIML Pavel – SEIDL Jan – SCHINDLER Franz (edd.)	
„Miluji tvory svého pohlaví.“ Homosexualita v dějinách a společnosti českých zemí (Jaroslav Dibelka)	149
<i>Zprávy o literatuře</i>	153

Nekrology

Eva Procházková (6. 2. 1950 – 4. 11. 2013)
(Jaroslav Pánek) 169

Knihy došlé redakci 171

Výtahy z českých časopisů a sborníků 171

Zasláno redakci

Data v Českém sociálněvědním datovém archivu
(Marie Dlouhá) 184

STUDIE

Jak psát dějiny moderních univerzit? Polemika nad IV. dílem Dějin univerzit v Evropě*

JIŘÍ PEŠEK

Univerzity přelomu 20. a 21. století se proměnily z tradičních, relativně uzavřených, do velké míry sociálně výběrových komunit intelektuálních a badatelských elit a vědeckého či politického dorostu v sociálně široce otevřená, mezinárodně provázaná, politicky významná a ekonomicky náročná i produktivní prostředí s velkým vlivem na bohatou škálu stránek veřejného života i ekonomické sféry. (Pro ilustraci připomeňme, že podle Českého

JIŘÍ PEŠEK: How to Write the History of Modern Universities? A Debate on Volume IV of A History of the University in Europe

The fourth volume of the synthetic work „A history of the University in Europe. Universities since 1945“ presents not merely a comprehensive overview of the development of post-war higher education but it also leaves us with a number of unanswered questions on the topic itself, as well as the means, possibilities and aims of the historiography of modern universities in general. The author critically interprets the main areas in which profound factual errors and manipulations typical for this prestigious, yet political rather than historical work, occur. In part two of his contribution, the author formulates fundamental premises for critical, although primary resource based, comparative research of post-war universities as a unique, supreme and scientifically oriented form of higher educational preparation of the elites in a slowly, but nonetheless academically merging Europe. He explains that universities are not merely market-oriented institutions of higher learning and producers of easily applied outcomes of research but also intellectual environments with important links and roles for society as a whole.

Key words: history of universities, historiography of education, Europe, the post-war period, academic elites, scientific communication

statistického úřadu studuje aktuálně na vysokých školách – ovšem nejen univerzitách – nevelké České republiky asi 400 000 mladých lidí.) Historický výzkum a interpretace jejich moderních a samozřejmě zejména soudobých dějin proto nemohou být prosty eminentně politických a skupinově zájmových, velmi aktuálních aspektů. Předkládané polemické vyrovnávání se s nejnovější částí prestižní nadnárodně koncipované syntézy Dějin univerzity v Evropě tak není pokusem o rektifikaci speciálních aspektů na odlehlejší dějepisném poli, ale pokusem ukázat význam koncepčního a odborně korektního výzkumu soudobých dějin na jednom z jejich společensky centrálních polí.

Poválečný vývoj českých, snad ještě více však obecněji evropských univerzit přitom není pole badatelsky příliš zorané. Stávající publikace mají většinou jubilejní motiv a akcent nebo jde o práce pouze historizující, ale svou podstatou především aktuálně polemické. Vedle toho se setkáme s pedagogicko-encyklopedickými (čím více mezinárodními, tím spíše faktograficky nespolehlivými) díly, s deskriptivními příručkami právní a správní povahy, se statistikami, samozřejmě i s různě koncipovanými memoáry významných osobností a s vysokoškolsko-politickou a univerzitně-manažerskou produkcí, jen výjimečně zaznamenání hodné úrovně. Opravdové plody koncepčního badatelského, o rozbor pramenů opřené výzkumu nalezneme pro poválečnou epochu jen zřídka. Jde přitom o období dramatické kvantitativní expanze akademické sítě i velikosti jednotlivých univerzit, o dobu zásadních strukturálních i sociálních proměn „univerzitní krajiny“ a také o epochu, v níž se tematicky i geograficky významně posunula evropská i světová těžiště univerzitního světa.

Rozsáhlá, v úhrnu (v němčině) přes bezmála dva tisíce stran čítající syntéza dějin evropských univerzit od středověku do konce 20. století, která byla završena čtvrtým – poválečným – dílem, se proto přímo nabízí jako báze pro úvahy obecnější povahy a, bohužel, i jako zhmotněné varování, čeho se v příštím výzkumu exemplárně vyvarovat.¹ IV. díl univerzitní syntézy objímá vývoj této klíčové vzdělanostní instituce mezi koncem druhé světové války a zhruba počátkem boloňského procesu. Dílo vznikalo dlouho: Andris Barblan, kdysi generální sekretář Evropské konference rektorů (CRE), píše v Epilogu svazku, že prvé podněty k němu dal on osobně koncem sedmdesátých let, startovní výstřel pak prezidium CRE autorským kolektivům udělilo v roce 1983 a první díl syntézy se na pultech knihkupectví objevil o desetiletí později.² Čtyři svazky díla vycházely ve stále delších odstupech: středověk 1993 (anglická, v Cambridge vydávaná verze již 1992), raný novověk 1996, velká epocha 19. století a prvé poloviny 20. století 2004.³

* Příspěvek vznikl v rámci PRVOUK FHS UK: P 20/2013/62.

- 1 Walter RÜEGG (ed.), *Geschichte der Universität in Europa*, Band IV. Vom Zweiten Weltkrieg bis zum Ende des 20. Jahrhunderts, München, C. H. Beck Verlag 2010, 559 s., ISBN 978-3-406-36955-1 (A history of the University in Europe. Universities since 1945, Cambridge, Cambridge University Press 2011, XXIV + 635 s., ISBN 978-0-521-36108-8).
- 2 Andris BARBLAN, *Epilog. Von der Universität in Europa zu den Universitäten Europas*, s. 485–506, zde s. 485.
- 3 Rámcovou informaci o struktuře prvních tří svazků podala Kateřina SCHWABIKOVÁ v AUC-HUCP 44, 2004, s. 248–250. Autorka si tu posteskla, že zmínky o Univerzitě Karlově „nezacházejí

Nyní konečně bylo knižně zachyceno chronologicky nejkratší, co do expanze počtu univerzit a zejména studentů však nejdramatičtější poválečné něco více než půlstoletí.

Dějiny moderních univerzit jako politický argument

Spolu s chronologickým záběrem jednotlivých dílů se – alespoň tak se to jeví zvědavému čtenáři – postupně měnilo i pojetí knihy: Prvé dva svazky, o jejichž editorství se Švýcar Walter Rüegg přetahoval s Belgičankou Hildou de Ridder Symoens, prezidentkou mezinárodní komise pro dějiny univerzit (de Ridder Symoens je nakonec editorkou anglické verze, Rüegg editorem německé), mají charakter historicky standardně zpracované, ovšem širšímu publiku stylem výkladu přístupné vědecké syntézy či příručky, dokládající slavnou cestu univerzit jako světově unikátního vysokoškolského modelu od 12. do konce 18. století a dějiny jeho vyzařování či transferu na obě poloviny amerického kontinentu.

Od III. svazku (1800–1945)⁴ se charakter knihy v některých ohledech začíná poněkud měnit. Dílo zůstává – až na „drobné defekty“⁵ – na vysoké odborné úrovni (mj. zajištěné i účastí špičkových evropských i amerických autorů: např. Fritz Ringer, Konrad H. Jarausch), ale do jisté míry se v některých kapitolách posunuje do pozice historického argumentu v současné nebo přinejmenším v osmdesátých a devadesátých letech vířící vzdělanostně politické diskusi. Zejména jde o otázku, zda a do jaké míry je Humboldtův univerzitní model sepětí výuky s výzkumem a se studenty jako aktivními účastníky vzdělávacího procesu dnes, tj. v době masovosti studia, odepsaný nebo zda naopak zůstává jediný nosný (srov. např. s. 150). Autoři, kteří mj. soustavně zmapovali přenos evropského univerzitního modelu na ostatní kontinenty a jeho následné adaptace pro místní podmínky, zdůrazňují především ohromnou roli příkladu německých

do větších podrobností“ a neberou na vědomí aktuální stav výzkumu o pražské univerzitě. Škoda že autorka neměla čas důkladněji v tomto kontextu projít zejména III. díl publikace. Možná, že by po zjištění řady „bohémikálních nepřesností“ její jednoznačně pozitivní soud o knize vyzněl skeptičtěji.

4 Walter RÜEGG (ed.), *Geschichte der Universität in Europa*, Band III. Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800–1945), München 2004.

5 Český čtenář III. svazku lehce znejistí, např. když belgičtí autoři Lieve Greves a Louis Vos na s. 268 prohlásí Prahu za centrum panslavismu konce 19. století, Tomáše Masaryka deklarují jako profesora práv nebo na s. 269 pražské (mladočechy vzburcovanou městskou luzou nesené) bouře po odvolání Badeniho jazykové reformy v listopadu roku 1897 vysvětlí jako „krvavé srážky mezi českými a německými studenty“, vyvolané „rezolucí lednového Sjezdu německo-nacionálních studentů Rakouska za uchování německého charakteru rakouských univerzit a vysokých škol“. Exmplární je pak líčení z pera Notkera Hammersteina na s. 532, vztahující se evidentně k 17. 11. 1939: „V březnu 1939 se v Berlíně konala porada o statutu ‚protektorátu‘, na níž zástupci říšského ministerstva pro vědu rozhodli, že všechny české vysoké školy mají být vedeny jako ‚říšská zařízení‘, tedy být podřízeny Říši. Na počátku zimního semestru téhož roku došlo ke svévolným zatčením údajně buřičských českých studentů v Praze a Brně. Nacisté tím otevřeli cílenou vyhlazovací strategii vůči inteligenci této země. Všechny české vysoké školy a akademie – celkem deset – byly uzavřeny a studovat směli jen Němci na německé univerzitě v Praze.“ O popravě studentských funkcionářů ani o deportaci 1200 studentů do koncentračních táborů neztratil autor ani slovo. Odvolává se přitom na studii: Karl LITSCH, *Die Aktion vom 17. November 1939*, in: Buchhard Brentjes – Günter Albrecht (ed.), *Wissenschaft unter dem NS-Regime*, Berlin 1992, s. 64–81. Perzekuci studentů v „západní Evropě“ líčí jinak poměrně podrobně.

univerzit – tedy právě modelu spojení výzkumu s výukou – pro celý tehdejší svět, jmenovitě např. pro USA, kde na bázi adaptace německých podnětů vznikl vlastní model postgraduálního studia.⁶

Otázka adaptování tradičních vzdělanostních modelů do nových podmínek se pak autorskému týmu stala východiskem pro rázně aktualizující, nadto účelově redukativní pohled na nejmladší století a zejména padesátiletí evropských univerzitních dějin. Již při četbě úvodních, obecně zaměřených kapitol nás zaujme skutečnost, že (poměrně intenzivní) pozornost je tu věnována jen univerzitním reformám a konceptům šedesátých a sedmdesátých let. Velké, evropskými univerzitami od poloviny osmdesátých let nesené hnutí za vytvoření společného evropského akademického prostoru, za autonomii univerzit a jejich vysvobození ze zajetí těch kterých vládních i komerčních tlaků na jejich přízemně účelovou ekonomizaci, tu však vůbec není zmíněno. Dokonce, i když disciplinovaně přečteme celou knihu a znejistění (s pocitem, že jsme cosi důležitého přehlédli) hledáme v rejstříku klíčové evropské univerzitní summity, zásadní koncepční diskuse, deklarace a reformy, nenalezneme je. Pro boloňskou „Magna Charta Universitatum“ (18. 9. 1988), pařížskou „Joint declaration on harmonization of the architecture of the European higher education system“ (25. 5. 1998), ani pro dnešní postavení evropských univerzit definující boloňskou „Joint Declaration of the European Ministers of Education“ (19. 6. 1999) tak v této knize překvapivě nezbylo místo.⁷

Dějiny univerzit v poválečné (západní) Evropě

Čtvrtý svazek knihy, jemuž teď věnujme pozornost, zmíněné účelové – standardní dějepisné příručce či dokonce syntéze vzdálené – pojetí předchozího svazku dále radikálně prohlubuje. Kniha je po Rüeggově předmluvě rozvržena do čtyř oddílů. První je věnován „tématům a základům“, tedy obecným otázkám a konceptům, druhý oddíl „strukturám“, tedy především státům jako zakladatelům, financierům většiny univerzit i tvůrcům univerzitní či širše vysokoškolské a školské politiky a legislativy, dále univerzitnímu managementu a univerzitním učitelům. Třetí oddíl knihy se zaměřuje na studenty: tematizován je tu nejprve přístup mládeže na univerzity, dále studijní modely, (ne)rovnost vzdělanostních šancí, proměny sociální skladby studentů, také strukturování průběhu studia, studentská hnutí a organizace a konečně přechod studentů do praktického živo-

6 Srov. kapitolu: Edward SHILS – John ROBERTS, *Die Übernahme europäischer Universitätsmodelle, Geschichte der Universität*, III, s. 145–196. S odkazem na studii K. H. JARAUSCHE, *American Students in Germany. 1815–1914: The Structure of German and U.S. Matriculants at Göttingen University*, in: H. Geitz – J. Heideking – J. Herbst (ed.), *German Influences on Education in the United States to 1917*, Cambridge 1995, s. 195n., uvádějí, že „okolo roku 1900 studovalo na německých univerzitách mezi osmi a deseti tisíci Američanů“.

7 Klíčovou prací pro tuto tematiku je: Thomas WALTER, *Der Bologna-Prozess. Ein Wendepunkt europäischer Hochschulpolitik?*, Wiesbaden 2006, s. 59–156, zde k jmenovaným deklaracím, resp. jejich smluvnímu zakotvení: s. 98n., 123–141. Dále srov. Alexander-Kenneth NAGEL, *Der Bologna-Prozess als Politiknetzwerk. Akteure, Beziehungen, Perspektiven*, Wiesbaden 2006; Lena BECKER, *Bildung im Zeichen der Ökonomisierung. Der Bologna-Prozess und seine Auswirkungen auf die Erziehungswissenschaft*, Darmstadt 2012.

ta. Čtvrtý oddíl se věnuje akademické vědě, a to s omezením záběru zájmu na sociální, matematické, přírodní vědy, medicínu a technické obory. Knihu uzavírá již zmíněný Barblanův Epilog, po němž následuje – pohříchu neúplný (pro ČR chybí např. univerzita v Olomouci, nově založená roku 1946) – „Soupis univerzit, založených v Evropě v letech 1945–1995“.⁸ Za univerzitu je v knize považována každá vysoká škola, která získala státní akreditaci pro udělování doktorátů⁹ (s. 16). Závěr svazku tvoří jednak osobní, jednak smíšený místní a věcný rejstřík. Bibliografie jsou formou nerozsáhlých výběrových soupisů umístěny za jednotlivými kapitolami.

Walter Rüegg v předmluvě vysvětluje, že „moderní, na Evropu zaměřené dějiny univerzit nemohly být členěny podle zemí, typů vysokých škol, špičkových univerzit či duchovních hnutí. Daleko spíše muselo být usilováno o shrnutí dnešního stavu znalostí o společenských podmínkách a úkolech, strukturách a funkcích, aktérech a aktivitách univerzit“¹⁰ (s. 13). Tohoto úkolu se ujal osmnáctičlenný (nikoliv šestnáctičlenný, jak autor uvádí na s. 14) tým, v němž pětice akademicky vzdělaných historiků tvořila jen nevelkou menšinu. Ostatní účastníci projektu byli sociologové, lingvisté, vědečtí a vzdělanostní manažeři, především však tu dominuje britská skupina pěti přírodovědců a jednoho lékaře. Zajímavé je i regionální složení těchto odborníků na dějiny evropských univerzit: devět britských občanů doplňuje jeden Američan, jeden Kanadan, kontinentální Evropu pak reprezentují dva Belgičané, tři Němci a dva Švýcaři. Profil autorského týmu tak odpovídá studenoválečné době vzniku projektu. Je zajímavé, že macešsky zcela stranou byli ponecháni také historikové univerzit celé románské, resp. mediteránní části Evropy. S nutností vzít na vědomí i východní část Evropy byl pak editor svazku konfrontován až po roce 1989 (ukázalo se být potřebné doplnit stávající výklad o systémové srovnání „sovětského a západního vysokoškolského modelu“ s. 15) a vyřešil to přizváním kanadského ekonoma a špičkového vzdělanostního manažera Jana Sadlaka, který je polského původu.¹¹ Polsky nadto čte i jeden z Belgičanů (Louis Vos), takže se vydavatelé knihy tváří, jako by tím byla zajištěna celoevropská vyváženost rešeršního potenciálu...

8 Východiskem tu byla práce Lubora JÍLKA, *Historical Compendium of European Universities*, Geneva 1984.

9 Je to poněkud nesystémové: v pasážích, věnovaných USA (opakovaně deklarovaných za „příklad“ pro Evropu), jsou za univerzity považovány i koleje bez práva doktorátu, který v USA udílí jen necelých 10 % „terciárních“ škol. K tomu: Eva BOSBACH, *Von Bologna nach Boston? Perspektiven und Reformansätze in der Doktorandenausbildung anhand eines Vergleichs zwischen Deutschland und den USA*, Leipzig 2009, srov. moji recenzi v AUC – Studia Territorialis (dále ST) 9, 2009, č. 2, s. 118–126.

10 Sám autor však tento princip opakovaně porušil a věnoval speciální – dnešnímu stavu poznání však jen málo odpovídající – pozornost zejména Německu: Srov. Walter RÜEGG – Jan SADLAK, *Die Hochschulträger, Geschichte der Universität*, IV, s. 79–120, podkapitola *Alliierte Universitätspolitik in Deutschland*, s. 81–88.

11 V knize se pak ovšem setkáme i s tvrzením, že pokus o socialistické přetvoření vysokoškolských modelů ve střední a východní Evropě představuje „jedno z těžišť svazku“ (s. 198). Albert Henry Halsey v tomto kontextu říká: „Byla socialistická proměna společnosti úspěšná? Skutečně bylo roku 1963 zrušeno klasifikování zájemců o studium podle třídních kritérií a nahrazeno přijímacími zkouškami. Do jaké míry toto opatření dosáhlo svého cíle, není známo“ (*tamtéž*).

Výsledkem je kniha, apriorně přesvědčená o absolutní supremaci severoamerického akademického školství poválečné doby nad univerzitní Evropou. Rüegg v úvodní kapitole dokonce hovoří o západoevropské „vědecké zaostalosti vůči oběma světovým mocnostem“ po roce 1950. Je jistě možno souhlasit s tím, že západoevropské univerzitní školství bylo tvrdě zasaženo (rasově i politicky) nuceným exodem od roku 1933 a následně částečně vyvražděním, tedy dohromady ztrátou zhruba třetiny evropské akademické inteligence mezi léty 1933-1945 (ztráty inteligence sovětského impéria v důsledku vnitřních čistek třicátých a čtyřicátých let v to nepočítaje).¹² Podle některých autorů toto gigantické „puštění žilou“ akademických/vědeckých elit Evropa nedokázala kompenzovat do konce 20. století.¹³

Tento aspekt poválečné situace univerzit ale Rüegg vlastně vůbec netematizuje!¹⁴ Je proto zarážející, že ani ve III., ani ve IV. dílu knihy nenajdeme shrnující kapitolu, která by vysvětlila a statisticky doložila, jak zásadní ranou pro evropské univerzity, vědu, vzdělanost a širě společnost znamenalo vyhnání, ghettoizace, exil nebo vyvraždění zejména židovské/za židovskou prohlášené akademické inteligence a obdobně i útek nebo v emigraci ústící vysídlení politických oponentů evropských diktatur nebo členů specifických, pronásledovaných a genocidou postižených národních společenství.¹⁵ Stejně tak není

12 Někde byly poměry ještě horší: Roku 1950 ukázala anketa konzervativního evangelického časopisu *Christ und Welt*, že jen 14,2 % německých profesorů zůstalo mezi léty 1933 a 1950 na své katedře bez přerušení působení. Srov. Konrad H. JARAUSCH, *Deutsche Studenten 1800–1970*, Frankfurt am Main 1984, s. 214.

13 Nadále ovšem nalezneme i autory, kteří právě toto pojetí odmítají. Rüdiger HACHTMANN, *Forschen für Volk und „Führer“*. *Wissenschaft und Technik*, in: Dietmar Süß – Winfried Süß (ed.), *Das „Dritte Reich“*. Eine Einführung, München 2008, s. 205–225, např. na s. 217n. soudí, že rasové čistky let 1933–1936 sice opravdu představovaly „puštění žilou“ německé vědě, neznamenaly však zrušení meritokratických principů pro vědecké kariéry. „Třetí říše nadto navzdory vyhnání velkého počtu renomovaných židovských badatelů neklesla na úroveň vědecké rozvojové země. ... na uvolněná místa zpravidla nastoupili dobře vyškolení badatelé, kteří nacistickému režimu sloužili s plným entuziasmem a byli podle tehdy platných mezinárodních kritérií vysoce produktivní. Teprve částečně dobrovolné, částečně nucené vystěhování mnoha vůdčích badatelů do USA a do Sovětského svazu vedlo po konci války k tomu, že se – nyní rozdělené – Německo postupně ocitlo ve středním poli vědeckých národů.“

14 Jen letmo tak činí Thomas FINKENSTAEDT v úvodu kapitoly *Die Univeritätslehrer*, s. 153, kde říká: „Vedle důsledků vyhnání židovských vysokoškolských učitelů i poválečných čistek byla věková struktura učitelského sboru poničena i válečnými ztrátami akademického dorostu a studentstva. Poválečný babyboom zasáhl univerzity v okamžiku, kdy bylo obtížné najít dostatek nových učitelských sil. Je sporné, zda bylo se zvýšenou poptávkou po vyšším vzdělání možno počítat předem. Sumárně vzato, nepovažovali univerzitní učitelé bezprostředně poválečné doby silné zvýšení počtů studentů ani za kýžené, ani za nutné.“

15 Michael GRÜTTNER – Sven KINAS, *Die Vertreibung von Wissenschaftlern aus den deutschen Universitäten 1933-1945*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 55, 2007, s. 123-186, odhadují průměrné personální ztráty na německých univerzitách na 20 % stavu z počátku roku 1933. Nejhůře byly zasaženy univerzity ve Frankfurtu nad Mohanem a v Berlíně, které přišly o více než třetinu akademického personálu, na druhém konci škály stála stará, nacionálně konzervativní univerzita v Tübingen s „pouze“ čtyřmi procenty propuštěných učitelů. Reinhard RÜRUP, unter Mitwirkung von Michael SCHÜRING, *Schicksale und Karrieren. Gedenkbuch für die von den Nationalsozialisten aus der Kaiser-*

zmíněna okolnost, že zejména (ale nejen) univerzity bývalých nacistických a fašistických států nejen že po válce (až na úplné výjimky) nestály o návrat vypuzených židovských a levicových či liberálních emigrantů, ale dokonce se vši silou bránily pokusům okupačních mocností o zprostředkování takových návratů.¹⁶

Stejně tak platí, že po válce byly evropské univerzity (rekonstruující se po nacistickém vyloupení a po tvrdém, někdy zničujícím zasažení válečnými operacemi, teprve postupně se restituující z omezených hospodářských zdrojů a komplikovaně obnovující své mnohdy závažně decimované učitelské sbory) nesrovnatelně slabší než špičkové americké, zejména soukromé univerzity, dlouhodobě profitující z ohromného přílivu evropské emigrantské inteligence třicátých až padesátých let. (Uvědomme si nadto ohromný kvalitativní rozdíl mezi velmi úzkou skupinou tří tuctů amerických elitních univerzit a úrovní, resp. vztahem k vědeckému výzkumu a vědecké přípravě na většině ostatních, dnes asi čtyř tisíc univerzit a kolejí.) Je též nepochybné, že poválečná Evropa nemohla finančně (investice do vzdělání a výzkumu) soutěžit s válkou enormně posílenými Spojenými státy.

Ovšem ani tyto aspekty Rüegg vlastně nestaví do centra svých úvah. Spíše lze vyrozumět, že onen předstih identifikuje zaprvé strukturálně jako větší provázanost amerických univerzit s průmyslem (a dodejme, že i armádou jako velkým zadavatelem aplikovaných výzkumů z oblasti přírodních, technických a medicínských věd), zadruhé pak jako předstih USA proti Evropě v manažersko-podnikovém řízení univerzit. Otázkou, kterou ovšem autor neřeší, zůstává, zda je možno beze zbytku srovnávat dvě vývojově a systémově tak rozdílná prostředí, jako je Starý a Nový svět (do jaké míry se role amerických univerzit a kolejí dá pokládat za identickou s evropskými protějšky?) a za

-Wilhelm-Gesellschaft vertriebenen Forscherinnen und Forscher (Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus, Bd. 14), Göttingen 2008, připomíná na s. 70 a 107 osud Institutu für physikalische Chemie und Elektrochemie KWG, do 30. 4. 1933 vedeného nositelem Nobelovy ceny Fritzem Haberem (mj. židovským otcem německých chemických zbraní v první světové válce): celá čtvrtina jeho vědeckých (neárijských) pracovníků byla propuštěna a do roka institut v podstatě přestal existovat. Asi to bez nich dále nešlo.

16 Souhrnně srov. Jiří PEŠEK, *Německé univerzity 1945/46 a 1989/90: těžká a neochotná cesta k akademické autonomii*, in: Jiří Pešek – Tomáš Nigrin, *Ostrov občanské autonomie. Tradiční samosprávné instituce v převratových letech 1944/45 a 1989/90*, AUC-ST, č. 13, 2008, s. 25–54, zde s 30n. Bernd MARTIN, *Die Entlassung der jüdischen Lehrkräfte an der Freiburger Universität und die Wiedereingliederung nach 1945*, *Freiburger Universitätsblätter* 129, 1995, s. 7–46, upozorňuje, že není známo, že by některá německá univerzita podnikla vážný pokus získat zpět učitele, vyhnané roku 1933. Srov. též: Petr CHROUST, *Der verordnete Neubeginn. Grundzüge der Entnazifizierungspolitik an den deutschen Hochschulen*, in: Gerhard Aumüller – Hans Lauer – Helmut Remschmidt (edd.), *Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945*, Marburg 1997, s. 102–112, zde s. 111n., a Bern WEISBROD, *The Moratorium of the Mandarins and the Self-Denazification of German Academe: a View from Göttingen*, *Contemporary European History* 12, 2003, s. 47–69, zde s. 54n. Mezi léty 1933–1938 muselo z Göttingen odejít 49 z 233 profesorů. Po válce se vrátili jen dva. Nevrátil se nikdo z fyziků a matematiků, kteří založili proslulost univerzity, ostatně stejně jako obecněji nikdo ze stovky nejvýznamnějších německých univerzitních fyziků, emigrovavších do USA.

druhé si neklade otázku, zda je tak úzké provázání univerzit s komerční (případně vojenskou) sférou a svým způsobem i přízpusobením se univerzit tomuto prostředí perspektivně opravdu tak pozitivní?

Úplně stranou úvah tu pak zůstává skutečnost, že onen přednostní důraz na technické a přírodovědné obory, resp. přímo organizační provázání či sloučení univerzit a technik s přesunem důrazu a oborové dominance z humanitních na aplikovatelné přírodovědné a technické obory, resp. na zhruba onen okruh společenských věd, který také Rüegg definuje jako perspektivní, provedli v Evropě již ve třicátých a na počátku čtyřicátých let nacisté: Pražský, podle berlínského, bonnského, göttingenského nebo heidelberského příkladu účelového sloučení univerzit a technik Konradem Bernhauerem, Ernstem Ottem a Kurtem Brassem zpracovaný koncept reorganizace německých vysokých škol je tu velmi názorným konkrétním případem. Je třeba podotknout, že nejen v Praze poválečná republika, ale ani v případě německých univerzit spojenecká okupační správa nepovažovala tento koncept za nosný a navrátila univerzity do původního stavu.¹⁷

Obecně viděno se tu v kontextu s dominantními úkoly a prioritami poválečného období opět dostáváme k významným událostem evropských univerzitních dějin, které Walter Rüegg, resp. jeho autorský tým v knize (cíleně?) zamlčel. Magna Charta Universitatum, od roku 1986 připravovaná početnou společnou komisí Association of European Universities a Evropskou rektorskou konferencí (připomeňme, že zadavatelkou zde komentované syntézy univerzitních dějin), si vzala za úkol definovat nepominutelné předpoklady existence a působení evropských univerzit.¹⁸ V textu, přijatém v Boloni 18. září 1988 shromážděním 380 rektorů a prezidentů evropských i mimoevropských univerzit, byly univerzity definovány jako „centra kultury vědění a výzkumu“, pověřená vzděláváním mladé generace, již musí být dán k dispozici obsáhlý korpus vědomostí. Prvá zásada Charty říká, že univerzity jsou ze své podstaty „autonomní instituce“, tj. morálně a intelektuálně nezávislé, a to výslovně jak vůči státnímu vlivu, tak i vůči „duchovní“ moci 20. století, proti hospodářské moci (*economic power*).

Právě v této Chartě, v její druhé a třetí zásadě je definován status výzkumu a výuky, přičemž Charta žádá, aby tyto dva, v obou případech svobodné, pilíře univerzitního působení byly neoddělitelné (*inseparable*), protože jen jejich propojení je podmínkou zprostředkování vědění. Čtvrtá zásada pak s odkazem na evropskou humanistickou tradici žádá iniciování a podporu (včetně internacionalizace standardů zkoušek a diplomů) meziuniverzitní mobility učitelů i studentů. Všechny tyto evropskými univerzitami společně ještě před koncem studené války definované principy vešly o deset let později do pařížské deklarace a následně do boloňské smlouvy. Je zjevnou manipulací

17 Srov. Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945. Vedení univerzity a obměna profesorského sboru*, Praha 2002, s. 71, resp. Aaron F. KLEINBERGER, *Gab es eine nationalsozialistische Hochschulpolitik?*, in: Manfred Heinemann, *Erziehung und Schulung im Dritten Reich*, II. Hochschule, Erwachsenenbildung, Stuttgart 1980, s. 26n.

18 Pro následující informace o klíčových zásadách Magna Charta Universitatum srov. T. WALTER, *Der Bologna-Prozess*, s. 98–100.

dějin, jsou-li v Dějinách univerzit v Evropě tyto zásadní momenty vytváření evropského akademického prostoru a jeho standardů účelově vynechány.

Univerzity sovětského impéria

Co se pak druhé „světové mocnosti“ poválečné doby týká, tam by výkony úzce zaměřeného a hermeticky uzavřeného technického a zbrojního výzkumu a vývoje neměly být zaměňovány za doklady rozvoje univerzit. Sovětský sputnik ani Gagarinův orbitální let nebyl triumfem sovětských univerzit, nýbrž mocensky cenným a prestižním plodem úsilí vojensko-technologických „akademických ghatt“, přísně separovaných od společnosti i vysokého školství. O sovětských univerzitách nám mimochodem dodnes chybí být i jen základní historická informativní literatura. Dodnes nezpřístupnily výzkumu pro poválečnou dobu své archivy a autoři v III. i IV. dílu Dějin univerzit o nich pojednávají v podstatě bez jakýchkoliv odkazů na literaturu. Sovětským univerzitám po roce 1945 především dlouho trvalo, než po návratu z evakuačních provizorií dokázaly nahradit ohromné předválečné i válečné personální i těžké hmotné ztráty a rozeběhnout alespoň základní „výrobu“ mladé akademické generace.¹⁹ Vědu a výzkum jim přitom stát (alespoň formálně) na dlouhou dobu takřka zcela odebral ve prospěch ústavů Akademie věd.²⁰ Právě onen zkamenělý, přes hranice resortních sektorů navzájem minimálně komunikující systém výzkumu, rozděleného do separovaných „kast“, byl přitom jedním z podstatných důvodů katastrofálního sovětského výzkumného a vývojového zaostávání, zřetelného zejména od konce šedesátých let.

Dějiny univerzit v poválečné Evropě ovšem v jednotlivých kapitolách sledují především britské, německé a francouzské univerzity a vysoké školy, zbytek kontinentu je ponechán v pološeru. Explicitně je to deklarováno na s. 154, kde T. Finkenstaedt také přiznal, že pro proměny vysokého školství postkomunistické oblasti neměl informace. Britsko-francouzsko-německá situace je pak často konfrontována s americkou problematikou. V početných, ale jen disparátních příkladech pak k ní autoři uvádí „příklady“ a historiky také z ostatních částí kontinentu. Signifikantní je tu (být i jen v rámci tzv. západní Evropy) minimální zájem např. o rozsáhlou španělskou a italskou univerzitní problematiku. Pouze v detailech je pozornost věnována celoevropsky důležitým, nadnárodně prestižním švýcarským univerzitám, působícím nadto v konzervativním prostředí, nezasaženém druhou světovou válkou ani poválečnými diktaturami.

19 Exemplárně srov. Bohdan ZILYNSKYJ, *Obnovení činnosti univerzit na Ukrajině po roce 1944*, in: J. Pešek – T. Nigrin, *Ostrovy občanské autonomie*, s. 143–155.

20 Je zajímavé, že právě to např. Notker HAMMERSTEIN výslovně chválí! Srov. jeho text: *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*, in: *Geschichte der Universität in Europa*, III, s. 515–545, zde s. 540n., přičemž ztráty, způsobené sovětským univerzitám německým přepadem SSSR, autor odbyl větou: „Postup Němců na Balkáně a poté do Sovětského svazu následovala analogická, z části ještě radikálnější okupační politika a zanechala po sobě všude více než dezolátní poměry“ (s. 533).

Faktografická nespolehlivost reprezentativní, ale zastaralé syntézy

Upozorňuji na tyto detaily proto, že mají zásadní význam pro charakter jednotlivých textů i pro celek knihy: Rukopisy kapitol byly odevzdány již do roku 1995. Opíraly se o západoevropskou, především britskou a ovšem také americkou literaturu, vydanou zhruba do počátku devadesátých let. Z blíže nejasných důvodů (možná došlo ke zdržení i proto, že překlad všech anglicky a francouzsky psaných kapitol pořizoval osobně Walter Rüegg, ovšem anglické vydání IV. dílu vyšlo až rok po německém) pak rukopis knihy odpočíval deset let, takže v roce 2005, kdy došlo na jeho resuscitaci, považovali někteří autoři za nutné své texty aditivně doplnit o vývoj v devadesátých letech nebo alespoň rozšířit odkazy v poznámkovém aparátu přinejmenším o některé jednotlivosti novější literatury.²¹ Její informace ovšem již nemohly být zpětně recipovány do hotových odevzdaných textů kapitol. Vzhledem k tomu, že někteří členové týmu v mezidobí již zemřeli (věkový průměr kolektivu ležel v době odevzdání původních rukopisů okolo pětadesáti let, v době vydání knihy okolo osmdesáti, editor je ročník 1918), nebyl však bohužel realizovaný zájem většiny autorů o současnou, nadto dějepisnou (!) produkci příliš výrazný. Podstatný příliv pramenných studií zejména k bezprostředně poválečným dějinám univerzit z posledního dvacetiletí, ale ani oborové diskuse minulých desetiletí tak v této – již v době svého vydání beznadějně zastaralé – knize v podstatě nebyly vzaty na vědomí.

Dílo ostatně ani nemá kapitolu, která by reflektovala stav bádání, metod, aktuální zaměření výzkumných tematizací a postoje současné literatury ke klíčovým problémům. Na úroveň neaktuálnosti této prestižní, prakticky celou světovou zainteresovanou veřejnost oslovující syntézy (editor na s. 16 připomíná, že předchozí svazky byly přeloženy i do portugalštiny, španělštiny a čínštiny, ruská verze byla roku 2010 v tisku) poukazuje např. již skutečnost, že některé počátkem devadesátých let diskutované a před rokem 2000 provedené reformy (kupříkladu zrušení dvě staletí trvající tradice emeritování německých profesorů s plným platem ve věku 68 let a zavedení jejich nuceného penzionování s nižší finanční úhradou ve věku 65 let) jsou v knize, vytištěné roku 2010, nadále uváděny jen jako plány a záměry (s. 167).²²

21 Klíčovou roli tu s ohledem na postkomunistickou část kontinentu získávají práce: John CONNELLY, *Captive University. The Sovietisation of East German, Czech and Polish Higher Education 1945–1956*, Chapel Hill 2000, a John CONNELLY – Michael GRÜTTNER (ed.), *Zwischen Autonomie und Anpassung. Universitäten in den Diktaturen des 20. Jahrhunderts*, Paderborn 2003, s příspěvkem Jana HAVRÁNKY, *Die tschechischen Universitäten unter der kommunistischen Diktatur*, s. 166–169. Alespoň v poznámce je tu pak citováno i anglické vydání *Dějiny Univerzity Karlovy*: Jan HAVRÁNEK – Zdeněk POUŠTA (ed.), *History of Charles University*, Vol. 2, 1802–1990, Prague 2001.

22 Příkladná nekompetence v konkrétních situacích se ovšem projevuje i jinak. Guy Neave např. tvrdí: „Roku 1969 odstoupily země Spolkové republiky Německo své kompetence na poli vysokého školství (federálnímu státu – doplnil JP) k provedení „rámcového zákonodárství“, což okamžitě vedlo k zřízení spolkového ministerstva pro vzdělanost a vědu“ (s. 50). Potíž spočívá v tom, že svrchovanost ve věcech školství včetně – namnoze značně heterogenního – školství vysokého dodnes zůstává v pravomoci jednotlivých spolkových zemí a nebyla přenesena na zmíněné ministerstvo, které může zemím pouze nabízet mimořádné finanční prostředky. Rámcový vysokoškolský zákon, mimochodem již před vydáním této knihy zrušený, řídil podmínky užívání účelových federálních dotací a byl „obhospodařován“ z kancléřského úřadu.

Symptomatická je též jen naprosto minimalizovaná pozornost, která je v knize věnována ženské vzdělanostní emancipaci. Saarbrückenskému profesoru anglistiky Thomasu Finkelstaedtovi, který napsal kapitolu o univerzitním učitelstvu, stačilo na výklad o ženách, vyučujících na univerzitách druhé poloviny 20. století, jeden a půl stránky bez opory v literatuře tohoto tématu (s. 170n.).²³ Finkelstaedt ji zaplnil disparátními údaji o podílu žen na různých univerzitách v různých funkcích v blíže neuvedených letech. Dospěl ovšem k závěru: „Neexistuje žádná korelace mezi rozvojem všeobecné ženské emancipace v té které zemi a počtem žen mezi vysokoškolským učitelstvem, resp. nelze říci, že by zastoupení žen bylo závislé na politickém systému“ (s. 171). Problematice studentek pak v celé knize není věnována souborná pozornost. Je typické, že ve výběrových bibliografických čtyř kapitol celého třetího dílu knihy, věnovaného studentům, není jediná (!) publikace, která by měla studentky a ženské studium jako své téma. Literatura k problematice žen, studentek ani akademických vyučujících na univerzitách poválečné Evropy většinou zatím nemá charakter celoevropských knižních syntéz.²⁴ Nicméně monografických studií i knižních publikací, které tuto problematiku sledují na té které univerzitě, v tom kterém oboru, je záplava.²⁵ Skutečnost, že tyto práce pocházejí až na výjimky z rukou žen,²⁶ neznamená, že si autorský kolektiv mohl dovolit nevěnovat jim pozornost.

23 Finkelstaedt se v tomto kontextu uchýlil k tvrzení, že „výzkumy o dějinách žen na moderních univerzitách prakticky neexistují“ (s. 170).

24 Nicméně srov. např. pro „moji“ německo-rakouskou oblast: Martha FORKL – Elisabeth KOFFMAHN (ed.), *Frauenstudium und akademische Frauenarbeit in Österreich*, Wien 1968; VERBAND DER AKADEMIKERINNEN ÖSTERREICHS (ed.), *Frauenstudium und akademische Frauenarbeit in Österreich 1968–1987*, Wien 1987; Ruth Heidi STEIN – Angelika WETTERER (ed.), *Studierende und studierte Frauen: Ein ost-west-deutscher Vergleich*, Kassel 1994; Ilse BREHMER – Gertrud SIMON (ed.), *Geschichte der Frauenbildung in Österreich*, Graz 1997; Angelika WETTERER (ed.), *Die soziale Konstruktion von Geschlecht in Professionalisierungsprozessen*, Frankfurt am Main-New York 1995, 2007; Sebastian KAISER, *Trends und Motive von Frauen im Studium an deutschen Universitäten und Entwicklungen im europäischen Raum*, München 2008.

25 Christine FÄRBER – Henrike HÜLSBERGER (ed.), *Selbstbewusst und frei: 50 Jahre Frauen an der Freien Universität Berlin*, Königstein/Ts. 1998; Elke LEHNERT – Heide REINSCH, *Zur Geschichte des Frauenstudiums und weiblicher Karrieren an der Berliner Universität (1890 bis 1968) – Vorstellung eines Projektes*, Jahrbuch für Universitätsgeschichte 2, 1999, s. 188–202; Eva VOSS (Hrsg.), *Studium, Wissenschaft und Beruf. Aus Erinnerungen von Frauen in Tagebüchern und Briefen von 1870 bis heute*, Freiburg i. Br. 2007.

26 Jako exemplární příklad srov. např. soubor prací k tomuto tématu z pera göttingenské historické socioložky Ilse COSTAS, *Der Zugang von Frauen zu akademischen Karrieren. Ein internationaler Überblick*, in: Hiltrud Häntzschel – Hadumod Bußmann (Hg.), „Bedrohlich gescheit“. Ein Jahrhundert Frauen und Wissenschaft in Bayern, München 1997, s. 15–34; Ilse COSTAS – Londa SCHIEBINGER, *Femmes universitaires en Allemagne*, in: Bernard Larroutou (ed.), *Les Femmes dans l'histoire du CNRS*, Paris 2004, s. 119–128; Ilse COSTAS, *Les sciences, l'ingénierie et le genre en Allemagne: réflexions en terrain difficile*, in: Articulation de la vie professionnelle et la vie personnelle dans les métiers scientifiques, Actes du colloque Femmes et Sciences 2006, organisé par l'association Femmes et Sciences et le CNRS, Strasbourg 2007, s. 50–60; TÁŽ, *Zulassung der Frauen zum Studium – im internationalen Vergleich*, in: Ilse Nagelschmidt (ed.), *100 Jahre Frauenstudium an der Alma Mater Lipsiensis*, Leipzig 2007 (= Leipziger Studien zur Frauen – und Geschlechterforschung, Bd. 5), s. 195–231; TÁŽ, *Careers and the Reorganisation of University and Research Systems in France*

Snad ještě patrnější než v textech o západní části kontinentu je informační deficit autorského týmu zřetelný u zmínek o dějinách univerzit postsovětské části Evropy.²⁷ Zde autoři v lepším případě čerpali z několika konferenčních sborníků nebo encyklopedických prací z počátku devadesátých let.²⁸ V horším případě tu zopakovali bezduchá ideologická klišé z časů studené války,²⁹ případně byla v jejich kapitolách „východoevropská“ problematika zcela vynechána.³⁰ Informace (velmi často nepřesné, až zavádějící), získané pro Sovětský svaz nebo pro některou, tomu kterému z autorů z náhodných důvodů blízkou zemi, jsou pak interpolovány coby standard na celek sovětského impéria.³¹ Jako názorný příklad tu poslouží informace o tom, že pod sovětským vlivem byly v zemích „plánovaného hospodářství“ údajně zrušeny habilitace a nahrazeny aspiraturami, přičemž návrat k habilitacím proběhl až po roce 1990 (s. 161, 167 a 297). Kniha samozřejmě také odráží dobu svého vzniku, tj. že byla napsána před evropskými reformami, spojenými s boloňským procesem: Jako „ve zpětném pohledu neuvěřitelné“ sovětizující opatření drakonicky disciplinačního charakteru padesátých let se tu uvádí: „V Polsku byla od studentů vyžadována nejen účast na všech předepsaných přednáškách, laboratorních cvičeních a seminářích, nýbrž i skládání pravidelných dílčích zkoušek“ (s. 91).

Nejzávažnějším problémem je, že se autoři spokojili (zejména právě pro východní či postsovětskou část Evropy) s údaji z třetí ruky a ani se nepokusili o rešerši – po roce 1989 již bez problémů – přímo v pramenech a literatuře zemí, o nichž psali.³² Nejmar-

and Germany, in: Birgit Riegraf – Brigitte Aulenbacher – Edit Kirsch-Auwärter – Ursula Müller (eds.), *Gender Change in Academia. Re-Mapping the Fields of Work, Knowledge, and Politics from a Gender Perspective*, Wiesbaden 2010, s. 101–122.

27 Např. na s. 107 se tak – po líčení studentských bouří roku 1968 ve Francii – dočteme: „Vlna protestů zasáhla roku 1969 další země západní Evropy a přelila se i do Jugoslávie, Polska a Československa.“

28 Pro českou problematiku má v této souvislosti podstatný význam drobná studie: Jacques RUPNIK, *Higher Education and the Reform process in Central Eastern Europe*, *European Journal of Education* 27, 1992, s. 145–151. Jinak byla však klíčovým zdrojem informací oxfordská Encyklopedie vyššího vzdělání z roku 1992, napsaná ještě před koncem studené války: B. R. CLARK – G. R. NEAVE (ed.), *The Encyclopedia of Higher Education*, Vol. 1. *National Systems of Higher Education*, Oxford 1992.

29 Např. T. FINKENSTAEDT, *Die Universitätslehrer*, s. 153, tvrdí bez bližšího vysvětlení: „Ve východní Evropě vedla léta po roce 1945 k prolomení univerzitní tradice.“

30 Typicky Ulrich TEICHTLER, *Der Berufsweg der Studierenden*, s. 283–328.

31 „Vývoj v zemích bývalého východního bloku je těžko popsateľný. Nejen, že chybějí spolehlivé statistiky. Také oficiální výpovědi se často odlišují od reality univerzitního života takovým způsobem, že to zahraniční pozorovatel jen stěží může pojmut a pochopit.“ T. FINKENSTAEDT, *Die Universitätslehrer*, s. 167.

32 V tomto kontextu více zamrzí falzifikace relativně nedávných dat než nepřesnosti při zprostředkování historických událostí: Exemplárně uveďme, že lovaňský odborník na dějiny Polska Louis Vos připomíná 17. 11. 1939 jako den, kdy „německé invazní jednotky 17. listopadu 1939 během jedné demonstrace postřílely studenty Univerzity Karlovy“ (s. 251). Ono za deprimovanou zmínku stojí i hodnocení druhé světové války, jak ho podává Brit Guy Neave, působící na portugalském CIPES v Matosinhos: „Mnohé hovoří pro to, že druhá světová válka znamená bod obratu v dějinách evropských univerzit. Nebyla to ani tak dobovačná válka jako spíše boj mezi ideologiemi a hodnotami, ztělesněnými v politických systémech válčících stran“ (s. 47).

kantněji tyto mnohdy zásadní nepřesnosti vystupují v tabelárních přehledech a ovšem návazně v jejich textových interpretacích. Na s. 55 tak Guy Neave otiskl tabulku s počty „univerzitních“ (myšleno ovšem „vysokoškolských“, resp. „terciárních“) studentů 23 evropských zemí a SSSR let 1950–1990. Pro Československo zde nalezneme údaj o 38 800 studentech pro rok 1950, pro další dekády tu údaje chybí, ač jsou v národních statistických ročenkách běžně dostupné.³³ Ty by autorovi ukázaly, že počet vysokoškolských studentů kulminoval v Československu roku 1981/1982, kdy bylo zapsáno 198 362 osob, poté následoval podstatný – především populačně podmíněný – propad o 15 %. Neave ovšem uvádí údaj až pro rok 1990, kdy podle něj mělo v (dosud nerozděleném) Československu na vysokých školách studovat celkem 112 900 osob. To je ovšem číslo, které odráží situaci pouze samotné ČR, zatímco úhrnný „federální“ počet studentů, zahrnující i slovenské vysoké školy, by pro onen rok činil 173 547 mladých lidí, tedy o polovinu více.³⁴ Autor se ovšem o své statistiky opírá i výkladově a tvrdí, že Československo (které mělo podle jeho tabulky mít absolutně i relativně nejméně vysokoškolských studentů z celého východního bloku s výjimkou Albánie) zaznamenalo v osmdesátých letech hluboký propad vzdělanosti. Zdůvodňuje to jeho hospodářskou a politickou krizí.

Albert Henry Halsey v tabulce na s. 191–192, vztahující se k témuž tématu, uvádí s oporou v kumulativně zmíněné řadě různých statistik UNESCO pro Československo k roku 1990 počet 118 000 studentů. Je to o to zajímavější, že pro týž rok pro bývalou (počtem obyvatel i počtem univerzit s Československem srovnatelnou) NDR Halsey tamtéž prezentuje počet 439 000 vysokoškolských studentů. Je to zvláštní údaj, protože podle statistického úřadu bývalé NDR počet východoněmeckých studentů (včetně dálkového studia) po celá osmdesátá léta osciloval okolo 130 000 a bezprostředně „po pádu zdi“ se zřejmě dokonce drasticky propadl v důsledku odchodu velkých skupin mladých lidí na západ Německa.³⁵ Zhruba trojnásobně nadsazený počet studentů pro rok 1990 je tedy evidentně „hausnumero“ neznámého původu. Podobně „posunuta“ jsou ale i čísla Ulricha Teichlera, který píše o kvótách studentů, zapsaných roku 1991 do prvního semestru (s. 286). Věřit svévolně sestaveným či účelově manipulovaným statistikám autorů této knihy je proto prakticky vyloučeno.

33 Srov. pro dobu „normalizace“: *Statistická ročenka ČSFR 1990*, Praha 1990, s. 610n.

34 *Statistická ročenka ČSFR 1990*, Praha 1990, s. 610n.

35 Srov. *Statistisches Jahrbuch der Deutschen demokratischen Republik 90*, roč. 35, Berlin 1990, s. 342, kde jsou uvedeny podrobné údaje pro léta 1970–1989. Zánik NDR připojením k Spolkové republice způsobil i zánik její samostatné statistiky, takže východoněmecké údaje pro rok 1990 nejsou k dispozici. Roku 1989 studovalo v NDR 131 188 vysokoškoláků. Celoněmecký počet studentů činil roku 1991 celkem 1 775 661 studentů, čili o 63 053 více než před spojením Německa. Nezanedbatelná část východoněmeckých studentů i mladých lidí, kterým NDR nedovolovala studovat, však zřejmě opustila NDR směrem na západ hned po pádu berlínské zdi. Meziroční přírůstek západoněmeckých vysokých škol v roce 1990 činil totiž 206 000 osob, zatímco dříve i později rostl jeho počet meziročně „jen“ o zhruba 40–60 000 studentů. Srov. *Statistisches Bundesamt, Bildung – Forschung – Kultur, Hochschulen, Tabelle: Studierende insgesamt Deutschland Anzahl. Lange Reihe nach Nationalität und Geschlecht ab 1975*, <<https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/Indikatoren/LangeReihen/Bildung/Irbil01.html>> (30. 7. 2013).

Dějiny univerzit nebo dějiny terciárního školství?

Problémem se ovšem stal i sám výklad vývoje univerzit, resp. v extenzivním pojetí Rüeeggova týmu velmi nepřehledného celku „terciárního školství“. To vedle univerzit a vysokých technických nebo ekonomických škol a do šedesátých let i lékařských akademií zahrnuje také nástavbové školství, odborné pomaturitní technické a ekonomické školství, různé doškolovací kurzy a „univerzity třetího věku“.³⁶ Je otázkou, zda jen proto, že sumární státní statistiky poválečné doby obecně tíhnou k agregaci sledovaných kategorií, má být opuštěno nebo rozmělněno téma celé čtyřsvazkové syntézy: totiž dějiny univerzit jako formou, zaměřením, oborovým profilem, vědeckými výkony a do velké míry i skladbou studentstva specifického – přinejmenším do šedesátých let a namnoze dodnes ve většině zemí za nejvyšší považovaného – druhu akademického (terciárního) školství.

Jednu ze „silných tezí“ knihy přitom představuje Rüeeggovo tvrzení: „Sotva zajdeme příliš daleko, když označíme zpětinásobení počtu evropských univerzit z 200 na více než 1000 do roku 2006 za inflační vývoj, který spíše než o rozšíření veřejného vyzarování odpovídá provincializaci“ (s. 37). Pod pojmem „provincializace“ autor rozumí kvalitativní degradaci univerzit v době inflační expanze jejich počtu.³⁷ Je ovšem třeba položit si zaprvé otázku, zda autor má na mysli skutečné univerzity nebo (pravděpodobně) všechny instituce terciárního vzdělávání a zadruhé se ptát, zda má autor na mysli Evropu ve smyslu dnes půlmiliardové EU nebo zda tematizuje maximální výměr kontinentu včetně postsovětského Ruska, tj. celkem asi 750 milionů obyvatel kontinentu. Relace asi 750 000 obyvatel na jednu skutečnou univerzitu odpovídá např. dnešní hustotě univerzitní sítě v Německu. Lze jistě (např. s českou nebo polskou zkušeností) argumentovat, že malé regionální univerzity mnohdy nedosahují potřebné špičkové úrovně, a to ani při cílené oborové specializaci, na druhé straně ale právě v Německu bezprostředně poválečné doby (Freie Universität Berlin) nebo sedmdesátých let (např. univerzity v Bielefeldu nebo v Bochumi, případně i v Kostnici...) byly nově založené univerzity po dobu nejméně jedné generace nositeli mnohdy zásadních inovací. Bylo by tedy dobře zátat se

36 Ulrich Teichler přímo říká (s. 284): „Mnohé prameny, na něž budu odkazovat, nerozlišují zřetelně mezi univerzitami a ostatními vysokými školami, ve statistikách jsou plynulé přechody mezi univerzitami, vysokými školami a ústavy terciárního vzdělávání a v mnoha případech dokonce kurzy celoživotního vzdělávání.“

37 Na totéž upozorňuje Jiřina ŠIKLOVÁ, *Nad současným humanitním vzděláváním v České republice*, in: Tomáš Halík a kol., *K čemu dnes humanitní vědy?*, Praha 2008, s. 45–59. Autorčina teze, že „zvýšení kvantitativní úrovně studia se proto musí promítnout do snížení úrovně kvalitativní, ale i do prezentace předávaných poznatků novými vysokoškolskými učiteli“ (s. 50n.), je ovšem poněkud mechanicky absolutizující. Na jedné straně by tak musela být kvalitativní úroveň univerzit nejvyšší např. okolo roku 1200, kdy jich v Evropě bylo jen několik, na druhé straně by bylo např. české úsilí o založení druhé české univerzity v Brně po roce 1900 a priori klasifikovatelné jako inflační. Jde tedy asi spíše o pokud možno racionální optimalizaci poměru disponibilního „lidského kapitálu“ kvalifikovaných učitelů, studentské poptávky, společenského zájmu a ochoty zakladatelského subjektu k dlouhodobé finanční podpoře na potřebné úrovni. Jako u každé „investice“ je i zde ovšem úspěch nejistý, resp. zhodnotitelný až v dlouhodobých horizontech.

především po roli, po zakladatelských motivacích a předpokladech vědeckého, výukového i „sociálně modernizačního“ úspěchu nově zakládaných univerzit.

Je samozřejmě nutno sledovat nejednou dramatické strukturální a svým způsobem i „diskursivní“ proměny univerzit poválečné doby. Rázný přechod výkladu od tematizování role, vývoje a proměn univerzit k deskripci „terciárního školství“ však zároveň znamená cílené opuštění analytické linie výkladu celého čtyřdílného opusu směrem k účelovému politickému pamfletu, ostatně napsanému nikoliv bádajícími historiky, ale přednostně partou zkušených vysokoškolských řídicích „machrů“, kteří přišli na vrchol moci v šedesátých až sedmdesátých letech. Jinými slovy: v knize bylo autorsky akcentováno a s „managerskou sebestylizací“ do pole výkladu připuštěno jen to, co z hlediska autorů bylo v oblasti vysokého školství prvoplánově ekonomicky úspěšné a „legitimizovatelné“. Vše ostatní bylo z výkladu o dějinách evropských univerzit vyloučeno jako staré haraburdí.

Je přitom potřeba si uvědomit, že v době, kdy vznikaly rukopisy kapitol III. a IV. dílu knihy na přelomu osmdesátých a devadesátých let, tedy na samém konci a po konci studené války, nebyly evropské univerzity právě v optimálním stavu, ač se tak jejich popřevratovým návštěvníkům např. z Československa mohly jevit. Byl to čas zásadních diskusí o stavu a budoucnosti západoevropského vysokého školství a o cestách jeho ozdravení. Šedesátá a sedmdesátá léta byla naplněna v podstatě optimistickou (pragmatickými nadějemi nesenou) snahou řady (především západoevropských) států vyřešit rozsáhlými investicemi do rozvoje vysokého školství politikou celý koš aktuálních, nikoliv jen vzdělanostních problémů. Především bylo třeba s dlouhodobějším výhledem stabilizovat společenskou situaci, rozbouřenou studentskou a generační revoltou pozdních šedesátých let. Ruku v ruce s tím šlo odstranění vládami konečně na vědomí vzatého dlouhodobého vzdělanostního deficitu, který omezoval rychlou modernizaci ekonomiky i společnosti. K tomu se pojilo úsilí konečně omezit přetrvávající vzdělanostní znevýhodnění žen a sociálně slabších vrstev. Osmdesátá léta byla oproti tomu dobou vystřízlivění až zklamání univerzit i jednotlivých národních společností. Investiční, v podstatě jen extenzivní model modernizačního rozvoje školství rychle vyčerpal své možnosti a zdálo se, že univerzity uvrhl do horších problémů, než měly dříve. Na další expanzi chyběly jak peníze, tak disponibilní, odborně kompetentní vědeckopedagogický „dorost“. Rozvoj a stále benevolentnější „socializace“ středního školství přitom zaplavovala univerzity celé Evropy větším přílivem mládeže, než kdo mohl o jedno až dvě desetiletí dříve předpokládat.

Univerzity i ostatní vysoké školy se tak rychle proměňovaly v odosobnělou masovou „výrobní instituci“, o jejímž smyslu, intelektuálním přínosu, metodách pedagogické i výzkumné práce, standardech, cílech a perspektivách byly vedeny zpochybnující, v podstatě beznadějně, diskuse. Zásadně otrěsen se zdál být zejména tradiční „sociálně nobilitující“ či alespoň „sociálně zabezpečující“ přínos studia pro masu absolventů a zejména pro rostoucí podíl nedostudovavších akademiků. Přitom politikům i univerzitám bylo (již jen s rozvojem osobní computerizace a návazně s nástupem internetu) od počátku devadesátých let stále jasnější, že přechod do „společnosti vědění“ se stal realitou a cesta

zpět už neexistuje. Z univerzitního a širě vysokoškolského vzdělání se rychle stalo eminentní politikum a zároveň – ve skokem se integrující „maastrichtské“ Evropě – jeden z dominantních (kvantitativních!) ukazatelů národní prestiže všech zúčastněných zemí: místo výkonů brilantních elit začaly hrát klíčovou roli statistiky a procenta „terciárně vzdělávané“ mládeže a podílu „vysokoškolských absolventů“ mezi populací.

Problémy a návrhy řešení otázek tohoto typu – s porozuměním, energií, otevřeností a velkým ohlasem předkládané veřejnosti druhé poloviny devadesátých let například německým prezidentem Romanem Herzogem – vedly ke snaze o celoevropské hledání východisek: k summitům konce devadesátých let, k podepsání boloňské smlouvy o klíčových strukturálních otázkách vytvoření společného evropského akademického prostoru a nastartování „balíku“ národních vysokoškolských reforem, známých jako „boloňský proces“.³⁸ Jejich cílem bylo – s odvoláním na společně přijaté evropské principy – „zkrotit“ domácí vzdělanostní problémy. Protože však extenzivní příliv studentů pokračoval (jeho důvody a charakteristiky nebyly kupodivu ani zkoumány, ani diskutovány), zaměřily se reformy na prohloubené strukturování (cíle: zkrácení!) a „zeškolštění“ dosud velmi volně akademické vzdělanosti a na maximální možné relativní snížení nákladů na vysokoškolské vzdělání, resp. na co největší „pragmatizaci“ zaměření vysokých škol.

Tak, jak přitom ubývalo intelektuální reflexe stavu a procesů v akademickém školství (resp. mizel politický zájem o výsledky takové reflexe), množily se hlasy politiků i žurnalistů o přebujelosti a zbytečnosti zejména „nepragmatického“, tedy netechnického, nepřírodovědného či nemedicínského studia: především oborů humanitní oblasti. Raději přitom nebyla reflektována skutečnost, že nákladově a na technické vybavení méně náročné humanitní obory musely převzít vysoce nadproporční podíl nadále rostoucí studentské masy. Nikdo nechtěl slyšet důtklivá slova Romana Herzoga: „Nikomu nepomůže, když se z našich vysokých škol stanou odkládiště pro mládež, která nám kazí zaměstnanostní statistiky.“³⁹

Jsou humanitní vědy a teologie zbytečnou zátěží univerzit?

Walter Rüegg upozornil již v předmluvě knihy, že se IV. díl syntézy bude odlišovat od předchozích: Zatímco totiž podle něj do roku 1945 ještě hrály na univerzitách významnou roli humanitní vědy a teologie, v poválečné době „přejaly jejich úlohu přírodní a společenské vědy. Dějepis jakožto sociální věda nachází svoje místo i v tomto svazku, oproti tomu bylo rezignováno na výklad o teologii a humanitních vědách. Ty si musí v poválečné době, ovládané přírodními vědami, technikou a obchodem hledat nové místo“ (s. 16). Toto blíže neargumentované, ale zásadní koncepční tvrzení, které jako společenské vědy deklaruje sociologii, politologii, ekonomii, etnologii, sociální antropologii a geografii, přičemž dále k těmto oborům jako samostatné přiřazuje dějepis a právní vědu, elimi-

38 T. WALTER, *Der Bologna-Prozess*, s. 121n., 157–167.

39 *Rede von Bundespräsident Roman Herzog auf dem Deutschen Bildungskongress in Bonn am 13. April 1999*, http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Roman-Herzog/Reden/1999/04/19990413_Rede.html (30. 7. 2013).

nuje z pole autorského zájmu jak celou oblast lingvistiky a literární vědy, tak soubor věd o umění a kultuře, ovšem též estetiku, ale také pedagogiku, psychologii, zejména však filozofii jako trvalý koncepční základ univerzitního vzdělání. To, co autorům zbylo, je „zpeněžitelné“ torzo, do velké míry bez ducha a charakteru. Člověku se maně vybavuje známá věta ze Švejka: „Bez inteligence lépe potěší.“

Rüegg přitom nevzal na vědomí, že si tyto jím „eliminované“ obory na univerzitách po celé poválečné období až dodnes udržují rozsáhlou a v podstatě neredukující se institucionální bázi, tj. ohromný kádr vysoce vzdělaného a vědecky produktivního učitelstva a především – v evropském výměru mnohamilionovou – základnu studentstva. Ostatně Ulrich Teichler, který věnoval oborovému rozložení studentstva celé dva (chaotické) odstavce, uvádí, že v osmdesátých letech v Dánsku studovalo humanitní a sociální vědy 63 % univerzitních studentů a medián tohoto zastoupení ležel v ostatních západních zemích mezi 30 a 40 % všeho vysokoškolského studentstva (proti 17–40 % studentstva technických oborů, zastoupených ovšem především v neuniverzitním vysokém školství, s. 290). V „zemích plánovitého hospodářství střední a východní Evropy“ dosahoval roku 1955 tento podíl 30–40 % a klesl do roku 1985 na úroveň 16–40 % (tamtéž). Dodejme, že profesori humanitních oborů představují např. v Německu trvale čtvrtinu všech univerzitních profesorů, podíl studentů, kteří dnes v hlavním oboru studují humanitní vědy, se v celku studentské obce v jednotlivých evropských zemích sice různí, pohybuje se však v intervalu 8–20 % všech zapsaných studentů (maximum v Německu: v akademickém roce 2012/2013 je to 457 000 osob).⁴⁰

Je proto nutno položit otázku, zda je odborně zdůvodnitelné eliminovat z výkladu o poválečných dějinách univerzit třetinu až dvě třetiny rozsahu jejich působení? Z jakého důvodu lze jako historicky nadále nepodstatnou definovat např. germanistiku, kterou na konci 20. století jen v Německu studovalo v hlavním oboru 85 000 mladých akademiků a dalších údajně až 500 000 (to znamená i velká skupina studentů „nehumanitních“ oborů) ji mělo zapsáno jako obor vedlejší.⁴¹ (Celkem by to znamenalo, že germanistiku měla v té době přinejmenším „bokem“ zapsána bezmála třetina německého vysokoškolského studentstva!) Lze předpokládat, že pozice francouzštiny na francouzských univerzitách, španělštiny na španělských univerzitách atd. je obdobná, ne-li silnější.

Rüegg, v šedesátých letech konzervativní rektor místy divoce – ovšemže také teoreticky fundovaně – revoltující frankfurtské univerzity, k stáru zjevně zapomněl, že jednou z trvalých úloh univerzit je komplexní příprava vrstvy inteligence, v tom rámci mj. (tradičně především středoškolských) učitelů, tedy opět jen v Německu zhruba dvoumilionové profesní skupiny. A podobně by bylo možno připomenout univerzitní přípravu

40 Tyto údaje pocházejí z přednášky Ulricha HERBERTA, *Geisteswissenschaftliche Forschung an den Universitäten – ein Gespräch*, proslovené na stejnojmenném „závěrečném“ sympoziu FRIAS School of History na univerzitě Freiburg im Breisgau dne 28. 6. 2013, s. 5 rukopisu, distribuovaného účastníkům.

41 Srov. k roku 1995: *Zahlen zur wirtschaftlichen Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland. Ausgabe 1998*, Köln 1998, tab. 123.

celé řady dalších významných – s prominutím humanitních – oborů, které je v zájmu vyrovnaného každodenního fungování evropské společnosti třeba nejen provozovat, nýbrž také vědecky kultivovat a rozvíjet. Je to možná zvláštní úkaz, ale bývá opakovaně připomínáno, že výzkumy kvalifikační skladby špičkových grémií velkých finančních a nadnárodních průmyslových nebo obchodních společností zjišťují vysoké zastoupení absolventů (nejednou dokonce doktoráty vybavených absolventů) humanitních oborů.⁴² Typické je vysoké zastoupení absolventů a zejména bývalých učitelů humanitních oborů mezi německou politickou elitou nebo vysoký počet absolventů humanitních věd mezi britskými politiky.

Otázkou též zůstává, do jaké míry aktuální, resp. (ne)významná je pro univerzity druhé poloviny 20. století teologie jako obor či cluster oborů. Opět použijme příklad našich sousedů: v Německu dodnes působí 30 teologických fakult katolické i protestantské orientace. Tak, jak se (v bolestech, ale pod mocenskopolitickým a bezpečnostním tlakem bezprostřední nutnosti) dnes rozvíjí evropský i globální interreligijní a nábožensko-interkulturní dialog, resp. nahlížíme-li mezinárodní situaci v kontextu (možné či dokonce aktuální) rekonfesionalizace světa v široké paletě funkčních významů tohoto pojmu, jeví se jako pravděpodobné, že se velmi „praktická“ úloha akademických teologických pracovišť v krátkodobé nebo dlouhodobé perspektivě ještě podstatně zvýší.⁴³ Těžko myslitelná je nadto existence řady (ovšem z Rüeggovy perspektivy taktéž zbytečných) humanitních oborů, které by se sotva mohly rozvíjet bez kolegiálního dialogu s teologií. Zkušenost se společensky traumatickými důsledky potlačení a vyhnání teologie z univerzit ovšem již kupříkladu poválečné Československo prakticky udělalo. (Je ovšem nutno říci, že situace církví v komunistickém bloku přece jen nebyla tak drastická, jak ji v knize líčí britský sociolog Albert Henry Halsey: „Ve východním bloku došlo k oddělení církve od státu po druhé světové válce cestou zrušení církví.“)⁴⁴ Je tedy až zarážející, jak blízko v tomto kontextu stojí Rüeggův eliminační vysokoškolský pragmatismus k prostému bolševismu předlistopadové epochy.⁴⁵

42 Jen na okraj exemplárně připomeňme, že např. aktuální „protiteroristická poradkyně amerického prezidenta“, tedy hlavní koordinátorka tajných služeb USA (American federal prosecutor who currently serves as the Assistant to the President for Homeland Security and Counterterrorism to President Barack Obama; the chief counterterrorism advisor to the President, and a statutory member of the United States Homeland Security Council), Lisa Monaco, je pregraduální absolventkou oborů literatura a americké dějiny na Harvardově univerzitě a postgraduální juristkou, promovanou na univerzitě v Chicagu.

43 Srov. Tomáš HALÍK, *Postavení a úkoly humanitních věd – neopakujme cizí chyby*, in: Tomáš Halík a kol., *K čemu dnes humanitní vědy?*, Praha 2008, s. 9–13.

44 Albert Henry HALSEY, *Der Zugang zur Universität*, s. 197.

45 Je však dobře vyvést z omylu čtenáře, který by na základě zjištění, že podle osobního rejstříku s odstupem nejčastěji citovanými osobnostmi této knihy jsou Karl Marx (40 citací) a Vladimír Iljič Lenin Uljanow (16 citací), usuzoval na nepřiměřeně marxistické zaměření díla: Rejstřík prostě každý výskyt slova „marxismus“ nebo „marxismus-leninismus“ automaticky vykládá jako odkaz na tyto osoby a jejich díla. Z osobností českých „poválečných“ dějin univerzit přichází v knize pouze Jan Hus (s. 221 v rámci zmínky o pražské „husitské teologické fakultě“) a dvakrát Jan Palach (s. 274n.), nikdo jiný.

Jak psát dějiny akademické vědy?

Závěrečný oddíl, věnovaný „vědě“, nenapsali historikové (až na úvodní kapitolu o sociálních vědách, dějepisu a právní vědě z pera Notkera Hammersteina a Dirka Heirbauta), nýbrž odborníci v daných disciplínách: matematice, biologii, geologii, medicíně a technice. Výsledkem je proto směs výkladů o pokroku a proměnách toho kterého oboru či vědního segmentu, namnoze bez nároku, aby byl blíže tematizován vývoj a proměny jeho univerzitní výuky a akademického bádání na tomto poli. Některé kapitoly jsou pak směsí osobních (nejednou zajímavých) impresí a vzpomínek na proměny toho kterého oboru za léta autorova akademického působení. Mnohé z těchto textů jsou v řadě ohledů v podstatě inspirativní eseje, jiné se utápějí v dílčích sděleních bez nároků na širší platnost⁴⁶ a také bez takřka jakékoliv opory svých tvrzení v odkazovém aparátu.

Podívejme se, jak jeden z nejlepších znalců a nejuvýkonnějších historiků dějin německých univerzit 19. a 20. století, Notker Hammerstein,⁴⁷ zvládl úkol obhájit účelovou tezi, že historiografie není humanitní, nýbrž sociální věda a pokusil se ji tak zachránit ze společenství „prokletých“ oborů, které jsou jako nepodstatné vykazovány z univerzit. Na počátku 21. století, tedy v době prosazení se desítek metodologických „obratů“ a těsného provázání historiografie s celou řadou příbuzných i vzdálenějších věd humanitní oblasti by se mu to však teoreticky obhajovalo jen těžko. Možná i proto Hammerstein oboru, jehož je profesor, věnoval v knize pouhé čtyři a půl stránky (s. 363–367). Řekl tu o historiografii, že „její hodnota byla zpochybněna, protože nedokázala zabránit hrůzám 20. století, i když se ráda stylizovala do role politické učitelky“ (s. 363). Nesdělil již ale, zda věda hrůzám „století extrémů“ vůbec mohla zabránit a jestli ano, pak která. A je to opravdu její „hodnotu zpochybňující“ slabina historiografie, že se z ní lidé nejsou ochotni poučit? Existuje ale vůbec nějaká věda, lhostejno které oblasti,

46 Příkladná je v tomto směru kapitola o medicíně z pera bývalého ředitele London Hospital Johna Ellise (1916–1998). Dočteme se tu informace typu: „Země, které si za války vyškolily anesteziology pro armádu, disponovaly po válce na tomto poli podstatně více specialisty než před jejím počátkem“ (s. 429). Případně: „Ve Velké Británii, kde se medicína zřejmě vyvíjela rychleji než jinde v Evropě, byly celkové náklady státní zdravotní služby, zavedené roku 1947, tak vysoké (327,8 milionu liber roku 1948/1949 místo rozpočtovaných 430,3 milionu liber roku 1953/1954), že musely být drasticky kráceny kapitálové investice do nemocnic“ (s. 430). Po zkušenosti se zkomolenými pasážemi celé řady kapitol nelze ovšem vyloučit, že Rüeggem osobně provedený překlad Ellisova textu není zcela přesný.

47 Z rozsáhlého díla N. HAMMERSTEINA je k dějinám univerzit třeba speciálně jmenovat především rozsáhlý (spolu s Augustem BUCKEM a Ulrichem HERRMANNEM vydaný) *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. 1. 15.-17. Jahrhundert: von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe, Bd. 2. 18. Jahrhundert: vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800, München 1996, 2005; dále dvojdílné dějiny frankfurtské univerzity: *Die Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main*, Bd. 1. Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule: 1914–1950, (poprvé samostatně vydán 1989), Bd. 2. Nachkriegszeit und Bundesrepublik: 1945–1972, Göttingen 2012. A zapomenout by se nemělo ani na dva výbory jeho drobných spisů k dějinám univerzit: Ulrich MUHLACK – Gerrit WALTHER (ed.), *Res publica litteraria. Ausgewählte Aufsätze zur frühneuzeitlichen Bildungs-, Wissenschafts- und Universitätsgeschichte*, Berlin 2000; Michael MAASER – Gerrit WALTHER (ed.), *Geschichte als Arsenal: ausgewählte Aufsätze zu Reich, Hof und Universitäten der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2010.

kteřá by na počátku 21. století disponovala nezpochybnitelným kapitálem obecně respektovaného a hlavně prakticky opravdu aplikovaného poučení? Bere snad – fyzicky radikálně se degradující – evropská společnost na vědomí alespoň poučení z aktuálního medicínského výzkumu?

Hammersteinův pokus o vynětí historiografie (resp. dějepisu, tedy kritického a metodického spisování – v jádře literárních – příběhů o událostech lidské obce, o příčinách, okolnostech, následcích a (ne)reflexi lidských činů) z kontextu humanitních věd lze snad chápat jen jako pozdní odraz pokusu tehdy především levicového západoevropského dějepisectví šedesátých až počátku devadesátých let etablovat specifickým způsobem depersonifikovaný dějepis jako „historickou sociální vědu“ (srov. teorie i velké práce německé bielefeldské školy, např. H. U. Wehlera nebo J. Kocky, stejně jako nemalé části tehdejšího britského dějepisectví). Tato cesta byla ovšem většinou významných historiků opuštěna již v devadesátých letech...

K tomu se u Hammersteina pojí jistý (okolo roku 2000 ale snad již u většiny starší generace odezněvší) šok z obecného prosazení se (mezi tím již kriticky zkrocených) důsledků „lingvistického obratu“ a snad též jeho až panická obava ze zdánlivě bezbřehé tematické expanze oboru, dosud tak pěkně přehledně centrovaného k politickým, případně duchovním dějinám.⁴⁸ Opravňuje však soubor těchto vývojových charakteristik dějepisu vyřazení historiografie z akademického kontextu humanitních věd (tj. věd o člověku jako tvůrci i jako součástí lidské komunity) a posunutí oboru do společenství věd sociálních, tedy prezentovaných v této knize jako exaktní (matematizovatelné) obory, zkoumající odindividualizovaný celek společnosti? Obávám se, že sotva.

Za „čistkou“ v katalogu univerzitních oborů, jimž dal editor svazku nebo snad autorský kolektiv privilegium své pozornosti, tedy nestojí obhajitelné teoretické zdůvodnění, nýbrž jen a pouze účelové kritérium jejich v principu ekonomické využitelnosti. Za touto ekonomizující, úzce pragmatickou manažerskou koncepcí vnímání vysokých škol (uvědomme si, že od osmdesátých let stále intenzivněji prosazovanou jako recept na modernizaci podfinancovaných, na vysokoškolské studium nedostatečně připravenými studentskými masami přetížených a dlouhodobou krizí svého smyslu a cílů trpících (nejen) evropských univerzit) stojí byrokratická představa o zastaralosti konceptu „elitářské“ samosprávné „intelektuálské“ akademické obce v období zmasovnění vysokého školství, tj. přesvědčení o nutnosti jejího nahrazení lépe zvenčí univerzit kontrolovatelnou, manipulovatelnou a úkolovatelnou „velkopodnikovou strukturou“.⁴⁹ IV. svazek Dějin

48 Na s. 365 autor říká: „Pole historického tázání se enormně rozšířilo, a to aniž by nějaké všeobecné paradigma – tak jako ještě v 19. a časném 20. století – dokázalo všechny ty rozličné otázky držet a svést dohromady. Pro tento vývoj je od počátku 80. let charakteristický nanejvýš nápadně kritický postoj vůči modernímu světu a dále jisté protiosvícenské komponenty.“

49 Připomeňme oproti tomu nárok prezidenta Spolkové republiky, prof. Romana Herzoga z roku 1997: „Elity se musí legitimizovat svou výkonností, vůlí k rozhodování a ochotou hrát roli příkladu. Očekávám od nich i nevyhýbavě jasnou řeč!“ Srov. Roman HERZOG, *Aufbruch ins 21. Jahrhundert*, 26. April 1997, <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Roman-Herzog/Reden/1997/04/19970426_Rede.html> (30. 7. 2013).

univerzit je tak možno do velké míry chápat jako svého druhu „manifest“ tohoto „byrokraticko-modernizačního“ směru.

Je pak ale také třeba říci, že kniha je zároveň i svého druhu „vyjevovací přísahou“ intelektuální kapitulace evropských vysokoškolsky manažerských elit a jejich vědomého odstřížení se od tradice evropské intelektuální kultury, od tradice (jistě obtížné a ne vždy zdařilé) společenské vzdělanosti zodpovědnosti a duchovní seberegulace evropské společnosti. Informace o intenzivních, od osmdesátých let sílících univerzitních pocitech krize, neúčelného přetížení, byrokratizace, ale i zoufalství z neschopnosti či nemožnosti definovat v dialogu se zakladateli a financiéry univerzit strategické cíle „nadodborného“ akademického vzdělání,⁵⁰ „prosakuji“ v řadě kapitol knihy, nejsou tu však reflektovány jako celek ani jako závažný problém...

Univerzity v převratech doby

Dovolím si na závěr této části předkládaného textu vrátit se k otázce, jak univerzity v dramatickém „století extrémů“ překonávaly brutální politické zlomy, proměny režimů a jak se opakovaně vyrovnávaly s nutností „začít znovu“. Nejde pouze o situaci roku 1945 a 1989/1990, i když ty jsou jistě symptomatické. Vnímáme-li však celek Evropy, pak si uvědomíme, že nešlo jen o konec německého nacistického pokusu o neomezené panství nad kontinentem, resp. o počátek sovětského pokusu o totéž ve východní části Evropy a posléze o pád komunismu. Komplikovaněji ustavený problém kontinuity a diskontinuity musela řešit i řada států, jejichž fašistické nebo fašistoidní diktatury padly podstatně později než na konci světové války (jde hlavně o v Dějinách univerzit IV. stranou ponechané Španělsko, Portugalsko, Řecko, sverázná situace se utvářela v Itálii, řada států problém chování a jednání svých akademických elit v době okupace či diktatury z praktických důvodů neřešila nebo se snažila minimalizovat jeho konsekvence, aby pak explodovaly s odstupem desetiletí). V Dějinách univerzit IV. je rok 1989/1990 zmiňován, nehraje však prakticky žádnou roli: pro autorský tým byl zřejmě příliš exkluzivní východoevropskou záležitostí, než aby mu věnoval speciální pozornost. Té se ovšem v knize dostalo alespoň období po konci nacistické epochy.

Guy Neave líčí, že v poválečném období existovaly v podstatě tři strategie, jak v osvobozené Evropě zacházet s univerzitami. Prvá z nich byla prostá obnova univerzit národními, z exilu se navrátilivšími vládami. Druhá a třetí varianta vycházela ze spojeneckých diskusí o morální reorientaci evropských univerzit. Minimalistický přístup pak měl spočívat v obnově, při níž byly z univerzit odstraněny osoby, zatížené kolaborací s nacisty. Pak se univerzity měly pouze vynořit z „vnitřního exilu“, v němž se i za nacistické okupace věnovaly „hledání pravdy na základě nezávislé síly racionality“ (s. 49). Maximalistický přístup údajně podporovala především americká vláda a spočíval nejen v eliminaci kolaborantů, nýbrž i v prosazení reforem a v obsahové modernizaci výuky,

50 Diskuse o krizi univerzit probíhá již dlouho. Kompetentní shrnutí faktů i konkrétních příkladů pro dobu vzniku rukopisu Dějin univerzit IV. srov. Jutta WILHELMI, *Krisenberd Hochschule. Deutsche Universitäten zwischen Wahn und Wirklichkeit*, Weinheim 1993; případně: Michael DAXNER, *Ist die Uni noch zu retten? Zehn Vorschläge und eine Vision*, Reinbek bei Hamburg 1996.

kteřá „měla rozvinout silné kořeny pro teorii i praxi demokratické společnosti, pevné základy nového světového řádu. Univerzity se měly stát instancemi zprostředkování základních společenských hodnot, bezpečnou hrází proti každé formě totalitarismu“ (s. 48 s odvoláním na válečné projevy zejména W. J. Fulbrighta). Je škoda, že Neave nesděljuje, kde a jakým způsobem byly tyto principy konkrétně uplatňovány.

Pro „země, které propadly totalitarismu“, museli spojenci zařadit „znovuustavení univerzit a hodnot, na nichž byly vybudovány, návrat do šťastných dob před jejich znevolněním straně a jejímu aparátu. (...) Vedlo to k paradoxní situaci, že demokratické mocnosti direktivně nařizovaly vymýcení totalitních vazeb, tedy podle autoritativních struktur režimu, který měl být nahrazen demokracií. K tomu se pojila maximalistická představa, že není možno počítat s tím, že personál univerzit bude po znovuořtavení demokratických struktur bez dalšího náležet mezinárodní republice učenců, nýbrž že bude nutná zásadní reforma studijních plánů a forem výuky.“ (s. 49). Každý, kdo se někdy zabýval problematikou denacifikace německých a rakouských univerzit a důvody i hloubkou jejího ztroskotání, pochopí, jak nedotčen zůstal Neave již v devadesátých letech a tím spíše dnes obsáhlou literaturou tohoto tématu.⁵¹ Lépe na tom ostatně nebyli ani Rüegg se Sadlakem, přesvědčení např., že spojenci „univerzitní důstojníci“ spíše než o denacifikaci pečovali především o blaho svěřených univerzit a chránili jejich studenty i profesory před přehmaty spojeneckých okupačních vojsk (s. 84).⁵²

Za těmito kuriozitami stojí jedna z klíčových otázek poválečných evropských dějin univerzit: Jsou – a s jakými předpoklady, resp. za jakých podmínek – univerzity a jejich akademické obce schopny a ochotny po konci diktatur vlastními silami obnovit demokratické prostředí a nastartovat (jistě nikoliv právě přímočarý) vzestup k etablování vnitřní akademické demokracie, dosáhnout svého znovuzapojení do internacionálních vědeckých a výukových sítí, zbavit se diskreditovaných či dokonce zločinných osobností a radikálně zvýšit svůj vědecký i pedagogický výkon? Univerzita Karlova je příkladem univerzity, která se tohoto úkolu vážně a iniciativně chopila již od konce roku 1989 a v (nejen ekonomicky) nelehkých podmínkách dokázala asi maximum možného (velmi často se nám ovšem jeví, že je to v celé řadě ohledů velmi málo...)⁵³ Východoně-

51 Exemplárně srov. Lucie FILIPOVÁ, *Univerzity ve francouzské okupační zóně v Německu 1945–1948*, in: J. Pešek – T. Nigrin, *Ostrov občanské autonomie*, s. 55–73.

52 Ke skutečné úloze a výkonům těchto klíčových osobností spojenecké akademické denacifikace a znovuzprovoznění německých univerzit srov. čtyři materiálové sborníky: Manfred HEINEMANN (ed.), *Hochschuloffiziere und Wiederaufbau des Hochschulwesens im Westdeutschland*, Teil 1: Die britische Zone, Hildesheim 1990; Teil 2: Die US-Zone, Hildesheim 1990; Teil 3: Die französische Zone, Hildesheim 1991; TÝŽ (ed.), *Hochschuloffiziere der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD) und Wiederaufbau des Hochschulwesens in der Sowjetischen Besatzungszone 1945–1949*, Berlin 1997. Exemplárně pak: Ingrid KRÜGER-BULCKE, *Universität in Zwielicht. Der Zustand der Universität Marburg und ihre Erneuerungsbemühungen unter amerikanischen Einfluß 1945/46*, in: G. Aumüller – H. Lauer – H. Renschmidt (ed.), *Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945*, Marburg 1997, s. 13–36.

53 Karel MALÝ, *Přeměny právního postavení vysokých škol v ČSR po roce 1990 – cesta k jejich autonomii*, in: J. Pešek – T. Nigrin, *Ostrov občanské autonomie*, s. 157–173.

mecké univerzity naopak poskytly příklad pasivity a sebeprojekce do role oběti politického převratu, který je vrátil do (nechtěné) svobody.⁵⁴ Bylo by nesmírně cenné, kdyby se mohl rozeběhnout komparativní výzkum předpokladů, průběhu i výsledků těchto obnovných i „sebeočistných“ (případně externích očistných i „protiočistných“) procesů a „restartů“ na evropských univerzitách celého období 1945–2000.

Vitalita, schopnost rychlé akcelerace, adaptace a modernizace, ale zároveň i nadání ke konzervování personálních sítí, způsobů a obsahů výuky i cíleného blokování změn, to vše jsou charakteristické vlastnosti univerzit, organismů s bezmála devítisetletou zkušeností. Dějiny univerzit IV. nám o nich pověděly mnoho zajímavých jednotlivostí. Přednosti některých jejich inspirativních, v podstatě esejistických textů (zde musí být na prvním místě vděčně jmenován bristolský teoretický fyzik John Ziman, který pojednal o proměnách matematiky), ale i podstatné chyby jiných kapitol působí jako významný impuls k prozkoumání poválečných dějin univerzit, tohoto celoevropsky významného fenoménu evropské kultury, vzdělanosti i vědy.

Jak psát dějiny univerzit v poválečné Evropě?

Jak tedy psát dějiny moderních evropských poválečných univerzit? Jsem toho názoru, že v principu úplně stejně jako dějiny univerzit starších období. Především je tedy třeba důsledně diferencovat dějiny univerzit a dějiny ve své „měňavkovosti“ obtížně uchopitelného vzdělání rychle devalvujícího „terciárního“ školství různých druhů. Univerzity – historicky viděno – v evropské společnosti byly a do velké míry dodnes jsou (samozřejmě především na své postbakalářské úrovni) nejvyšší formou intelektuální přípravy mladé generace elit a zároveň (by měly být a zůstat) špičkovým prostředím života vědy a intelektu, který z širokého horizontu různých věd klade otázky o podstatných, speciálních i obecných problémech lidské společnosti a prostředí její existence.⁵⁵ (Je třeba si přitom uvědomit podstatnou vazbu mezi kvalifikační přípravou funkčních elit a jejich „uvedením do prostředí intelektuální otevřenosti“ – bez ní mohou být elity všech oborů své společnosti spíše nebezpečím než oporou.) Ideálně a tedy i konceptuálně viděno by tedy univerzity měly být zároveň také specifickým prostředím, které se nedá korumpovat k pouhé ekonomické využitelnosti své kompetence a tedy společenstvím, které ještě zcela neeliminoválo etický rozměr svého myšlení a konání.

Univerzity jsou (či přinejmenším dosud alespoň dílem usilují o to být) prostředím, které trvá na nutnosti udržet svobodnou (svobodně se rozvíjející) komunikaci o taktéž svobodně volených tématech. Je samozřejmé, že tyto maximy se i historicky naplňovaly vždy jen v omezené míře, ale je zajímavé, že se k nim univerzity (které již svou samotnou

54 Jiří PEŠEK, *Německé univerzity 1945/46 a 1989/90: těžká a neochotná cesta k akademické autonomii*, in: J. Pešek – T. Nigrin, *Ostrovy občanské autonomie*, s. 25–54.

55 Jsem si vědom skutečnosti, že v některých zemích existují specifické „naduniverzitní“ superpřípravky mocenských elit: francouzská ENA poslouží jako exemplární příklad. Taktéž dobře vím, že v řadě států (a to nejen diktatur a autoritativních režimů) poválečné Evropy dlouho hrála významnou společensko-mocenskou elitní roli generalita, vzdělaná na nejednou kvalitních, byť i jednostranně zaměřených vojenských akademiích. To vše ale nelimituje zásadní, obecně široký význam univerzit.

existenci a činností potvrzují „dospělost“ své spádové a zároveň mecenášské společnosti a legitimizují její místo u stolu plnohodnotných národů či států) vždy znovu hlásily a přinejmenším z části se v historicky přelomových časech opakovaně i vracely k tomuto svému poslání. Již jen ověření, zda a do jaké míry a v jakých obdobích se evropské univerzity v poválečné době pokoušely naplňovat tento tradiční – druhou světovou válkou údajně znehodnocený a následně odvržený – ideál, stojí za soustavné prozkoumání.

Připomeňme, co se praví ve III. dílu Dějin univerzit v Evropě: „Univerzity byly lodě na proudu touhy po odhalení, získání a zprostředkování forem vědění. Přesvědčení, že se ctihodnost národa neprojevuje jen jeho politickou nezávislostí, nýbrž i tím, že má univerzitu, ukazuje, jaký význam byl přičítán vědění jako takovému i jako nástroji pro jiné než čistě vědní účely. Rozšíření univerzit přes hranice Evropy bylo výsledkem přesvědčení, které jistě nebylo sdíleno všemi členy každé společnosti a také nebylo vnímáno stejně v celém světě. Ale přece v celém světě stále více lidí rozpoznalo zásadní význam úsilí po zprostředkování vědění speciálního druhu. Šlo a jde o vědění, které zkoumá metodicky, které se opírá o rigorózně definované doklady a o pečlivé kritické studium nejlepších pramenů, o vědění, které je přezkoumáváno teoriemi a zároveň samo přezkoumává teorie. Tento druh vědění byl nabízen univerzitami a právě to byl hlavní důvod pro rozšíření modelu evropské univerzity.“⁵⁶ Jestliže tato charakteristika, vymezení speciální – nadnárodní – společenské role univerzity a její pozice ve školství platila podle autorů až do druhé světové války, lze nějak zdůvodnit, že a proč se po jejím konci podle autorů IV. dílu Dějin údajně vytratila? Argumentované zdůvodnění teze o takové proměně – a nebo její důkazy podložené vyvrácení – by mělo stát v čele každé práce s obecnějším nárokem.⁵⁷

Na závěr III. dílu Dějin univerzit se o něco takového pokusil Notker Hammerstein. Jeho teze, že ve 20. století došlo ke zničení staré univerzitní kultury v důsledku nacionalismu a dvou světových válek, není však ničím více než nepodloženým soudem. Úvahy o tom, že a proč se za války těžiště univerzitní vzdělanosti přesunulo do oblasti „prakticky využitelných“ přírodních a technických věd, jsou tu (s. 535–542) podloženy pouze rozsáhlým výkladem na téma, jak špatně a tedy údajně bez reálných výsledků (snad až na chemii a letectví) byl v období nacismu v Německu organizován univerzitní, armádou využitelný výzkum a vývoj: „Navrhovatelé projektů se v tradičním smyslu snažili využít politicky daných možností k financování vlastních výzkumných zájmů, tedy spíše než aby dávali vojákům do rukou užitečné a aplikovatelné vynálezy, chtěli získávat finance na základní výzkum“ (s. 537). Hammerstein tu nadto cituje účelové poválečné vyjádření majora armády Spojených států E. W. B. Gilla: „Normální německý vědec byl vůči politice indiferentní.“⁵⁸ Kardinálním důkazem o pasivitě německých univerzit, a tedy i o zásadním poválečném impulzu k zásadní změně jejich zaměření, je pak pro Hammersteina skutečnost, že Američané (díky spolupráci univerzit v Chicagu a v Berkeley s vojenským výzkumem a vývojem) vyvinuli atomovou bombu, Němci nikoliv!

56 E. SHILS – J. ROBERTS, *Die Übernahme europäischer Universitätsmodelle*, s. 195.

57 N. HAMMERSTEIN, *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*, s. 515–545.

58 Hammerstein odkazuje na: E. W. B. GILL, *German academic Scientists and the War, Paper Control Commission for Germany*, 28. 8. 1945.

Problémem je, že v době vydání III. dílu (rok 2004) a tím spíše při vydání IV. dílu roku 2010, byly tyto teze již naprosto antikvární. Přesněji řečeno, byly neaktuální již od roku 1974, kdy vyšla práce K. H. Ludwiga o technice a inženýrech ve třetí říši a o (zejména od roku 1942 se prosadivší) integraci přírodních a technických věd do zbrojního průmyslu.⁵⁹ Krátce před vydáním IV. dílu Dějin univerzit pak formuloval Wolfgang Schieder tezi, že věda nestála vůči nacismu v odstupu, nýbrž byla „jeho konstitutivní součástí“.⁶⁰

Problém ostatně není v odborné literatuře nedotčený diskusí: Někteří autoři kladou obrat univerzit k přírodním a technickým vědám (či pokus o takový obrat) do šedesátých let jako americkou i západoevropskou reakci na „sputnikový šok“ a šok z Gagarinova letu, jiní tento „obrat“ situují dokonce až do sedmdesátých let jako reakci na hospodářskou krizi, vyvolanou prvním, resp. oběma ropnými šoky a nutnost komplexního modernizačního obratu celé západní společnosti.⁶¹ To ovšem dále znamená, že při posuzování zaměření a priorit poválečných evropských univerzit nelze koncepčně vycházet jen z apriorních tezí, snad podepřených individuální manažerskou empirií autorů a – nekriticky důvěřivě recipovanými – nadnárodními statistikami nebo bez kritického prozkoumání přejímanými názory některých mezinárodních organizací a institucí.

Není jiné cesty než vycházet z metodologicky průkazných výsledků dílčích, tematicky i geograficky systematicky rozložených analytických studií pramenného charakteru. Těch bylo pro období po ukončení poválečné rekonstrukce, denacifikačních čistek či sovětiizační pacifikace evropských univerzit zatím publikováno pohříchu nemnoho – v evropském kontextu zatím snad nejvíce pro Německo (i klíčové monografické studie k jednotlivým univerzitám nebo např. ke studentstvu v podstatě nejdou nad rok 1970).⁶² Stojí za povšimnutí, jak minimální je v krátkých výběrových bibliografiích, uváděných na konci

59 Karl Heinz LUDWIG, *Technik und Ingenieure im Dritten Reich*, Düsseldorf 1974.

60 Wolfgang SCHIEDER, *Der militärisch-industriell-wissenschaftliche Komplex im „Dritten Reich“*. *Das Beispiel der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*, in: Noran Dinçkal – Christoph Dipper – Detlev Mares (ed.), *Selbstmobilisierung der Wissenschaft. Technische Hochschulen im „Dritten Reich“*, Darmstadt 2009, s. 47–62, zde s. 50, 52. Ralf Pulla to v téže publikaci dokládá konkrétním příkladem enormního podílu vysokých škol na vývoji raket V-2 (masově vyráběný, extrémně vražedný předchůdce amerického Saturnu, který dopravil Apollo na Měsíc). Srov. Ralf PULLA, *Vorhaben Peenemünde. Die TH Darmstadt im raketentechnischen Netzwerk des Dritten Reiches*, tamtéž, s. 103–124. K intenzivnímu zapojení Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft do zájmových sítí nacistického zbrojního vývoje a průmyslu pak existuje opět rozsáhlá literatura, kterou ostatně N. HAMMERSTEIN jako autor knihy *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Wissenschaftspolitik in Republik und Diktatur 1920–1945*, München 1999, musí znát.

61 Srov. nejnověji: Anselm DOERING-MANTEUFFEL – Lutz RAPHAEL, *Nach dem Boom. Perspektiven auf die Zeitgeschichte seit 1970*, Göttingen 2008.

62 Srov. exemplárně K. H. JARAUSCH, *Deutsche Studenten 1800–1970*. Pro české univerzitní prostředí srov. vedle IV. dílu *Dějin Univerzity Karlovy* především: Pavel URBÁŠEK – Jiří PULEC a kol., *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990*, Olomouc 2003; Pavel URBÁŠEK, *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech tzv. normalizace*, Olomouc 2008. Souborný recenzní článek Petra SVOBODNÉHO, *Publikace k dějinám československého vysokého školství ve 20. století*, AUC-HUCP 45, 2004, s. 262–265, dokládá, že jinak nebylo pro druhou polovinu století do roku 2004 vykonáno ještě prakticky nic.

kapitol IV. dílu Dějin univerzit v Evropě podíl pramenných a analytických prací, resp. s jakou lehkostí autoři odkazují k nejrůznějším syntézám a příručkovým přehledům a i pro posledních 30–40 let formulují soudy, k nimž nemají dostatečně průkazné důkazy.⁶³

Výzkumy poválečných dějin univerzit se intenzivněji rozvíjejí prakticky až od konce studené války, tedy od doby zkrácení archivních lhůt na třicet let a od otevření řady archivů postsovětských zemí, ale také od metodologického obratu (také politického!) dějepiscectví ke kulturním, vzdělanostním, komunikačním a např. genderovým dějinám.⁶⁴ Je také nutno připomenout, že studie k moderním dějinám univerzit jsou ještě ke všemu velmi často historiky soudobých dějin cíleně ignorovány, resp. přímo vykazovány z kontextu „soudobých dějin“ do jakéhosi „ghetta“ úzce zaměřených specialistů, stojících mimo hlavní proud dějepisu.⁶⁵

Na druhé straně prakticky již od konce druhé světové války vzniká v širokém kontextu s univerzitami rozsáhlá politicko-vzdělanostní, sociologická a sociologizující, případně kulturně vzdělanostní publicistika (sahá od parlamentních debat a šarvátek až k širokým celospolečenským mediálním diskusím), jejíž kritické probrání a posouzení, resp. soustavné vyčtení bude jedním z významných zdrojů pro práci na široce chápaných univerzitních dějinách. K dostupným „otevřeným pramenům“ pak ve většině zemí patří státní, zemské, oborové i zcela speciální statistiky a výsledky sociologicko-statistických šetření. Jejich výsledky ovšem nelze pouze „přejímat“, nýbrž je nutno přistupovat ke statistikám jako k jejich původci účelově konstruovanému obrazu reality.

Stav výzkumu poválečných univerzit

Základem koncipování poválečných dějin evropských univerzit tedy – jako v každé důvěryhodné historiografické studii – musí být kritické zamyšlení nad stávající literaturou k tématu, nad dostupnými prameny a jejich výpovědní hodnotou, nad rozvržením sítě výzkumných sond, které nemohou Evropu pokrýt plošně, ale měly by poskytnout relevantní obraz univerzitních typů, typových historických situací a typických příkladů

63 Obdobně velmi zřetelný je ovšem i rozdíl mezi aktuálním pramenným výzkumem bezpečně podložených kapitol o letech 1945–1948 ve IV. dílu Dějin Univerzity Karlovy a na druhé straně většinou následujících pasáží, kde se autoři do roku 1998 ještě neměli o co opřít. Přesto je obdivuhodné, jak zejména Josef Petráň – převážně na základě reflektované empirie a s oporou v pramenném materiálu, který nemohl být uváděn v knize, vydané bez poznámkového aparátu – dokázal k řadě problémů formulovat přinejmenším podstatné teze.

64 Ke „kulturnímu obratu“ (*cultural turn*) srov. nejnověji třetí přepracované a doplněné vydání knihy: Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg 2009. Srov. též: Ute FREVERT, *Neue Politikgeschichte*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (edd.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 152–164, 176n., zde zejména podkapitola *Politik als Kommunikation*, s. 158–161.

65 Srov. Martin SCHULZE WESSEL, *Soudobé dějiny jako mezinárodní dějiny. Odpověď Jiřímu Peškovi*, in: Martin Schulze Wessel a kol., *České soudobé dějiny v diskusi*, Praha 2011, s. 54.; resp. Jiří PEŠEK, *Soudobé dějiny v Česku jako problém. Poznámky k článku Martina Schulzeho Wessela „Soudobé dějepiscectví v Česku: Instituce, metody, debaty“*, tamtéž, s. 36n., kde je uveden výběr „univerzitních“ studií, které zaslouží pozornost a respekt širšího okruhu historiků současnosti.

vývoje a krizí poválečných univerzit, resp. rozšiřování a utváření se jejich jen postupně se (strukturálně i kvalitativně) homogenizující sítě.

Otázka, která se nad IV. dílem dějin univerzit stále vrací, zní: jaká je pro poválečnou dobu, resp. zejména pro období od poloviny padesátých let do dneška úroveň analytické „předpracovanosti“ univerzitní problematiky? Obrátíme-li pozornost k nejstaršímu evropskému specializovanému časopisu pro dějiny univerzit: AUC-HUCP a jeho recenzní rubrice, resp. k oběma mladším prestižním mezinárodním specializovaným periodikám:⁶⁶ *History of Universities*⁶⁷ (Oxford, roku 2012 dospěl k 26. ročníku) a *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*⁶⁸ (Berlin, resp. Stuttgart, v roce 2012 vyšel 15. ročník), jejich recenzím i bibliografiím, vidíme na jedné straně – zejména od konce devadesátých let – poměrně zřetelný rozvoj výzkumů, na druhé straně přehledné referáty upozorňují na setrvávající těžiště zájmu historiků univerzit o středověkou, raně novověkou a „před-současnou“ dobu.⁶⁹

„Soudobé dějiny univerzit“ byly od konce osmdesátých let pro období nacismu i pro epochu poválečného pokusu o denacifikaci a časově souběžného komunistického ovládnutí univerzit sovětské zóny obohaceny dlouhou řadou nesmírně cenných – většinou ovšem vždy na jednu konkrétní univerzitu soustředěných – pramenných prací.⁷⁰ Pro pozdější období však výzkumy, které by umožňovaly formulování širě založených soudů, dosud (až na nepočtené výjimky) chybí.⁷¹ Lze tedy souhlasit se snad dosud jedinou publikovanou odbornou recenzí IV. svazku z pera Anne Rohstock, že na sepsání

66 Zapomenuta by ale neměla být ani nesmírně záslužná, Johnem M. FLETCHEREM v 70. a 80. letech v Birminghamu vydávaná bibliografie *The History of European Universities. Work in Progress and Publications*, která jim svým způsobem předcházela. Informace o prvním svazku podal Michal SVATOŠ v AUC-HUCP 20, č. 1, 1980, s. 151.

67 Srov. Jan HAVRÁNEK, *Nový časopis k dějinám univerzit*, *History of Universities*, Vol. 1, 1981, v AUC-HUCP 23, č. 1, 1983, s. 98–101. Informaci o prvních dvaceti ročnících časopisu, zaměřeného především na starší dějiny univerzit podal Petr SVOBODNÝ, AUC-HUCP 43, 2003, s. 287–290.

68 Srov. kritickou informaci o prvních pěti svazcích ročenky, jejíž těžiště zájmu leží v 19. a první polovině 20. století, z pera Blanky ZILYNSKÉ v AUC-HUCP 43, 2003, s. 291–294.

69 Srov. Petr SVOBODNÝ, *Evropské časopisy pro dějiny univerzit*, AUC-HUCP 50, 2010, s. 140–142, s cennou statistikou obsahu *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* za léta 1998–2009: Na období od roku 1933 připadá celkem 18 % publikovaných textů.

70 Pro 80. a 90. léta srov. Jiří PEŠEK, *Ve znamení kontinuity: Nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských univerzit let 1933–1945 (1950)*, AUC-ST, č. 3, 2001, s. 151–188. Jako průkopnickou práci tohoto druhu připomeňme alespoň: Gernot HEISS – Siegfried MATTL – Sebastian MEISL – Edith SAUER – Karl STUHLPFARRER (ed.), *Willfährige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938–1945*, Wien 1989.

71 Příkladná pozornost byla v tomto kontextu věnována např. opět vídeňské univerzitě. Srov. Reinhold KNOLL, *Die Entnazifizierung an der Universität Wien*, in: Sebastian Meissl – Klaus-Dieter Mulley – Oliver Rathkolb (ed.), *Verdrängte Schuld, verfehlt Sühne. Entnazifizierung in Österreich 1945–1955*, Wien 1986, s. 270–280; a zejména: Margarete GRANDNER – Gernot HEISS – Oliver RATHKOLB (ed.), *Zukunft mit Altlasten. Die Universität Wien 1945 bis 1955*, Innsbruck–Wien–München–Bozen 2005. Srov. moji recenzi v ČČH 105, 2007, s. 182–188, kde jsem se pokusil shrnout informace k literatuře o tomto tématu. Dále srov. Peter GOLLER – Gerhard OBERKOFER, *Universität Innsbruck. Entnazifizierung und Rehabilitation von Nazikadern 1945–1950*, Innsbruck 2003.

syntézy nebo příručky dějin univerzit v Evropě druhé poloviny 20. století je prostě ještě příliš brzy.⁷²

Literatura kupříkladu o vývoji mnou opakovaně připomínaných německých univerzit a vysokých škol obecně ovšem dnes již není zanedbatelná.⁷³ Univerzity a vysoké školy bývalé NDR se dokonce staly součástí unikátního badatelského boomu, umožněného zánikem onoho sovětského satelitu. I tak jsme ale v rámci produkce k poválečným dějinám univerzit převážně konfrontováni s přehledně oslavnými – především jubilejními – pracemi či s analýzami politicko-represivního charakteru východoněmeckého školství a jen v daleko menší míře máme k dispozici skutečně analytické pramenné studie.⁷⁴ Poválečné období – jde hlavně o posledních zhruba 50 let – prostě větší a soustavnější badatelskou pozornost pramenně kritického charakteru (celoevropsky nahlíženo) zatím nepřitáhlo.⁷⁵

Nepočtené stávající práce o dějinách univerzit poválečných desetiletí (připočteme k nim i memoáry a rozsáhlou publicistiku) pak mají charakter především historicko-právní, správní a politický. Jde v nich o státní vzdělávací politiku, rozvoj univerzitní sítě, vnitřní diferenciaci univerzit a fakult nebo pokusy o nahrazení jejich tradiční fakultní struktury jinými strukturálními koncepty. Literatura zprostředkovává i makropohled na problémy financování univerzit (nikoliv ovšem již konkrétní dějiny finanční situace jednotlivých univerzit) atd.

Klíčové otázky budoucího výzkumu

Podívejme se však na klíčová (klasická) témata univerzitních dějin. Od středověkých počátků univerzit se až dodnes základní katalog otázek nemění. Jde především o to, kdo

72 Anne Rohstock: sehepunkte 12 (2012), Nr. 1 [15. 01. 2012], URL: <<http://www.sehepunkte.de/2012/01/18886.html>> (10. 7. 2013). Je třeba zdůraznit, že Rohstock knihu – ve vši slušnosti, ale s analytickou důkladností – drsně popravila. Tím se dostala do názorové blízkosti Jürgena Kaube, který na stránkách Frankfurter Allgemeine Zeitung dne 2. 10. 2010 vtipně, leč kousavě vylíčil přednosti i slabiny této knihy. Srov. <<http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/2.1769/buecher/walter-ruueegg-geschichte-der-universitaet-in-europa-band-4-die-zermuerbung-des-lehrkoerpers-durch-be-sinnungsloses-reformieren-11043577.html>> (10. 7. 2013).

73 Specificky významnou roli tu hraje tematický svazek Jahrbuch für Universitätsgeschichte, Band 8: Ralph JESSEN (ed.), *Wissenschaft und Universitäten im geteilten Deutschland der 1960er Jahre*, Stuttgart 2005.

74 Závažnou sumarizující roli má souborná recenze: Ilko-Sascha KOWALCZUK, *Lehre und Forschung im SED-Staat. Universitäten und Hochschulen in der DDR*, Deutschland Archiv Online 2012, 3, srov.: <<http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/126682/lehre-und-forschung-im-sed-staat>> (17. 7. 2013). Srov. též: J. PEŠEK – T. NIGRIN, *Ostrovny občanské autonomie*, kde byla pozornost věnována poválečné situaci a proměnám pražské Univerzity Karlovy, dále německých, ruských, polských a ukrajinských univerzit.

75 Je symptomatické, že prakticky žádný ohlas – odmyslím-li si anotaci z pera Michala SVATOŠE v AUC-HUCP 53, 2003, s. 307n. – nedoznala publikace: Jiří PEŠEK (ed.), *Univerzity a vzdělání. Konsolidace vládnutí a podnikání v České republice a v Evropské unii*, III, Praha 2002, která v širokém záběru tematizovala stav a proměny evropského a amerického univerzitního školství na konci 20. století, zejména pak aktuální problematiku vztahu univerzit a státu.

učil a garantoval provoz univerzity v jeho (vyvíjejícím se i setrvávajícím) tematickém výměru a v evropsky srovnatelné kvalitě. Jde tedy o soubor podstatných sociálních, genderových, odborných, případně politických nebo náboženských charakteristik profesorů (případně na jejich roveň postavených, jinak ale definovaných učitelů),⁷⁶ jakož i nižších učitelských kádrů. Víme-li, kdo učil, musíme se podívat i na druhou stranu katedry: kdo studoval? A opět půjde o to, jak se studentská masa či vybrané specifické skupiny studentstva dají analyticky definovat, jak charakterizovat jejich proměny (a to včetně bohatě diferenciovaných studijních motivací a jejich proměn, resp. skupinově velmi rozličně vytyčovaných žádoucích cílů studia). V obou případech, tj. u vyučujících i u studentů, by nemělo zůstat při povrchních statistikách, ale prostřednictvím prosopografických výzkumů (podle vzoru historiků středověkých nebo raně novověkých univerzit) nahlédnout ve vybraných sondách hlouběji do struktury a procesů, odehrávajících se uvnitř studentské obce. Zatím jen minimum pak víme o proměnách vztahu a komunikace mezi studenty a univerzitními učiteli různých úrovní. A jen povrchní (zaměstnanostní statistikou dané) znalosti máme o uplatnění absolventů a o tom, co z univerzitních znalostí, dovedností, zkušeností i konexí je pak v různých oborech vlastně rozhodující pro kariérní úspěch. Již jen prostá – pro 19. století a starší epochy přece jen zkoumaná – otázka pregraduální i postgraduální role studentského networkingu (připomeňme alespoň dodnes obdivuhodně vzkvétající burschenschafty) je pro poválečné období terra incognita.

Jako velice významný aspekt a jedna z podmínek kariérního úspěchu na studentské i mladé učitelské úrovni se – opět jako již mnohokrát v dějinách – vynořuje problematika akademických studijních, badatelských, učitelských migrací: peregrinatio academica. Zejména budeme-li sledovat proces postupného srůstání akademické Evropy, resp. její kooperace s USA, ale i procesů typu *brain drain* bude tato tematika patřit k těm opravdu centrálním otázkám, podstatným pro pochopení univerzitní situace nadregionálního charakteru.

Stejně tak významný je vývoj a proměny obsahu studia, diferenciacie a kooperace oborů, vývoj způsobů výuky, její intenzity či extenzity a jejího zabezpečení jak po informační stránce (knihovny, sbírky, přístup k odborným časopisům, napojení na internet, ale také způsobilost studentů i učitelů k tomu opravdu využívat zmíněné zdroje), tak v ohledu přístrojovém, laboratorním či klinickém. Neodhodíme-li humboldtovskou tezi o nutném provázání výuky (vědecké přípravy) a výzkumu jako zásadní charakteristice univerzit, musíme se návazně zabývat obsahem výzkumu, tématy a jejich proměnami, (ne)úspěchy, mezinárodním zasítováním a společenským ohlasem univerzitní vědy. Co je např. zatím známo o graduálním (nutném?) posunu univerzitní vědy od v podstatě individuálních výzkumů k týmové – zejména pak projektové – formě výzkumného velkoproduktu a k (nejednou fatálním) důsledkům těchto trendů pro volbu témat, úspěšnost, ale zejména pro provázání výzkumu s výukou?

76 Jen exemplárně připomínám, že např. za komunismu a bohužel i dnes běžná česká praxe, že katedry vedou „pouzí“ docenti nebo dokonce nehabilitovaní pracovníci bez podstatných vědeckých i pedagogických zkušeností, je pro západní kolegyně a kolegy, kteří profesuru nevnímají jako definici akademické kvalifikace, nýbrž rozhodující profesní pozice, jednoduše nepochopitelná.

Připomeňme, že pro poválečnou dobu se v právě jmenovaných ohledech (výuka i výzkum) zatím v literatuře takřka nemáme o co opřít. Je to do velké míry dáno i tím, jak malou badatelskou pozornost zatím věnují historikové obsahu (tématům, metodám, strategiím, výsledkům, aplikaci i neúspěchům atd.) „soudobé“ akademické vědy. De facto dosud zůstáváme na úrovni jubilejních (a nekrologických) biografických, jen výjimečně kritických studií o „velkých univerzitních osobnostech“. Takřka nic nevíme zatím o nadnárodní vědecké komunikaci, o publikačních (a citačních) vazbách (i kartelech), strategiích a (ne)úspěších. Klíčový význam přitom získává právě otázka, zda univerzity především a jen rozměňují a s časovým odstupem „didaktizují“ jinde, tj. v akademických věd, v specializovaných národních centrech atd., učiněné objevy nebo zda se z evropských univerzit poválečné doby naopak staly především „továrny na vědu“ s přidruženou (z nejasných důvodů stále masovější a tedy nutně stále povrchnější) výukou.

V tomto ohledu se nelze spokojit s životní impresí autorů nebo s empirickým výtěžkem mediální žurnalistiky, ale je třeba prozkoumat reálnou dokumentaci výkonů a podívat se na mechanismy definování a naplňování vytčených cílů. Je třeba počítat s tím, že opakovaně a mnohdy velmi brutálně do rozhodování univerzit o těchto strategických záležitostech zasahuje stát, případně země nebo i jiný „zakladatel“ a financier univerzity, ovšem zároveň se tak děje pod tlakem měnicích se mezinárodních (EU) standardů a ovšem i proměňujících se poměrů na vědeckém a akademickém trhu. Je třeba počítat s tím, že situace, stabilita, úspěšnost a pedagogická i vědecká výkonnost univerzit se stala, stává a bude stávat (mnohdy účelově) politizovaným předmětem celospolečenského zájmu.⁷⁷

Snad nejvíce mi však – právě v kontextu s diskusí o údajné neživotnosti univerzit jako samosprávných komunit a o nutnosti jejich převodu na bázi podnikově manažerského řízení – chybí prozkoumání vnitřních vývojových i nejrůznějšími vnějšími politickými zásahy podmíněných proměn akademické obce jako typického milieu „občanské společnosti“, a to sub speciae její vnitřní strukturovanosti, segmentování i komunikace a jejích proměn v posledních desetiletích. Na tento okruh otázek pak navazuje poslední velký okruh, totiž výzkum role (a to i politické role a pozice) univerzit ve společnosti

77 Roman Herzog to naznačil již ve svém slavném, výše citovaném berlínském projevu z roku 1997, *Aufbruch ins 21. Jahrhundert*: „V budoucnosti půjde ještě méně než dnes o pouhé zprostředkování vědomostí. S tempem informační exploze nemůže jedinec tak jako tak držet krok. Musíme ho tedy naučit, jak s vědomostmi zacházet. Objem vědomostí se zvětšuje stále rychleji, přičemž tyto zároveň zastarávají též dosud nebyvalým tempem. (...) Naše vysoké školy proto potřebují více samosprávy. (...) Nemůžeme k tomu přistupovat tak, jako by bylo možno školské a vysokoškolské reformy přenechat specialistům. Jde o centrální úkol a týká se budoucnosti celé naší společnosti.“ Je samo o sobě zajímavé, že liberálně konzervativní jurista, názorově velmi nezávislý prezident Herzog věnoval v letech 1997 a 1999 tematice vzdělanosti a vysokých škol dva, veřejnosti velmi intenzivně recipované projevy a k tomu ještě roku 1998 rozsáhlý koncepční článek v levicově liberálním týdeníku *Die Zeit*: Roman HERZOG, *Ein Plädoyer für eine Reform des Hochschulstudiums. Unis brauchen mehr als Geld*, <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Roman-Herzog/Reden/1998/01/19980129_Rede.html>, *Die Zeit* 29. Januar 1998: <<http://www.zeit.de/1998/06/herzog.txt.19980129.xml>> (30. 7. 2013).

a její proměny. Aktuální (módní) historiografické trendy výzkumu „kultury vzpomínání“, případně „dějin pocitů“ vedou pak k otázce po proměnách občanského vnímání univerzit jako prostředí, těles, institucí i modernizačních nebo zas mocenských center. Bez pestré palety takových – pramenných, metodicky nebanálních – výzkumů nelze přece porozumět ani poválečnému „usazení se“ postnacistických nebo raně komunistických prostředí na univerzitách, ani bouřlivým šedesátým létům,⁷⁸ natož pak převratům na rozhraní osmdesátých a devadesátých let a procesům na přelomu 20. a 21. století – a to nejen v Československu, ale v celé Evropě.

Problematika vysokých škol a především pak centrální otázka stavu a budoucnosti univerzit jako jejich nejvyšší a nejprestižnější formy (mj. líhni a nejednou opory vždy nových generací intelektuálních, politických, hospodářských a kulturních elit) je, zůstane či spíše stále více se bude etablovat jako celospolečensky významné politické téma. Pro pochopení rozvojových šancí i rizik univerzit v budoucnosti, pro porozumění jejich roli v dramaticky (a z nemalé části nikoliv k lepšímu) se proměňující evropské společnosti bude potřeba důkladně a kriticky prozkoumat jejich „nedávnou“ minulost, v níž jsou tyto předpoklady univerzitního rozvoje i kolapsů vývojově zakotveny. Ta úplně závěrečná otázka by proto měla znít: Byly univerzity v poválečné Evropě vzdělanostním „výběhovým modelem“? Je tradiční, po desetiletí se stále znovu vynořující otázka „je ještě možno univerzity zachránit?“ povzdechem nad univerzitami a jejich údajně minimální vnitřní flexibilitou, nad jejich strnulostí v dramaticky se proměňující době? Nebo jde jen o slogan těch, kdo by tuto komplikovaně institucionalizovanou, nicméně mimořádně životnou formu elitního, sama sebe reflektujícího intelektuálního organismu chtěli pragmaticky „zkrotit“ a privatizovat pro ty či ony individuální nebo skupinové účely? Bez rozsáhlých a důkladných, metodologicky nápaditých originálních výzkumů se nic z toho nedozvíme. Bude tedy nutno k nim neprodleně přistoupit.

78 Srov. bouřlivou diskusi nad provokativní knihou: GÖTZ ALY, *Unser Kampf. 1968 – ein irritierter Blick zurück*, Bonn 2008.

Wie schreibt man die Geschichte der modernen Universitäten? Eine Polemik über den IV. Teil der „Geschichte der Universität in Europa“

JIŘÍ PEŠEK

Der vierte Band der großen internationalen Synthese der Geschichte der Universitäten in Europa bietet dem Publikum nicht nur eine bis zum Jahre 2000 geführte, breit angelegte Übersicht über die Entwicklung der Universitäten bzw. der hohen oder tertiären Schulen im Europa der Nachkriegszeit, sondern wirft auch eine Fülle von offenen Fragen auf. Der Verfasser des vorliegenden Aufsatzes hat seinen Beitrag in zwei Teile gegliedert: In der ersten Hälfte setzt er sich mit den konzeptionellen Schwächen und mit den Sachfehlern des großen Werkes auseinander. In der zweiten Hälfte diskutiert er sodann die Ausgangsbedingungen, vor allem aber mögliche methodische Zugriffe und Fragestellungen für eine künftige Synthese der Entwicklung der Universitätslandschaft im Nachkriegseuropa, die wissenschaftliche Standards respektiert und die große Tradition der Historiographie der Universitäten ausreichend zur Kenntnis nimmt.

Die Kritikpunkte des Verfassers betreffen folgende Bereiche:

1) Die vorliegende Synthese ist weniger das Ergebnis einer kritischen, quellengestützten Forschung als vielmehr ein politisches Argument in der Debatte der 1980er und 1990er Jahre über die weitere Entwicklungsrichtung des europäischen tertiären Bildungswesens. Die wichtigsten Modernisierungsschritte, die „Magna Charta Universitatum“ (18. 9. 1988), die „Joint declaration on harmonization of the architecture of the European higher education system“ (25. 5. 1998) und die „Joint Declaration of the European Ministers of Education“ (19. 6. 1999), also die Produkte der gesamteuropäischen akademischen Gipfeltreffen von Bologna und Paris, finden dabei mit keinem Wort Erwähnung.

2) Die Autoren verzerren die Optik auf das Thema in mindestens zweifacher Hinsicht: zum einen durch die Einbeziehung bzw. Thematisierung aller tertiären Bildungsanstalten – und damit nicht nur der Universitäten als der spezifischen, „traditionell elitären“, wissenschaftsorientierten höchsten Stufe der Bildung. Zum anderen gerät (mit Hinweis auf die vermeintliche US-amerikanische Lage und das Kriterium der suggerierten ökonomischen Ergiebigkeit) gezielt ein beträchtlicher, wenn nicht sogar der größte Teil der Universitätsproblematik aus dem Blick, wenn die Herausgeber des Bandes *a priori* behaupten, dass die Geisteswissenschaften und die Theologie in der Nachkriegszeit ihre traditionelle Relevanz verloren hätten und deswegen in der Synthese nicht behandelt würden! Dabei wird verschwiegen, dass die so eliminierten Fächer weiterhin die Mehrheit aller Universitäts-Studenten und -Dozenten ausweisen und dass sie weiterhin eine sich zwar wandelnde, aber dennoch enorm wichtige Rolle in den Universitäten wie auch in der Gesellschaft spielen.

3) Das Autorenteam, das sich überwiegend nicht aus Historikern, sondern aus Universitäts- und Wissenschaftsmanagern oder Naturforschern zusammensetzt, respektiert weder die bestehenden Ergebnisse der historischen Forschung noch die zur Verfügung stehenden (z. B. statistischen) Informationen, sondern konstruiert die Schilderung vielmehr – willkürlich und mit vielen Sachfehlern – à la thèse bzw. gemäß der eigenen Erinnerungen und Vorstellungen. Dabei werden ganze Themenbereiche völlig außer Acht gelassen, wie zum Beispiel die Geschlechterfrage bzw. die Stellung der Frauen innerhalb der Studierenden- und Dozentenschaft.

Der Autor präsentiert dann in der zweiten Hälfte des Beitrags einige Ideen, wie eine Geschichte der europäischen Universitäten nach dem Zweiten Weltkrieg aussehen könnte. Vor

allem betrachtet er die Universitäten weiterhin als die höchste Form der intellektuellen Ausbildung der späteren gesellschaftlichen Eliten sowie gleichzeitig als eines der wichtigsten wissenschaftlichen und intellektuellen Arbeitsmilieus. Mit einem unvergleichbar breiten Horizont werden auf Basis der akademischen Freiheit an den Universitäten Fragen zu speziellen wie auch komplexeren allgemeinen Problemen der menschlichen Gesellschaft und Zivilisation bzw. ihrer natürlichen Basis und Umwelt gestellt, untersucht und argumentativ diskutiert.

Der Verfasser sieht keinen anderen Weg, als dieses Forschungsfeld über thematisch wie methodisch breit angelegte, kritisch-analytische und vor allem komparative Quellenstudien zu den teils sehr heterogenen europäischen akademischen Gemeinden, ihren Protagonisten, ihrer „schulischen“ Tätigkeit, wissenschaftlichen Aktivität und Kommunikation der Forschungsergebnisse usf. zu erschließen. Zugleich dürfen jedoch ihre Position in den jeweiligen nationalen Gesellschaften, ihr Einfluss auf diese wie auch der Prozess der schrittweisen gesamteuropäischen Annäherung der akademischen Milieus nicht aus dem Blick der Forschung geraten. Hierzu sollte auch der weite Bereich der Publizistik zur Universitätsproblematik untersucht und ausgewertet werden, um die Verankerung der Hochschulen in der Gesellschaft sowie die Wechselwirkung mit dieser zu entschlüsseln.

Das skizzierte Programm ist umfangreich und anspruchsvoll, nur wenig Vorarbeit wurde bisher auf dem Wege zu einer sinnvollen Geschichte der europäischen Nachkriegsuniversitäten geleistet. Insofern teilt der Autor dieser Studie die in der Diskussion um diesen Band bereits von anderer Seite geäußerte kritische Feststellung, dass die Zeit für eine relevante Synthese dieser Problematik noch weit vor uns liegt.

Übersetzt vom Autor

STUDIE

Formování židovské šlechty
ve středoevropské perspektivě*

JAN ŽUPANIČ

Šlechta, její vývoj, struktura i životní styl je již řadu let centrem pozornosti mnoha historiků. Problém studia židovských elit tkví často v ahistorickém přístupu, oscilujícím mezi nekritickým obdivem na jedné straně a úplným odmítáním na straně druhé, což jen odráží mnohdy nevyvážený vztah společnosti k židům i ke šlechtě obecně. Dalším závažným problémem je téměř absolutní absence pramenných studií a prací, které by pomohly odpovědět na dvě základní otázky – koho lze považovat za „židovského šlechtice“ a které rodiny za „židovskou šlechtu“?

Již odpověď na první otázku skrývá řadu úskalí. Pokud bychom se drželi nejprísnějších pravidel praktikovaných konzervativními příslušníky této víry, pak bychom mohli za židy považovat jen ty, kteří pochází ze židovských rodičů (respektive od židovské matky) a vyznávají židovskou víru. V širším smyslu slova sem ale náleží i konvertité, kteří změnili víru před nobilitací nebo po ní, a dokonce i bezprostřední potomci kon-

JAN ŽUPANIČ: The Formation of Jewish Nobility from a Central European Perspective

The aim of this study is to outline the summary development of Jewish nobility (persons of the Jewish faith or origin) in the Hapsburg Monarchy, yet focusing primarily upon contemporary specifics in terms of their nobilitations. It summarizes the development of awarding aristocratic titles to these persons and attempts to characterize the main milestones of nobilitations and compares the nobilitation policy of the rulers of the Danube Monarchy and the Kingdom of Prussia towards individuals of the Jewish faith and origin.

Key words: Nobility, Jews, Austria-Hungary, Prussia, nobilitation

vertitů. Druhá otázka je ještě složitější – přesný výčet rodin židovského původu či víry, které v podunajské monarchii získaly šlechtický titul, totiž neexistuje.¹ Pro pochopení společenského postavení této skupiny je důležité zdůraznit, že se její životní styl a strategie vzestupu v naprosté většině výrazně nelišily od životního stylu a strategií ostatního obyvatelstva podunajské monarchie.

Cílem této studie je nástin souhrnného vývoje židovské nobility v podunajské monarchii, ale zejména zdejší specifika ve věci nobilitací osob této víry. Vzhledem k složitosti celého problému zde není přihlíženo k velmi komplikovaným vnitřním vztahům uvnitř židovské společnosti a jen okrajově zde bude reflektována otázka akceptace či neakceptace nobilitací i instituce šlechtictví židovskými elitami. Je také důležité upozornit, že vzhledem k rasově chápanému antisemitismu druhé poloviny 19. století při postoji úřadů k nobilitacím již nehrála roli konverze jako v předchozím období. Přestože v židovské společnosti tvořili praktikující příslušníci této náboženské korporace a konvertité mnohdy zcela odlišné společenské skupiny s rozdílnými cíli, z pohledu antisemitů představovali pro majoritní křesťanskou společnost stejné ohrožení.

Pravděpodobně nejstaršími studii, které se zabývají tzv. židovskou šlechtou, jsou genealogické almanachy známé pod „předdívkami“ Semigotha, almanach židovských šlechtických rodin, a Semialianzen, jenž evidoval sňatky židovské nobility a křesťanské aristokracie. Všechny publikace vyšly těsně před první světovou válkou v německém Weimaru a Mnichově. Jde o dílo většího počtu zaměstnanců úřadu nejvyššího komořího, které v poměrně krátké době zredigoval a do tisku připravil Wilhelm Pickl von Witkenberg (1866–1922), bývalý zaměstnanec tohoto úřadu pověřený ověřováním původu aristokratů žádajících o úřad komořího, ale také radikální antisemita.² Není proto překvapením, že práce má výrazně rasistický charakter. O úrovni almanachů nejlépe svědčí skutečnost, že autoři židovský původ rodin mnohdy odvozovali jen podle příjmení. Zatímco někteří židovští šlechtici se jmény obvyklými v majoritní křesťanské společnosti chybějí, je v Semigothě vylíčen neárijský původ etiopské panovnické dynastie, baronského a hraběcího rodu Lexů z Aehrenthalu nebo staré tyrolské rodiny von Goldegg und

* Tato studie vznikla v rámci výzkumného záměru PRVOUK P15.

1 K dispozici je pouze seznam otištěný v disertační práci: Hanns JÄGER-SUNSTENAU, *Die geadelten Judenfamilien in vormärzlichen Wien*, Diss. Phil., Universität Wien, Wien 1950, s. 88–91. O výčet nobilitací židů a židovských konvertitů se pokusil ve své studii také Kai DREWES, *Jüdischer Adel. Nobilitierungen von Juden im Europa des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main–New York 2012, s. 378–385. Ani v tomto případě ale není soupis úplný. Antisemitské genealogické almanachy *Semigotha*, tedy *Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehuiidischen Ursprungs* (1. vydání Weimar 1912, 2. vydání München 1913), a *Semialianzen*, správně *Semigothaisches Genealogisches Taschenbuch ari(st)okratisch-jüdischer Heiraten mit Enkel-Listen (Deszendenz-Verfolgen)*, München 1914, jsou pro tento účel nepoužitelné.

2 Wilhelm PICKL von WITKENBERG, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 8 (36, 1979), s. 63.

Lindenburg.³ Ovšem na druhou stranu jsou genealogické údaje v díle obsažené (stejně jako informace o nobilitacích a jejich pozadí) v řadě případů přesné a dokazují, že editor nebo spíše osoby, které pro něj pracovaly, měly přístup k potřebným informacím a také nezbytné znalosti.

Základní práci o dějinách rakouské židovské šlechty představuje bohužel nikdy nepublikovaná disertace heraldika, genealoga a dlouholetého prezidenta vídeňské Heraldicko-genealogické společnosti „Adler“ Hannse Jäger-Sunstenau (1911–2008) *Die geadelten Judenfamilien in vormärzlichen Wien*. Jeho vztah k této problematice byl osobní: po matce totiž pocházel z původně židovské velkopřemyslnické rodiny rytířů Mautner von Markhof. Přestože se jeho studie primárně zabývala osudy nobilitovaných židovských rodin ve Vídni před rokem 1848, obsahuje i pozoruhodný přesah do roku 1918 a především výčet šlechtických rodin židovského původu z let 1500–1918.⁴ Autor ve své studii také vyvrátil řadu mýtů antisemitsky zaměřených almanachů *Semigotha* a *Semialianzen*. Práce má bohužel i některé nedostatky. Autor až na výjimky neodkazuje na archivní materiály, ale jen na sekundární zdroje, a u zmíněného soupisu šlechtických rodin židovského původu z let 1500–1918 odkazy zcela chybějí. Jeho rozsáhlá pozůstalost, dnes uložená ve Viedeňském městském a zemském archivu,⁵ je vzhledem k charakteru poznámek (z velké části se jedná o lístkový katalog s přípisky k jednotlivým rodinám a o korespondenci) využitelná jen zčásti a informace o židovském původu některých rodin se tak nepodařilo přes veškerou námahu ověřit z jiných zdrojů.

Významné jsou i práce Williama O. McCagga, jenž se dlouhodobě zabýval historií židů v habsburské monarchii. V první řadě je třeba zmínit studii *Austria's Jewish Nobles*, přinášející ovšem spíše informace obecnějšího charakteru, a monografii *Jewish Nobles and Geniuses in modern Hungary* zabývající se primárně nobilitou židovského původu v Uhrách, ovšem vzhledem k propojenosti obou částí říše vlastně problematikou této společenské skupiny v celé monarchii.⁶ Z posledních let bohužel podobné syntézy chybějí, vznikla však řada dílčích studií především genealogického charakteru. Jde především o práce docentky vídeňské univerzity Anny Ley Staudacher o židovských kon-

3 To samozřejmě vzbudilo silně odmítavé reakce postižených i odborné veřejnosti. Na zařazení rodu Lexů z Aehrenthalu do *Semigothy* ostře reagoval známý genealog Jan hrabě Dobrženský. [Johann] Graf DOBRŽENSKÝ, *Die Lexa v. Aerenthal und der Semi-Gotha*, Monatsblatt Adler, Nr. 402 (Juni 1914), s. 364–366. Na zařazení Aerenthalů mezi židy měl svůj podíl i proslulý britský žurnalista Henry Wickham Steed, který 11 let působil ve Vídni jako korespondent londýnských *Timesů*. Ten prohlásil: „Aerenthal byl český Němec s příměsí židovské krve a tento původ měl ministři zajistit podporu židovského tisku a bank i svobodných zednářů, jejichž velkou část podle něj také tvořili Židé“. Cit. dle: Aleš SKŘIVAN, *Císařská politika. Rakousko-Uhersko v evropské politice v letech 1906–1914*, Praha 1996, s. 16. Podobně Kurt von und zu Goldegg und Lindenburg uvedl, že takové „domněnky jsou buď plané řeči nebo zlovolné lži“. Cit. dle: Kurt von und zu GOLDEGG, *Zum Semi-gotha*, Monatsblatt Adler, Nr. 385 (Januar 1913), s. 216.

4 H. JÄGER-SUNSTENAU, *Die geadelten Judenfamilien*.

5 Wiener Stadt- und Landesarchiv, f. Nachlass Jäger-Sunstenau 3.5.105, Genealogische Unterlagen.

6 William O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles, 1740–1918*, Leo Baeck Institute Year Book 34 (1989), s. 163–183; TÝŽ, *Jewish Nobles and Geniuses in modern Hungary*, New York 1973.

vertitech či o studii Georga Gaugusche *Wer einmal war*, jež přinášejí informace nejen o předních rodinách vídeňské druhé společnosti židovského původu, ale prostřednictvím genealogických biogramů zachycuje složité vazby mezi židovskými elitami (nejen šlechtickými) celé podunajské monarchie.⁷

Žádný z nich se ovšem nezabývá pozadím nobilitací: tedy důvody, které k udělení šlechtických titulů příslušníkům této náboženské skupiny (resp. později národa) vedly, postojům panovníka a státních úřadů. Z tohoto úhlu pohledu jsou mnohem lépe zdokumentovány nobilitace židů a židovských konvertitů v jednotlivých státech Německého císařství, snad také proto, že jich bylo výrazně méně než v podunajské monarchii. Zde je třeba uvést základní, byť dnes již mírně zastaralou studii L. Cecila *The Creation of Nobles in Prussia*,⁸ na kterou navázala řada dalších prací. V první řadě jde o nepublikovanou disertaci H. K. Steina *Der preußische Geldadel des 19. Jahrhunderts*,⁹ studie D. Hertz-Eichenrode *Wilhemischer Neuadel?*,¹⁰ D. L. Augustine *Die wilhelminische Wirtschaftselite*¹¹ či právě vydanou disertaci K. Drewese.¹²

Také proto vychází předkládaná studie primárně z nepublikovaných archivních pramenů. V řadě případů totiž autoři využívali pouze zlomku dostupných materiálů, přebírali mnohdy nepřesné informace či ponechávali některé záležitosti stranou. V případě Rakouska představují jeden z hlavních zdrojů nobilitační akta šlechtického archivu¹³ (Adelsarchiv) vídeňského Allgemeines Verwaltungsarchiv, která jsou nesmírně cenným zdrojem informací pro výzkum šlechtické společnosti. I když se přibližně od počátku sedmdesátých let 19. století výpovědní hodnota těchto materiálů snižuje,¹⁴ lze na jejich základě nejen rekonstruovat vývoj a zmapovat samotný nobilitační proces, nýbrž i poodhalit postoj panovníka, názory státních úřadů a přání jednotlivých žada-

7 Georg GAUGUSCH, *Wer einmal war. Das jüdische Grossbürgertum Wiens 1800–1938*, Teil I. (A–K), Wien 2011; Anna Lea STAUDACHER, „... meldet den Austritt aus dem mosaischen Glauben“. 18000 Austritte aus dem Judentum in Wien, 1868–1914: Namen – Quellen – Daten, Frankfurt am Main 2009; TÁŽ, *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*, Teil 1–2, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2002; TÁŽ, *Jüdisch-protestantische Konvertiten in Wien 1782–1914*, Teil 1–2, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2004.

8 Lamar CECIL, *The Creation of Nobles in Prussia, 1871–1918*, *American Historical Review* 75, No. 3 (1970), s. 759–761.

9 Hans Konrad STEIN, *Der preußische Geldadel des 19. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Nobilitierungspolitik der preussischen Regierung und zur Anpassung der oberen Schichten des Bürgertums an den Adel*, Diss. Phil., Universität Hamburg, Hamburg 1982.

10 Dieter HERTZ-EICHENRODE, *Wilhemischer Neuadel? Zur Praxis der Adelsverleihung in Preußen vor 1914*, *Historische Zeitschrift*, Bd. 282, Heft 3 (Juni 2006), s. 654.

11 Dolores L. AUGUSTINE, *Die wilhelminische Wirtschaftselite: Sozialverhalten, Soziales Selbstbewusstsein und Familie*, Diss. Phil., Freie Universität Berlin 1991.

12 K. DREWES, *Jüdischer Adel*.

13 Podle kanceláře, která nobilitaci vyřizovala, se nobilitační materiály člení na vydané kanceláři říšskou (*Reichskanzlei*) a dvorskou (*Hofkanzlei*). Po zrušení Svaté říše římské toto dělení zaniklo, nějaký čas ale existovala samostatná akta italská (*Italien*) pro Lombardsko-Benátsko a haličská (*Galizien*).

14 V novějších složkách je kromě konceptu listiny a dalších kancelářských materiálů jen velmi stručné curriculum vitae nobilitovaného a vzácně též dobrozdání c. k. ministerstva vnitra či dalších státních úřadů k žádosti.

telů. Pro dokreslení celého obrazu jsou pak nezbytné zdroje panovníkova Kabinetního archivu (Kabinettsarchiv), dnes součásti vídeňského Domácího, dvorního a státního archivu (Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Význam zdejších spisů tkví mj. v tom, že se velká část stavovských povýšení druhé poloviny 19. století realizovala na základě zisku privilegovaného řádu. O důvodech jejich udělení akta šlechtického archivu většinou mlčí, ovšem jsou obvykle k dohledání právě v archivu panovníkovy kanceláře. Součástí jednotlivých složek jsou navíc i koncepty panovníkových listů (*Allerhöchtes Handschreiben*), kterými oznamoval rozhodnutí o udělení řádů a titulů, návrhy nejvyšších rozhodnutí (*Allerhöchste Entschließung*) formulovaná ministerským předsedou nebo rezortními ministry, ale i jinde nedochované žádosti o udělení šlechtictví a memoranda státních úředníků i soukromých osob.

Uherské nobilitace pak z velké části evidují tzv. „Královské knihy“ (*Libri Regii*, resp. *Királyi könyvek*) uložené dnes v budapeštském Maďarském zemském archivu (Magyar Országos Levéltár). Zdroje pro komparace rakouských (rakousko-uherských) a pruských povýšení pak byly získány z fondů pruského Heroldského úřadu (Heroldsammt), který se dnes nachází v pruském Tajném státním archivu (dnes Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) v Berlíně – Dahlemu.

Pokud bychom chtěli hledat specifika židovské šlechty, pak je můžeme vysledovat především ve dvou oblastech – podnikatelské a sociální. Podobně jako byla hierarchizována křesťanská společnost, jejíž jednotlivé vrstvy (stavy) udržovaly kontakty převážně v rámci své sociální skupiny, byla (byť na odlišných základech) hierarchizována i společnost židovská. V rámci ghetto samozřejmě existovaly „lepší“ i „horší“ rodiny a není překvapivé, že zdejší elita byla provázána řadou sňatků. Vazby mezi židovskými rodinami byly tím užší, čím liberálnější byly sňatkové předpisy této komunity – zatímco mezi křesťany se s případy sňatků bratranců se sestřenicemi setkáváme vzácně (s výjimkou aristokracie a panovnických rodin) a manželství strýců s neteřemi najdeme skutečně jen výjimečně (podle kanonického práva byl ve všech případech nezbytný dispens), v židovském společenství šlo o poměrně běžnou záležitost. Podobné svazky samozřejmě upevňovaly vazby mezi rodinami a vedly ke vzniku širších „klanů“, které nezřídka hrály (primárně v ekonomice monarchie) významnou roli. Jako příklad lze uvést konsorcium z řad vzájemně spřízněných židovských rodin, které si roku 1765 pronajalo tabákový monopol v českých a rakouských zemích, společenství finančních rodin Arnstein, Eskeles, Herz a Pereira či rod Rothschildů.

Mezi židovské šlechtice ale musíme počítat i konvertity, u nichž lze vysledovat v zásadě tři cesty, kterými se ubíraly jejich osudy. První představovala odtržení od židovské společnosti a uzavírání společenských, rodinných a obchodních kontraktů jen s křesťanskými rodinami. V druhém případě konverze (až na víru) nic nezměnila. Tyto osoby (a rodiny) udržovaly kontakty převážně jen s dříve židovskými (nyní pokřtěnými) rodinami a jejich vazby k „starokřesťanské“ populaci byly slabší. Třetí, nejčastější případ, pak představovala kombinace obou cest, jež s sebou neslo postupné propojování

židovského a křesťanského světa. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že v habsburské monarchii nebyla konverze pro získání šlechtického titulu zásadní, i když – zejména do poloviny 19. století – cestu k nobilitaci usnadňovala.

* * *

Instituce šlechtictví, původně vyhrazená jen křesťanům (samozřejmě včetně konvertitů), se v souvislosti s novým chápáním státu a společnosti v osvícenské éře zásadně proměnila, když panovník začal udílet šlechtické tituly i příslušníkům židovské obce. Šlo o neklamnou známku počínající židovské emancipace, jejíž stavidla se naplno otevřela po zrušení starých omezení v letech 1848–1849 a zejména po přijetí liberální prosincové ústavy roku 1867. Odstraňování bariér vůči nekřesťanským obyvatelům monarchie se samozřejmě neomezovalo jen na židy, ovšem právě oni představovali po dlouhou dobu jedinou větší nekřesťanskou náboženskou menšinu Rakouska-Uherska. Situace se změnila po okupaci Bosny a Hercegoviny roku 1878, po níž šlechtický titul získali i první muslimové.¹⁵ Šlechta židovského původu ale byla samozřejmě mnohem početnější a s přihlédnutím k jejímu zastoupení v hospodářském životě hrála v monarchii také významnější úlohu. Je ale třeba zdůraznit, že nevytvořila po právní stránce mezi rakouskou šlechtou žádnou specifickou skupinu. Podobně jako ostatní novošlechtické rodiny získali i její příslušníci své tituly jako odměnu za zásluhy o monarchii a obecné blaho. Stejně tak jako ostatní nově nobilitovaní (až na vzácné výjimky) neměli žádné společenské ani rodinné vazby k aristokracii. A to i přesto, že její příslušníci nejpozději od poloviny 19. století hráli velmi důležitou roli nejen v hospodářství země, ale také v politice, armádě a kultuře.

Šlechta židovské víry i původu se totiž záhy stala nedílnou součástí tzv. druhé společnosti podunajské monarchie, respektované vrstvy společenských elit, jejíž výsadní postavení nevycházelo z tradice ani starobylosti rodu, ale jež se rekrutovala z osob, které dosáhly určitého společenského postavení. Držba šlechtického titulu přitom nebyla předpokladem „členství“, ale společenskou pozici nepochybně vylepšovala. Důvod nobilitací přitom nehrál žádnou roli: našli bychom zde jedince, kteří titul získali díky úspěchům v podnikání a rostoucí zámožnosti, jež jim umožnila vydávat velké částky na charitu, i osoby, u nichž byla nobilitace důsledkem vzorného výkonu úřednické nebo vojenské služby či odměnou za úspěchy v oblasti věd a umění. Zatímco posledně jmenované skupiny nobilitovaných patřily mezi šlechtu jen svými tituly a životním stylem i příbuzenskými svazky zůstávaly spjaty s měšťanským prostředím, bohatí podnikatelé a špičky státního aparátu často dokázali svůj nemalý majetek proměnit v politický a společenský kapitál. Jejich panství jim zajistila místo ve velkostatkářské kurii zemského i říšského sněmu a bohatství postupem času otevřelo dveře ke sňatkům s příslušníky starých šlechtických rodů.

15 Tato otázka nebyla podrobněji zkoumána. Zřejmě vůbec prvním nobilitovaným muslimem v Rakousku byl Mehmed Beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902), v letech 1893–1899 starosta Sarajeva, povýšený roku 1883 do rytířského stavu s predikátem *Vitina*. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále jen: AVA), Adelsarchiv, Mehmed Beg Kapetanović, Ritterstand (von Vitina) 1883.

Nobilitace nepokřtěných rakouských židů jsou spojeny se změnami, kterými habsburská monarchie prošla v 18. století, zejména v jeho druhé polovině.¹⁶ Tehdy Marie Terezie, jejíž říši vyčerpávaly dlouholeté války o Slezsko, postupně revidovala řadu dříve nezměnitelných pravidel. Mimořádnou roli při vzestupu židovských elit v českých zemích přitom sehráli v této době židovští obchodníci, kteří se státem spolupracovali v oblasti pronájmu tabákového monopolu. Po baronu Diegovi d'Aguiilar (zřejmě 1699–1759), který ovšem v Rakousku vyznával židovskou víru jen tajně, šlo především o rodiny Dobruschků a Hönigů.

Po jistých zmatcích, které provázely období po ukončení d'Aguiilarova nájmu tabákového monopolu roku 1748,¹⁷ se moravské stavy rozhodly neobnovit volný obchod s touto komoditou. Dne 26. listopadu 1750 proto uzavřely další dohodu o pronájmu, tentokrát s českým židem Jakobem Mosesem Dobruschkou († 1763), jenž byl od třicátých let také císařským vojenským dodavatelem. Smlouva byla uzavřena na osm let, ovšem není jasné, zda došlo k jejímu prodloužení, či nikoli. Po smrti Jakoba Mosese pak v obchodech pokračoval jeho syn Salomon (1715–1774). Zastavme se ovšem u Salomona druhorozeného syna Mosese (1753–1794), podnikatele, básníka a spisovatele.

Roku 1773 se oženil s Elke Jossovou, adoptivní dcerou primátora českého židovstva Joachima (od roku 1790 šlechtice) Poppera (1721–1795).¹⁸ Patřil mezi přední stoupence židovského filozofa Jakoba Franka (1726–1791), který mj. vyzýval své věrné, aby se navenek zřekli židovské víry a přijali křest, protože jen tak mohou pokojně vyznávat dál své učení. Moses konvertoval 17. prosince 1775 v pražském chrámu svatého Víta v Praze a při této příležitosti přijal jméno Franz Thomas Schönfeld. Následně působil jako zástupce ředitele slavné Garelli'sche Bibliothek ve vídeňském Collegiu Theresianu a 25. července 1778 byl spolu se svými sourozenci, kteří také konvertovali, povýšen do šlechtického stavu.¹⁹ Nobilitace byla přitom pojata hlavně jako ocenění služeb jejich otce a děda, židovských nájemců tabákového monopolu na Moravě. Roku 1792 Schönfeld, nadšený stoupenec osvícenství a ideálů francouzské revoluce, emigroval spolu s mladším bratrem Emanuele (dříve Davidem; 1765–1794) do Paříže, kde si změnil jméno na Gottlieb Siegmund Junius Frey. Stal se rozhodným stoupencem jakobínů a v srpnu 1792

16 Srov. např. Jan ŽUPANIČ, *Die Entstehung des jüdischen Adels in der Habsburgermonarchie*, *Aschkenas – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 17, Heft 2, 2007, s. 473–497; Louise HECHT, *Von jüdischen Tabakbaronen und Trafikanten: Aspekte einer Kulturgeschichte des Tabaks in Böhmen und Mähren*, *Brücken. Germanistisches Jahrbuch. Neue Folge* 18, č. 1–2, 2010, s. 203–223.

17 Ve 40. letech se Diegova pozice v monarchii postupně zhoršovala. Opozice vůči němu, vždy poměrně vlivná, sílila, ostré útoky na jeho osobu mířily ze španělského, francouzského a tureckého vyslanectví a také od Svatého stolce. Španělský král na Rakousku dokonce požadoval jeho vydání. Srov. např. Jan ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou a křížem*, Praha 2012, s. 105n.

18 *Tamtéž*, s. 537–540.

19 Šlo o bratry Carla Schönfelda, podporučíka c. k. pluku Siskowitz, Josefa, praporčíka pěšího pluku Kaunitz, Maximiliana, Leopolda a Emanuela, chovance Leonburgischer Stift, a sestru Marii Theresii. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Schönfeld (Geschwister), Adelstand 1778.

se zúčastnil útoku na Tuillerie a zajetí krále Ludvíka XVI. Publikoval také řadu radikálně laděných prací a záhy se stal nepřehlédnutelnou osobností zdejší politické scény. Ve Francii se usadila i jeho sestra Leopoldine (dříve Ester; 1771–1795), která se provdala za bývalého kapucínského mnicha a vlivného jakobína Françoise Chabota (1757–1794). Život Junia Freye skončil v době jakobínského teroru, kdy byl obviněn ze špionáže pro Rakousko, korupce a podplácení a 5. dubna 1794 spolu s bratrem, švagrem Chabotem, Georgesem Dantonem (1759–1794) a dalšími popraven.²⁰

Podobně začal vzestup rodu Hönigů. Na počátku jeho vzestupu stál Löbl († 1768), drobný obchodník a vetešník z Chodové Plané, který se od roku 1741 specializoval na dodávky naturálií pro rakouskou armádu. Podobně jako Dobruschka získal cenné kontakty, které využil k uzavření smlouvy s českými stavy (roku 1752) o desetiletém pronájmu tabákového monopolu pro pražská města. Na tomto jednání se podíleli i jeho dva starší synové, Israel (1724–1808) a Aron Moses (1730–1787), z nichž zejména první později sehrál v hospodářském životě habsburské monarchie důležitou úlohu.

Úzká spolupráce se státními úřady nakonec Hönigy na počátku šedesátých let přivedla k rozhodnutí pronajmout si tabákový monopol v celých českých a rakouských zemích. Šlo ovšem o finančně velmi nákladnou záležitost, a proto podpisu smlouvy v lednu 1765 předcházelo vytvoření (1764) kapitálově silného konsorcia židovských obchodníků, ve kterém bychom kromě Hönigů a Salomona Dobruschky našli i příbuzné obou rodin. Monopolní smlouva přinesla oběma stranám mimořádné zisky, a není proto překvapivé, že židovští nájemci záhy získali privilegované postavení nejen mezi svými souvěrci, ale i v celé monarchii a že řada z nich byla později odměněna šlechtickým titulem.²¹

Nejvyššího postavení dosáhli celkem pochopitelně Hönigové, které můžeme považovat za tvůrce zmíněného konsorcia.²² Zatímco nejmladší syn Löbla Höniga Adam Albert (1745–1811), původně snad Eyssig Löbl, přijal roku 1781 křest a o tři roky později byl povýšen do šlechtického stavu s predikátem Hönig šlechtic z Henicksteina,²³ nejstarší Israel Löbl (1724–1808) židem zůstal. Roku 1783 sehrál důležitou roli při převodu tabákového monopolu zpět do rukou státu a následně vstoupil do služeb Josefa II., který jej roku 1784 jmenoval ředitelem nově zřízeného spojeného státního monopolu bankálních důchodů, mýt a tabákové režie a historicky prvním židovským dolnorakouským vládním radou. Dne 2. září 1789 pak byl jako vůbec první obyvatel habsburské monarchie židovské víry povýšen do šlechtického stavu s predikátem Hönig šlechtic

20 Gerschom SCHOLEM, *Ein Frankist: Moses Dobruschka und seine Metamorphosen*, in: Hugo Gold (Hg.), Max Brod. Ein Gedenkbuch 1884–1968, Tel Aviv 1969, s. 77–92; L. HECHT, *Von jüdischen Tabakbaronen und Trafikanten*, s. 215.

21 Samuel KRAUSS, *Joachim Edler von Popper. Ein Zeit- und Lebensbild aus der Geschichte der Juden in Böhmen mit 12 Abbildungen auf 10 Tafeln*, Wien 1926, s. 31–32; J. ŽUPANIČ, *Die Entstehung des jüdischen Adels*, s. 486–494; L. HECHT, *Von jüdischen Tabakbaronen und Trafikanten*, s. 215–221.

22 C. von WURZBACH, *Biographisches Lexicon*, Bd. 9, s. 121–124; J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie*, s. 355–367.

23 AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Adam Albert Hönig, Adelstand (Edler von Henickstein) 1784.

z Hönigsbergu.²⁴ Poslední ze sourozenců Aron Moses (1730–1787) zemřel příliš brzy a šlechtický titul byl až 16. srpna 1791 udělen jeho synům spolu s přídomkem Hönig šlechtic z Hönigshofu.²⁵

S Hönigy i Dobruschky byl příbuzensky spojen již zmíněný primátor českého židovstva Joachim Popper (1721–1795), zvaný též Chajim Bresnitz, od 1. dubna 1790 druhý šlechtic izraelitské víry a jediný nobilitovaný žid za vlády Leopolda II. V jeho případě není bez zajímavosti, že smířlivý přístup Spojené dvorské kanceláře k jeho povýšení byl dán i skutečností, že neměl potomky a vzhledem k pokročilému věku nebylo pravděpodobné, že nějaké ještě bude mít.²⁶

Nobilitace Israela Höniga a Joachima Poppera představovaly v dalším vývoji rakouské nobility zásadní zlom. Nad příslušností ke křesťanské, v první řadě katolické víře postupně začaly nabývat vrchu zásluhy prokázané státu, které monarcha oceňoval šlechtickými tituly tím častěji, čím výrazněji podobnou pomoc potřeboval.

To se ukázalo již za na přelomu 18. a 19. století, za vlády císaře Františka II. (I.), jejíž první polovina byla ve znamení nákladných válek s Francií. Důležitou roli při financování vojenských operací hráli také tři velmi bohatí vídeňští velkoobchodníci Nathan Adam Arnsteiner (1749–1838), Bernhard Eskeles (1753–1839) a Salomon Herz (1743–1825). Za koaličních válek s Francií se jejich firma N. A. Arnsteiner & Comp. stala jedním z hlavních dodavatelů císařské armády a její vlastníci prokázali monarchii cenné služby. V roce 1797 společníci stáli u vzniku bankovní loterie, která monarchii vynesla deset milionů zlatých a jím samotným 6. listopadu 1797 šlechtický titul s predikátem „šlechtic“ (Edler von).²⁷ Arnsteiner, nejvýznamnější osoba tohoto tria, byl navíc již v následujícím roce, 14. dubna 1798, povýšen do stavu svobodných pánů. Šlo o vůbec první udělení baronátu nepokřtěnému židovi v habsburské monarchii a naprosto mimořádné ocenění jeho služeb, které říši a Františku II. prokázal během válek s revoluční

24 Jako datum nobilitace bývá někdy chybně uváděno i datum 2. 10. 1789. Podle přípisu na konceptu listiny (na jeho začátku i konci) ale k vydání majestátu a tím i k nobilitaci došlo „... 2. Herbstmonats 1789 resp. 2. Sept[embris] 1789“. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Israel Hönig, Adelstand (Edler von Hönigsberg) 1789.

25 Někteří z Aronových synů již v této době konvertovali k římskokatolické církvi, další k tomuto kroku přistoupili později. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Leopold, Moritz, Enoch, Hermann, Lazar und Ernst Hönig, Adelstand (Edler von Hönigshof) 1791.

26 AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Joachim Popper, Adelstand (Edler von) 1790. S. KRAUSS, *Joachim Edler von Popper*, s. 90, uvádí chybně 9. 4. 1790.

27 Arthur GOLDMANN – Bernhard WACHSTEIN – Israel TAGLICHT – Max GRUNWALD, *Nachtraege zu den 10 bisher erschienenen Baenden der Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Oesterreich*, Wien 1936, s. 294; H. JÄGER-SUNSTENAU, *Die geadelten Judenfamilien*, s. 106–107; Renate KOMANOVITS, *Der Wirtschaftsadel unter Kaiser Franz II. (I.) in der Zeit von 1792 bis 1815*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien 1974, s. 258–259. Ne zcela přesně W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 165, který zmiňuje jen Arsteinera (Arnsteina) a Eskelese. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Nathan Arnsteiner, Adelstand (Edler von) 1797; tamtéž, Bernhard Eskeles, Adelstand (Edler von) 1797; tamtéž, Salomon Herz, Adelstand (Edler von) 1797.

Francií. Důležitou roli nepochybně sehrál i dar akcií ve výši 10 000 zlatých pro fond válečných invalidů.²⁸

Eskeles, který také nekonvertoval, získal nejprve rytířský titul, a to 12. března 1810 jako vyjádření díky za finanční transakce ve prospěch monarchie. V rakouské ekonomice hrál důležitou roli ale i po Napoleonově porážce. Podílel se na založení rakouské Národní banky i Vídeňské spořitelny (Wiener Sparkasse) a měl podíl na nové organizaci evropského peněžního trhu. Za tyto zásluhy byl 29. září 1822 povýšen do stavu svobodných pánů.²⁹ Nebylo jistě náhodou, že ve stejný den získalo stejný titul i pět bratrů Rothschildů. Šlo o vůbec první židovské barony Rakouského císařství.

Také oslnivý vzestup výše zmíněného rodu Rothschildů³⁰ začal v éře válek s revoluční Francií. Protože ale vazby pěti sourozenců k podunajské monarchii byly zpočátku volnější, došlo k jejich nobilitaci až později a s jistými komplikacemi. Teprve po ročním projednávání jejich případu povýšil František I. 25. března 1817 čtyři bratry Rothschildy, kteří navázali s Rakouskem úzké kontakty (Salomona Mayera, Mayera Amschela, Karla a Jakoba), do šlechtického stavu,³¹ ale již pět let nato, 29. září 1822, získali všichni – tentokrát již spolu se svým „londýnským“ bratrem Nathanem Mayerem (1777–1836) i baronát.³²

Udílení šlechtictví příslušníkům židovské komunity s sebou ale přineslo i jisté problémy právního rázu. Šlechtici od rytíře výše mohli v českých a rakouských zemích usilovat o přijetí mezi stavy, které by jim mohlo vynést právo zasedat na sněmu a nabyvat zemských úřadů, v Uhrách pak toto privilegium náleželo každému nobilitovanému. Tato možnost byla čistě utopická, jako mnohem větší problém se ukázaly kroky některých bohatých židovských šlechticů, kteří v nejisté době investovali své peníze do koupě velkostatků a zvyšovali svůj lesk budováním reprezentativních venkovských sídel. Po koupi panství se totiž stávali vrchností křesťanských poddaných a často také disponovali církevním a školským patronátem.³³ V mnoha případech šlo sice jen o čestná práva, ale

28 AVA, Adelsarchiv, Nathan Adam Arnsteiner, Freiherrnstand 1798. Nathan Adam později užíval příjmení (a predikát) v podobě: Arnstein.

29 AVA, Adelsarchiv, Bernhard Edler von Eskeles, Ritterstand 1810–1811; tamtéž, Bernhard Ritter von Eskeles, Freiherrnstand 1822. Peter FRANK-DÖFERING, *Adelslexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*, Wien-Freiburg-Basel 1989, s. 74, uvádí jako datum vydání baronské listiny 29. 11. 1822. V konceptu je ale uvedeno datum 29. 9. 1822 a listina byla expedována 6. 2. 1823.

30 K dějinám rodu existuje rozsáhlá literatura: např. Egon Caesar Conte CORTI, *Der Aufstieg des Hauses Rothschild*, Wien 1949; Derek WILSON, *Rothschildové. Příběh bohatství a moci*, Praha 1993; Niall FERGUSON, *Die Geschichte der Rothschilds. Propheten des Geldes*, München-Stuttgart 2002.

31 Postup byl poněkud komplikovaný. Nejprve císař František I. kabinetním listem z 25. 9. 1816 povýšil do šlechtického stavu Amschela a Salomona, kteří měli nejužší vazby k Rakousku, a následně 21. 10. 1816 udělil šlechtický titul i Karlu a Jacobovi, v tomto případě jako projev nejvyššího uznání za podíl na finančních jednáních roku 1815.

32 AVA, Adelsarchiv, Mayer von Rothschild, Adelsakt 1816–1822.

33 Srov. Helmuth FEIGL, *Die Stellung des Adels nach 1848 im Spiegel der Gesetzgebung*, in: Helmuth Feigl - Willibald Rosner (Hrsg.), *Adel im Wandel. Vorträge und Diskussionen des elften Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde Horn*, 2.-5. Juli 1990, Wien 1991, s. 117–135 (zde zejména s. 130–133); Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006, s. 230–231.

představa žida vybírajícího katolického kněze a učitele a financujícího místní školu byla pro mnohé nepřijatelná.

Ve věci patronátů se mezi židovskými vrchnostmi a církví (v první řadě katolicou) nakonec dosáhlo kompromisu. Na jeho základě židovský vlastník obvykle záhy po koupi panství převedl patronátní práva na ředitele velkostatku či jiného svého úředníka, který musel být křesťanem, respektive katolíkem.

Pozice prvních židovských velkostatkářů ale rozhodně nebyla snadná, což jasně ukázal případ Israele Höniga šlechtice z Hönigsbergu, který roku 1789 koupil bývalé církevní panství Velm v Dolních Rakousích. Přestože za statek zaplatil, dolnorakouské stavy jej nejen odmítly přijmout mezi sebe, ale dokonce mu bránily ve výkonu vlastnických práv. Záležitost byla vyřešena až nejvyšším rozhodnutím císaře Františka II. z prosince 1794, v němž nařídil, aby byl Hönig do zemských desk jako plnoprávný vlastník zapsán.³⁴

V následujících letech počet židovských vrchností přibýval. I rakouská větev Rothschildů tezaurovala své finance tímto způsobem, mj. i proto, že nezbytně potřebovala pro své průmyslové podniky v rakouském Slezsku zemědělské zázemí. Protože ale zisk velkostatků v Rakousku komplikovaly výše uvedené záležitosti, rozhodl se baron Salomon Mayer (1774–1855) pro koupi majetků ležících sice v bezprostřední blízkosti jejich impéria, přesto však v zahraničí – v pruském Hlučínsku. Roku 1843 se tak stal majitelem panství Bohumín, Hlučín a Šilheřovice a rytířského statku Hošťálkovic. Velkostatek v Rakousku získal až o tři roky později, kdy koupil Koryčany u Kyjova.³⁵ Naprosto výjimečné ovšem bylo privilegium, jež od císaře Ferdinanda I. získal 28. ledna 1848 a které prohlašovalo jeho koryčanské panství a vídeňský palác za fideikomis.³⁶ Rothschildové tím byli postaveni na roveň nejpřednějším aristokratickým rodinám monarchie a stali se jedinými židy, kteří v monarchii tuto výsadu získali.³⁷ Rothschildovské svěčenectví ale

34 Po Israelově smrti bylo panství rozděleno na sedm dílů, které připadly jeho dětem. I ony se ale záhy ostře střetly s dolnorakouskými stavy, jež odmítaly vlastnická práva šlechticů z Hönigsbergu uznat. Po dlouhých sporech rodina nakonec velkostatek raději prodala. Bernhard WACHSTEIN, *Das Statut für das Bethaus der Israeliten in Wien. Seine Urheber und Gutheisser*, in: Die Statuten des Bethauses in der inneren Stadt aus Anlass der Jahrhundertfeier (2. Nissan 5686/17. März 1926), Wien 1926, s. 9; Ingrid MITTENZWEI, *Zwischen gestern und morgen: Wiens frühe Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Wien 1998, s. 93–94; J. ŽUPANIČ, *Die Entstehung des jüdischen Adels*, s. 492–493; též AVA, *Adelsarchiv (Hofkanzlei)*, Israel Hönig, Adelstand (Edler von Hönigsberg) 1789.

35 Aleš ZÁŘICKÝ, *Ve stínu těžních věží. Historie dobývání kamenného uhlí v petřvaldské dílci pávni od počátku prospektorské činnosti do roku 1906*, Ostrava 2004, s. 36–38.

36 H. JÄGER-SUNSTENAU, *Die geadelten Judenfamilien*, s. 43. Uvádí, že jeho odhadní hodnota činila 2 miliony zlatých, neříká však, zda konvenční či vídeňské měny (poměr byl 1 : 2,5). Od 18. století habsburští vladaři povolovali zřizování pozemkových fideikomisů jen neradi, protože vázaly finanční prostředky rodin a znemožňovaly volný obchod s půdou. Valentin URFUS, *Rodinný fideikomis v Čechách*, Sborník historický 9, 1962, s. 193–238; H. FEIGL, *Die Stellung des Adels nach 1848*, s. 127.

37 Postavení Rothschildů ale bylo výjimečné i v jiném ohledu. Když císař František Josef I. obnovil roku 1861 činnost parlamentu a svolal říšskou radu, byl mezi prvními doživotně jmenovanými členy jeho horní komory (panské sněmovny) baron Anselm Salomon (1803–1874). Stal se tak vůbec prvním židem v monarchii, kterému se této pocty dostalo. Jeho nejmladší syn Albert Salomon (1844–1911),

trvalo jen krátce. Po Metternichově pádu se baron rozhodl fideikomis zrušit a Koryčany roku 1851 prodal.

* * *

Zatímco ve druhé polovině 18. století byly nobilitace židů v podunajské monarchii velmi vzácné, od počátku 19. století k nim docházelo stále častěji. Přesný počet povýšení není znám, předpokládá se ale, že do roku 1918 bylo v západní části uskutečněno kolem 450 (snad 444) nobilitací židů, respektive židovských konvertitů, v Uhrách pak šlechtický titul získalo dalších přibližně 350 rodin.³⁸ To zhruba odpovídá podílu židů v říši (zhruba 4,5 % veškeré populace), protože v letech 1701–1918 získalo v habsburské monarchii šlechtický titul 10 414 osob, které dříve mezi šlechtu nepatřily.³⁹ Pokud ovšem mezi nobilitace započteme i další stavovská povýšení,⁴⁰ pak se dostaneme k číslu 12 414. Z hlediska titulárního v Rakousku, resp. v dědičných českých a rakouských zemích, samozřejmě dominovalo povýšení mezi nižší šlechtou (prostá šlechta a rytíři); ti představovali více než 85 % (10 572) nobilitovaných. Povýšení do vyššího stupně bylo logicky vzácnější a např. poměr mezi nižší šlechtou a nově kreovanými svobodnými pány činil 1 : 15 a toto číslo lze aplikovat také na židy: ze 444 „židovských“ nobilitací v západní části monarchie (pozdějším Předlitavsku) tedy bylo 65 baronských.⁴¹

Nejpřehlednější evidenci povýšení najdeme v obsáhlé studii H. Jäger-Sunstena, který také jako první rozděluje šlechtice židovského původu a víry do pěti odlišných skupin podle povolání:⁴²

který po něm převzal řízení rothschildovského impéria v Rakousku, pak za zásluhy o hospodářský vzestup Uherského království získal skutečně mimořádné vyznamenání: František Josef I. povolil v prosinci 1887 jemu a jeho manželce jako vůbec prvním židům přístup ke dvoru a toto privilegium pak v lednu 1906 rozšířil i na jejich děti. Tento krok ale vyvolal velké rozhořčení rodové aristokracie, která je považovala za fatální porušení nařízení o předepsaném počtu šlechtických předků. Srov. Friedrich Graf LANJUS, *Die erbliche Reichratswürde in Österreich*, Schloß Haindorf am Kamp–Langenlois 1939, s. 181; William D. GODSEY, Jr., *Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era*, The Journal of Modern History 71 (March 1999), s. 56–104; Stephan MALINOWSKI, *Vom König zum Führer. Deutscher Adel und Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 2004, s. 128.

38 H. JÄGER-SUNSTENAU, *Die geadelten Judenfamilien*, s. 4–5, 46–47, 88–91, uvádí (pro západní část monarchie – Předlitavsko) číslo 444; W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 163, tuto informaci specifikuje: 443 šlechtických titulů pro 326 rodin. K Uhrám viz W. O. McCAGG, *Jewish Nobles and Geniuses in modern Hungary*, kapitola 1.

39 Pokud bychom ovšem vzali v úvahu konfirmace šlechtictví v Haliči, Lombardsko-Benátsku, Bukovině a Dalmácii, podíl židů na nobilitě monarchie klesne a sníží se i v tom případě, že ke zmíněným 10 414 osobám přičteme další stavovská povýšení již nobilitovaných rodů. Pak se totiž dostaneme k číslu 12 414.

40 Tedy posun již nobilitovaných rodů ve šlechtické hierarchii.

41 Podrobně viz J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie*, s. 45.

42 Hanns JÄGER-SUNSTENAU, *Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701–1918*, in: Österreichisches Familienarchiv, Bd. 1, Neustadt an der Aisch 1963; TÝŽ, *Die geadelten Judenfamilien*, s. 74–88.

<i>Profese</i>	<i>Počet nobilitací</i>	<i>Z toho baronů</i>
Obchodníci, bankéři, továrníci	294	43
Důstojníci	70	3
Úředníci	57	11
Umělci a vědci	21	7
Bez uvedené profese	2	1
<i>Celkem</i>	<i>444</i>	<i>65</i>

V základních rysech jsou Jäger-Sunstenauovy závěry správné a tabulka také vystihuje hlavní pole působnosti rakouské „židovské“ nobility – hospodářství. Skupinu židovské šlechty je ale třeba hierarchizovat i z hlediska času do několika úseků, v nichž se nobilitace kvalitativně i kvantitativně liší.⁴³

Jako první k tomuto kroku přikročil W. O. McCagg, a přestože své závěry publikoval již téměř před čtvrtstoletím, lze se s nimi s drobnými výhradami dodnes ztotožnit. První etapa nobilitací židů začíná osvěcenskými reformami a končí vyhlášením ústavy v dubnu 1848. V této době byl počet povýšení logicky nejnižší, mimo jiné i proto, že panovník nobilitacemi ještě „šetřil“, či přesněji, protože počet potenciálních příjemců šlechtických titulů byl v éře stavovské společnosti výrazně nižší než později. I tak ovšem počet udělených šlechtických titulů postupně narůstal:⁴⁴

<i>Panovník</i>	<i>Počet nobilitací</i>
Marie Terezie (1740–1780)	1471
Josef II. (1780–1790)	363
Leopold II. (1790–1792)	131
František II./I. (1792–1835)	2061

Počet osob židovské víry či původu, které v této době získaly šlechtický titul, se odhaduje na 26. Jejich sociální profil je – především ve srovnání s pozdějšími etapami – pozoruhodně kompaktní: s výjimkou tří státních úředníků-intelektuálů (Alois Wiener ze Sonnenfelsu, Franz Thomas ze Schönfeldu, Wenzel Epstein šlechtic z Ankerbergu) a jednoho právníka (Carl rytíř Joël z Joëlsonu)⁴⁵ šlo výlučně o finančníky, bankéře a podnikatele, včetně nájemců tabákového monopolu.⁴⁶ Dělicí čára ale je v mnoha pří-

43 Srov. W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 170–182.

44 R. KOMANOVITS, *Der Wirtschaftsadel*, s. 8–12.

45 V jeho případě není nobilitace formulována jen jako povýšení, ale zároveň jako potvrzení španělského šlechtického titulu a udělení rytířského stavu za zásluhy prokázané rakouskému státu. AVA, Adelsarchiv, Carl Joël, Rittestand (von Joëlson) 1817.

46 W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 170, uvádí ještě zvláštní skupinu textilních podnikatelů, ve které ale zmiňuje jen jediný případ: Porgese. Neuvádí, že roku 1841 byli nobilitováni Porgesové dva (Moses a Juda Leopold) a nezmiňuje rody Lämél (nobilitován 1811), Hofmann von Hofmannsthal

padech nezřetelná, protože některé osoby stály na pomezí mezi podnikateli a úředníky, respektive plynule přešly z jedné skupiny do druhé (Hönig). Ve srovnání s pozdějšími lety je podíl nobilitovaných židů mezi nobilitovanými podnikateli nižší, nikoli ovšem zanedbatelný.⁴⁷ Všechny novošlechtické rodiny byly velmi bohaté: některé vlastnily velký majetek již po řadu generací (Wertheimer), jiné jej získaly až díky schopnostem samotné nobilitované generace či jejich bezprostředních předků (Hönig, Rothschild).

Zejména před rokem 1848 přinášela držba šlechtického titulu židům řadu výhod. Byli de facto zrovnoprávněni s katolickým obyvatelstvem monarchie, nemuseli bydlet v ghettech ani žádat o povolení se stěhovat, směli nosit zbraň, vlastnit velkostatky a byli (nikoli de iure, ale de facto) výrazně zvýhodněni při jednání se státními úřady, např. při vyřizování povolení k podnikání.

Druhou etapu můžeme vymezit revolučními léty 1848/1849 na jedné straně a počátkem osmdesátých let, přesněji rokem 1884, kdy došlo ke zrušení nobilitačních paragrafů u většiny řádů monarchie, na straně druhé. Toto datum je důležité proto, že většina stavovských povýšení civilních osob se v této éře nerealizovala prostřednictvím panovníkova rozhodnutí, ale na základě systematizovaného řádového šlechtictví (*systematisierter Adelstand*). Na ně měl nárok jakýkoli rakouský a uherský občan po zisku některého ze záslužných řádů monarchie, který obsahoval tzv. nobilitační paragraf.⁴⁸

Přelomem, který rozděluje tuto éru do dvou odlišných podskupin, je podle autorových archivních výzkumů nepochybně rok 1867, tedy rakousko-uherské vyrovnání. Pro první polovinu období, zejména padesátá léta, je charakteristická jistá kontinuita s předchozím obdobím, alespoň co se oceňování obyvatel monarchie týče. Přestože od roku 1849 monarchie disponovala moderním záslužným řádem (Řád Františka Josefa) rozděleným do několika⁴⁹ tříd doplněným Záslužným křížem o několika stupních,⁵⁰ ve srovnání s pozdější dobou byly udílěny poměrně málo a stejně zdrženlivý byl panovník v případech nobilitací.⁵¹ Důležité však bylo, že mezi příjemci řádů s nobilitačními

(1835) či Jerusalem von Salemfels (1841). J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie*, s. 347–353, 374–378, 445–448, 549–558.

47 K dispozici máme statistiku pro léta 1792–1835. V této době představovali novošlechtici židovské víry (nikoli jen původu!) 8,33 % (12 osob) ze 144 nobilitovaných podnikatelů a výrazně tak převyšovali podíl židů na celkové populaci monarchie. R. KOMANOVITS, *Der Wirtschaftsadel*, s. 236–237.

48 K této otázce podrobně Reinhard BINDER-KRIEGLSTEIN, *Österreichisches Adelsrecht. Von der Ausgestaltung des Adelsrechts der cisleithanischen Reichshälfte bis zum Adelsaufhebungsgesetz der Republik unter besonderer Berücksichtigung des adeligen Namensrechts*, Frankfurt am Main 2000, s. 51n.; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 123–143.

49 Původně tři (rytířský kříž, komturský kříž a velkokříž), které byly roku 1869 rozšířeny o čtvrtou (komtur s hvězdou) a v roce 1901 o pátou (důstojník).

50 Původně se dělil do čtyř stupňů: zlatý Záslužný kříž s korunou, zlatý Záslužný kříž, stříbrný Záslužný kříž s korunou a stříbrný Záslužný kříž. Roku 1916 zřídil František Josef (jen na dobu války) ještě další dva stupně: železný Záslužný kříž s korunou a bez koruny.

51 Výjimku představují jen tři roky: 1854 (sňatek Františka Josefa I. a Alžběty Bavorské), 1859 (válka v Itálii) a 1866 (válka s Pruskem a Itálií). Vladimír POUZAR, *Rok 1848 – přelom v udělování rakouských záslužných řádů*, in: Heraldická ročenka 2006, s. 160–161.

paragrafy⁵² začali převažovat nešlechtici a že začal být výrazně porušován numerus clausus, který původně počet nositelů-členů řádů omezoval.⁵³

Tento přístup se zásadně změnil ve druhé polovině šedesátých let. Snad v souvislosti s výraznou liberalizací občanského života i ekonomickým rozmachem země počet udělených řádů (včetně těch s nobilitačními paragrafy) výrazně narůstal a s tím stoupal i počet novošlechticů. Krach na vídeňské burze roku 1873 a následná hospodářská deprese neměly na tento vývoj žádný dopad.

Ve srovnání s předchozím obdobím prošla po roce 1848 výraznou proměnou sociální struktura novošlechticů. Objevila se nejen početná skupina důstojníků židovského původu i víry nobilitovaných na základě systematizovaného vojenského šlechtictví⁵⁴ (v předchozí době až na výjimky absentující), ale především reprezentanti nových profesí spojených s bouřlivým rozvojem hospodářství a průmyslu: členové správních rad, stavitelé železnic, inženýři a architekti, úředníci soukromých firem (především železničních společností) i pojišťovací agenti. Vedle majitelů bank a finančníků, jež známe již z předchozího období, se objevuje skupina nová: vysocí úředníci a vedoucí poboček bankovních závodů. Mezi židovskými novošlechtici původem z Uher⁵⁵ pak nacházíme relativně početnou skupinu podnikatelů-nájemců velkostatků, kteří využívali okázalého nezájmu většiny uherských magnátů o podnikání ve vlastní režii. Stále častěji získávali šlechtické tituly i intelektuálové, novináři a umělci, zejména malíři, spisovatelé a herci.

Nejvyšší počet nobilitovaných židů západní části monarchie v celém druhém období logicky pocházel z Vídně, představující mocenské, kulturní i ekonomické

52 Těmi disponovaly Řád Marie Terezie (až do konce monarchie), Řád sv. Štěpána, Leopoldův řád a Řád železné koruny (všechny jen do 1884).

53 Byl zaveden u záslužných řádů zřízených po vzniku Rakouského císařství. Jak v případě Leopoldova řádu, tak u Řádu železné koruny byl počet nositelů omezen na 20 rytířů první, 30 druhé a 50 třetí třídy. Teoreticky mohl být další „člen“ jmenován až po uvolnění místa – tedy smrti nositele. Zatímco ale v případě Leopoldova řádu byl numerus clausus porušován hned od počátku, u Řádu železné koruny, udílené v předbřeznové době především osobám spojeným s Lombardsko-Benátskem, bylo toto pravidlo poměrně dlouhou dobu dodržováno. Srov. V. POUZAR, *Rok 1848*, s. 160–161.

54 Důstojníci měli nárok na titul na základě systematizovaného vojenského šlechtictví (*systemmäßiger Adelstand*). Předpis vycházel z nařízení Marie Terezie z roku 1757, podle kterého měli všichni důstojníci, kteří po 30 let nepřetržitě sloužili v armádě a účastnili se válečného tažení, nárok na šlechtický titul bez nutnosti zaplatit povyšovací taxu. R. BINDER-KRIEGLSTEIN, *Österreichisches Adelsrecht*, s. 53n.; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 119–123.

55 Od roku 1867 existovaly v monarchii dvě šlechtické obce: rakouská a uherská. Podle platných zvyklostí tak měl předlitavský občan získat rakouské a zalitavský uherské šlechtictví. Tento předpis ovšem komplikovaly právě nobilitační paragrafy výše zmíněných řádů (s výjimkou uherského Řádu sv. Štěpána), které vyznamenaným zakládaly nárok na šlechtictví dědičných zemí, resp. šlechtictví rakouské. Proto také řada uherských podnikatelů získala (většinou na základě Řádu železné koruny) rakouský rytířský titul či baronát. Např. Leopold (Lipót) Popper (1822–1886), který roku 1869 získal uherské šlechtictví, byl v roce 1882 povýšen jako rytíř Řádu železné koruny II. třídy do rakouského stavu svobodných pánů. Magyar Országos Levéltár, Királyi könyvek, 68. kötet, fol. 74–76; AVA, Adelsarchiv, Leopold Popper von Podhrágy, Freiherrnstand 1882.

centrum říše, tu až s velkým odstupem následovaly české země a Terst.⁵⁶ Tato situace je sice logická, vyžaduje ovšem revizi: zohledňuje totiž bydliště nobilitovaných v době udělení titulu, nikoli zemi místa jejich narození. V takovém případě by se situace nepochybně změnila.⁵⁷

Zavedení rovnosti před zákonem a liberalizace politických poměrů znamenaly pro příslušníky židovské minority mimořádnou šanci, kterou velká část z nich využila beze zbytku. Nová doba umožnila mnohým realizovat neobyčejné kariéry, na které jejich předkové nemohli ani pomyslet. Především v katolicky konzervativním prostředí rakouských velkoměst, jejichž život byl nezřídka až do konce sedmdesátých let 19. století poznamenán jistou neochotou přijímat novinky moderní doby, se židé toužící po vzdělání a úspěchu setkávali jen s malou konkurencí.

Jedním ze symbolů společenského vzestupu se po roce 1848 stal zisk šlechtického titulu nebo alespoň některého z řádů monarchie. I nejméně ceněný Řád Františka Josefa, či jen stříbrný či zlatý Záslužný kříž posouval osobu na pomyslném žebříčku společenské prestiže o stupeň výše. Nobilitační politiku šedesátých a sedmdesátých let nelze oddělit od politického vývoje monarchie, ba přímo naopak – byla jeho odrazem a důsledkem. Úzce souvisela s érou liberalismu, jehož forma byla v Předlitavsku poněkud zvláštní. Vycházela z účelové spolupráce liberálů (reprezentujících v prvé řadě německy mluvící buržoazii) s centralisticky orientovanou částí velkostatkářů (hlavně z řad aristokracie) seskupenou ve Straně ústavověrného velkostatku. Spojenectví aristokracie s buržoazií vedlo ke zdánlivé symbióze obou těchto zásadně odlišných společenských skupin, jejímž vnějším znakem byly nobilitace reprezentantů a sympatizantů německých liberálů. Ti se po zisku šlechtického titulu dostávali (alespoň formálně) na úroveň jejich šlechtických partnerů.⁵⁸

Hnacím motorem sociálního vzestupu (především) provládně orientovaného německého měšťanstva byla právě zastaralá usnesení řádových statut. Doba si totiž stále více vážila titulů než majetku a „sociální postavení bylo mnohem důležitější než majetek“.⁵⁹ Proto poměrně často docházelo k sňatkům mezi dětmi z bohatých průmyslnických rodin a relativně nezámožnými vysokými úředníky se šlechtickým titulem, kteří ovšem díky své funkci měli k trůnu mnohem blíže než kapitáni průmyslu. A také proto „bohatí dědici z mnoha rakouských podnikatelských rodin usazených v říšském hlavním a rezidenčním městě Vídni napodobovali životní styl

56 W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 174, bez udání dalších zdrojů tvrdí, že v letech 1848/1849–1884 bylo nobilitováno 161 židovských rodin. 89 z nich bylo usazeno ve Vídni, 17 v českých zemích, 11 v Terstu, 12 v Uhrách a 5 pocházelo z Haliče.

57 Např. velká část nejbohatších a nejvlivnějších vídeňských rodin druhé poloviny 19. století pocházela z českých zemí (např. Kuffner, Königswarter), Uher (Biedermann, Todesco) či Německa (Friedland, Heine).

58 Šlo ovšem o rovnost pouze zdánlivou a výlučně titulární. Ve skutečnosti rakouská aristokracie mezi sebe nepřijala žádný rod nobilitovaný po roce 1848 a pouze výjimečně akceptovala osoby pocházející z rodů, které šlechtický titul získaly v letech 1740–1848 (Lexa z Aehrenthalu, Nádherný z Borutina).

59 Cit. dle: Robert EHRHART, *Im Dienst des alten Österreich*, Wien 1958, s. 43.

polských velkostatkářů a uherských magnátů místo toho, aby rozvíjeli životní styl velkoburžoazie“.⁶⁰

Jak později konstatoval bystrý pozorovatel Ludwig rytíř Przi Bram z Gladony (1840–1916) pocházející z vlivné pražské židovské průmyslnické rodiny: „Prázdna knoflíková dírka⁶¹ vzbuzovala víc pozornosti než udělení řádu. Při spatření takové osoby se každý ptal, co asi takový člověk ‚provedl‘, že si jej ještě nevysloužil“.⁶² Mnohem příměji se o stejné věci vyjádřil známý bouřlivák názorově blízký českým radikálním a antisemitským kruhům Adalbert (Vojtěch) hrabě Sternberg (1868–1930), když konstatoval, že „sociální postavení je mnohem důležitější než peníze“ a svá slova korunoval prohlášením: „Mnoho opozičních párijů se v honbě za titulíčky a řádíčky (...) proměnilo v pokorné sluhy státu.“⁶³

Důvody nobilitací a udělení řádů byly různé. Kromě služeb státu (ať již civilních nebo vojenských) byly tímto způsobem stále častěji odměňovány i zásluhy umělecké, vědecké, průmyslové (o rozvoj hospodářství) a humanitární. A právě tato poslední oblast, dobročinnost, nabízela široké pole možností, jak si šlechtický titul „vysloužit“. Přímých nobilitací, tedy udělení šlechtictví přímo panovníkem je v této době (do roku 1884) poměrně málo, častější bylo ocenění zasloužilých jedinců prostřednictvím řádu s nobilitačním paragrafem (většinou Železné koruny III. třídy), který ovšem následně vyznamenanému dával možnost o šlechtictví požádat. V době, kdy stát sociální problematiku v podstatě neřešil, šlo o oboustranně výhodný obchod – investici, jejímž zhodnocením ovšem nebyl finanční, ale titulární kapitál. Nejvelkorysejší dobročinné nadace byly tradičně podporovány židovskými filantropy, z nichž mnozí vděčili této činnosti za šlechtický titul.

Například vysoce finančně náročné vybudování židovského ústavu slepců na Hohe Warte v Döblingu u Vídně financovali z vlastních prostředků tři židovští bankéři: Eduard rytíř Todesco (1814–1887), Friedrich rytíř Schey z Koromly (1815–1881) a Jonas rytíř Königswarter (1807–1871). Po založení spolku ke zřízení ústavu a složení peněz získal Todesco Řád železné koruny II. třídy a později byla stejná dekorace udělena i Königswarterovi a Scheyovi. Všichni pak nedlouho po sobě požádali o baronát.⁶⁴ Další

60 Cit. dle: Herbert MATIS, *Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs*, Berlin 1972, s. 66.

61 Tím myslel chybějící stužku či miniaturu řádu, která byla knoflíkovou dírkou obvykle provlečena.

62 Cit. dle: Ludwig Ritter von PRZIBRAM, *Erinnerungen eines alten Österreichers*, Bd. 1, Stuttgart-Leipzig 1910, s. 362.

63 Cit. dle: Adalbert Graf STERNBERG, *Politische Federzeichnungen*, Berlin 1905, s. 41.

64 Todesco získal řád 25. 10. 1869, nobilitován byl 30. 12. 1869, Königswarter 24. 9. 1870 (nobilitace 26. 10. 1870) a Schey 16. 5. 1871 (nobilitace 25. 12. 1869). AVA, Adelsarchiv, Eduard Todesco, Adelsakt 1861–1869; tamtéž, Jonas Königswarter, Adelsakt 1860–1870; tamtéž, Schey, Adelsakt (von Koromla) 1858–1874. K jejich nobilitacím též Moritz GÜDEMANN, *Jetzt hat die Baronie den Reich verloren. Jüdische und getaufte Adelige*, in: Albert Lichtblau (Hg.), *Als hätten wir dazugehört. Österreichisch-jüdische Lebensgeschichten aus der Donaumonarchie*, Wien–Köln–Weimar 1999, s. 469. Viz též J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie*, s. 395–396, 646–649.

formou ocenění příslušníků nových elit pak bylo udělení doživotního členství v panské sněmovně, které samozřejmě prestiž těchto osob dále posílilo.

Ludwig Przibram o této době (šedesátých až osmdesátých letech) později napsal: „... nobilitace nekřesťanských baronů epidemického charakteru“.⁶⁵ Zejména o podnikatelích platí jeho slova téměř bez výhrad. Dominantní pozice židů mezi nimi vynikne tím více, vezmeme-li v úvahu, že židovské nobilitace v letech 1701–1918 činily 4,3 % všech rakouských povýšení a že tento podíl odpovídal procentuálnímu zastoupení židů v monarchii. Ovšem mezi 444 nobilitovanými obchodníky, finančníky, bankéři a továrníky mělo židovský původ 294 osob, tedy plných 66 %! Ještě vyšší číslo získáme, pokud sledované období omezíme právě lety 1867 a 1884, tedy dualismem na jedné a zrušením nobilitačních paragrafů na druhé straně. V tomto případě činil podíl židů mezi podnikateli plných 71 %.⁶⁶

Nobilitace na základě zisku řádu byla ve druhé polovině 19. století opravdu nejčastějším důvodem udělení šlechtického titulu. Přestože příslušné paragrafy byly z řádů odstraněny již roku 1884, ještě o patnáct let později vyplynulo ze statistiky nobilitací vypracované při příležitosti padesátiletého vladařského jubilea císaře Františka Josefa I., že v letech 1848–1898 bylo plných 65 % baronských a 94 % rytířských titulů uděleno na základě některého z řádů monarchie. Vysoký byl zejména počet šlechtických titulů spojených s Řádem železné koruny. 1984 osob, které byly díky němu nobilitovány, totiž představuje 42 % udělených baronátů (288 osob) a plných 78 % všech rytířských titulů (1696 osob).⁶⁷

Éra systematizovaného řádového šlechtictví sice přežila pád německých liberálů a nástup konzervativní vlády Eduarda hraběte Taaffeho, ale roku 1884 byly nobilitační paragrafy řádů (s výjimkou Řádu Marie Terezie) zrušeny. Podle často tradované historiky šlo o důsledek tzv. kauzy Waldberg. Dne 29. ledna 1884 byl totiž Řádem železné koruny II. třídy vyznamenán bukurešťský bankéř a rodák z haličského Lvova Moses rytíř Waldberg, jenž si na základě tohoto ocenění obratem nárokoval baronát.⁶⁸ Jak bylo zvykem, požádal při příležitosti propůjčení řádu o děkovnou audienci u císaře, na níž se ale nedostavil ve fraku, jak bylo u civilistů mimo státní službu obvyklé, ale v kaftanu. Měl na to právo, protože kromě uniforem a fraku patřily mezi oděvy akceptované při těchto příležitostech také kroje a za ten bylo možné kaftan pokládat. Událost však

65 L. R. von PRZIBRAM, *Erinnerungen eines alten Österreichers*, Bd. 1, s. 128.

66 Karl MEGNER, *Zisleithanische Adels- und Ritterstandserwerbter 1868–1884*, Hausarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforschung, Wien 1974, s. 57. Titulárně tvořily osoby židovského původu 58 % nově kreovaných prostých šlechticů a 75 % rytířů. Pro baronát podobná statistika chybí.

67 O titul bylo možné požádat kdykoli, ne pouze po udělení řádu. Zasluky byly ovšem (až na výjimky) nepřenositelné – o nobilitaci tak mohl žádat jen vyznamenaný, nikoli jeho potomci. J. B. WITTING, *Statistik der Standeserböhungen*, s. 59–91. Udělení knížecího stavu se nově nobilitovaných samozřejmě netýkalo, hraběcího (až na výjimky, mezi kterými ale osoby židovského původu nenajdeme) také ne.

68 Byl mu udělen 16. 4. 1884. Rytířský titul získal na základě Řádu železné koruny III. třídy 12. 6. 1875. AVA, Adelsarchiv, Moses Waldberg, Adelsakt 1875–1884.

šokovala celou dvorskou společnost a samotného císaře Františka Josefa I. údajně přiměla k rozhodnutí změnit řádová statuta.⁶⁹

Zmíněná historika ovšem nespovídá o ničem jiném, než že sílící antisemitismus poměrně rychle získával stoupence i ve vysokých kruzích, které rostoucí společenskou prestiž židů sledovaly s nelibostí, a vítaly kroky, jež by mohly jejich vzestup pozdržet či dokonce zastavit. Ve skutečnosti totiž bylo zrušení nobilitačních paragrafů logickým důsledkem snahy osob z okruhu předlitavského premiéra (pověřeného též vedením ministerstva vnitra, nejvyšší rakouské instituce ve šlechtických záležitostech) Eduarda hraběte Taaffeho, ministra c. a k. domu a zahraničí Gustava hraběte Kálnokyho, ale především samotného panovníka, o zvýšení vážnosti šlechtického titulu deklasovaného díky nobilitační politice předchozích let.⁷⁰

Poslední, třetí etapa židovských nobilitací je vymezena koncem liberální éry na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let a rozpadem monarchie na podzim 1918. I v této době najdeme v Předlitavsku nejvíce židovských novošlechticů ve Vídni a Čechách. Dříve dominantní Terst pak zastínila Halič, která sice stále hospodářsky pokulhávala za ostatními provinciemi monarchie, počet židů (včetně velmi zámožných) zde však rostl rychleji než jinde.⁷¹ Profesionální rozvrstvení příjemců titulů zůstalo v podstatě stejné jako v předcházejícím období, mezi podnikateli se ale objevili reprezentanti nových průmyslových odvětví: potravinářství (zejména cukrovarnictví a pivovarnictví), sklářství, papírenství, zpracování dřeva atd.

Zajímavé údaje máme k dispozici pro léta 1909–1918, kdy bylo do šlechtického stavu povýšeno 84 osob z řad podnikatelů a bankéřů.⁷² Z tohoto počtu 39 (tedy 46 %) vyznávalo židovskou víru, což je výrazně více než všech ostatních konfesí. K interpretování dalších údajů ovšem musíme přistupovat opatrně. Zarážející jsou především chybějící údaje o vyznání u plných 11 % nobilitovaných. Je třeba zdůraznit, že šlo o dobu sílícího antisemitismu a neuvedení náboženské příslušnosti mohlo znamenat buď, že nobilitovaný svou víru skrýval, což ale nebylo příliš pravděpodobné, nebo že byl bez vyznání. Tím se nám ale počet možných židovských novošlechticů opět zvyšuje – při maximalistických předpokladech až o zmíněných 11 %. Počet konverzí přitom byl totiž poměrně vysoký a týkal se i velmi vlivných jedinců.

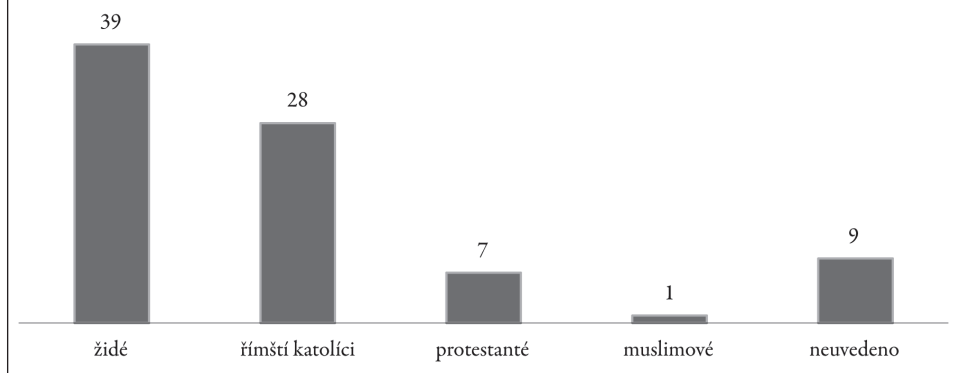
69 *Semigotha*, 1912, s. 324; W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 175. Rudolf KUČERA, *Statat, Adel und Elitenwandel. Die Adelsverleihungen in Schlesien und Böhmen 1806–1871 im Vergleich*, Göttingen–Bristol 2012, s. 101.

70 Nařízení Františka Josefa I. Kálnokymu ve věci revize statut těchto řádů ze 7. 9. 1883, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv (dále jen HHStA, KK), Separatakten, B 32 s/1883. Návrh hraběte Kálnokyho císaři Františku Josefovi ze 17. 7. 1884, císařův souhlas z 18. 7. 1884, HHStA, KK, 2597/1884.

71 W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 179, opět bez udání pramene tvrdí, že v této éře bylo v Rakousku nobilitováno 139 židovských rodin. 81 z Vídně, 17 z českých zemí, 11 z Haliče a 4 z Terstu. Další tři osoby pocházely z Uher a šlechtický titul zřejmě získaly na základě „dohajovacího“ systematického řádového šlechtictví.

72 Alfred FESSEN, *Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909–1918*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien 1974, s. 201.

Vyznání rakouských průmyslníků nobilitovaných v letech 1909–1918

Liberální postoj rakousko-uherské monarchie při udílení šlechtických titulů židům a židovským konvertitům ostře kontrastuje se situací v Pruském království. Přestože obě země (jejich části) tvořily po staletí součást Sváté říše římské a později Německého spolku, najdeme mezi nimi značné rozdíly, mj. také v poměru k obyvatelům jiné víry i k udílení šlechtických titulů. Zatímco v Rakousku od přelomu 18. a 19. století probíhaly židovské nobilitace bez větších obtíží, Prusko bylo vůči svým izraelským poddaným zdrženlivé – a to přesto, že podíl obyvatel této víry byl čtyřikrát menší než v Rakousku.⁷³

Tento postoj byl důsledkem řady faktorů. Významnou úlohu hrála i rozdílná struktura šlechtických obcí obou monarchií. V českých a rakouských zemích dominovala aristokracie, většinou velmi bohatá a kosmopolitní. Nižší šlechta byla relativně málo početná a v jejích řadách převažovaly rody, jež své tituly získaly v důsledku státní služby v 18. a 19. století. Prusko naopak mělo početnou a vlivnou skupinu relativně nezámožné šlechty (junkrů), jejíž vliv byl silný nejen v armádě, ale i u dvora a centrálních úřadů. Žárlivě si také střežila svou vedoucí společenskou pozici i sociální výlučnost, vycházející ze staletých tradic a (převážně) příslušnosti k luteránské církvi.⁷⁴

Možnosti nobilitace se lišily. I pruské šlechtické právo sice znalo systematizované šlechtictví, jež ale bylo spojeno výlučně se získáním nejvyššího pruského řádu, Řádu černé orlice. Ten byl navíc do roku 1848 určen výlučně pro říšská knížata nebo členy starých šlechtických rodů, kteří prokázali alespoň osm šlechtických předků a dosáhli třicátého roku života. Teprve král Fridrich Vilém IV. výnosem z 20. února 1848 statuta změnil

73 Podle sčítání obyvatelstva z roku 1900 mělo Prusko 34 468 307 obyvatel, z toho 392 322 židů. In: Ottův slovník naučný, XX, Praha 1903, s. 855–856.

74 Srov. K. DREWES, *Jüdischer Adel*, s. 86–95 a 197–206.

a umožnil udílení této dekorace také nešlechticům, kteří spolu s řádem získávali i dědičný šlechtický titul. Řád černé orlice byl ovšem udělován jen vzácně a rozhodně nikoli v takovém měřítku jako rakouské záslužné řády s nobilitačními paragrafy.⁷⁵

Nobilitací bylo v Prusku navíc výrazně méně než v podunajské monarchii a sociální struktura příjemců titulů byla výrazně odlišná. Například v letech 1870/1871–1918 bylo v Prusku realizováno celkem 1315 nobilitací, z čehož připadalo 1094 (83 %) na udělení prostého šlechtického stavu.⁷⁶ Mezi novošlechtici jednoznačně dominovali důstojníci, v případě civilistů se ukazovala jako nejdůležitější držba velkostatku, často s podmínkou zřízení fideikomisu. Podíl nové šlechty z řad úředníků (v Rakousku-Uhersku velmi vysoký) zde od počátku dvacátých let 19. století stále klesal a zastoupení podnikatelů nepřekročilo 15 %.⁷⁷

I když byly ekonomické pozice židů a židovských konvertitů v Prusku v mnoha ohledech lepší než v Rakousku a řada z nich patřila mezi podnikatele evropské úrovně, šlechtický titul získal jen málokterý. Pokud pomineme Ferdinanda Moritze Delmara⁷⁸ (1781–1858), jenž titul svobodného pána roku 1810 získal díky intervenci francouzského vyslance hraběte St. Marsan a navzdory rozhodnému odporu pruských úřadů,⁷⁹ byl prvním pruským obyvatelem povýšeným do šlechtického stavu teprve roku 1868 tajný komerční rada Abraham Oppenheim (1804–1878).

Oppenheim pocházel z velmi vlivné finančnické rodiny z Kolína nad Rýnem. Byl majitelem významné soukromé banky a navíc se díky sňatku s Charlotte Beyfusovou (1811–1887) stal blízkým příbuzným rodiny Rothschildů. V letech 1864 a 1866 prokázal Prusku významné služby (finančního charakteru), za což mu král Vilém I. přislíbil

75 Za celou dobu existence řádu v Pruském království (od roku 1919 je udělován jen členům hohenzollernského rodu), tedy od ledna 1701 do listopadu 1918, byl udělen v 1341 případech. Naprostou většinu nositelů řádu představovali členové panovnických rodů a potomci staré šlechty. Srov. Hermann HENGST, *Die Ritter des Schwarzen Adlerordens. Biographisches Verzeichnis sämtlicher Ritter des Hohen Ordens vom Schwarzen Adler von 1701 bis 1900*, Berlin 1901; Jörg NIMMERGUT, *Deutsche Orden und Ehrenzeichen bis 1945*, Band 2, München 1997, s. 761.

76 Toto číslo je ve skutečnosti ještě nižší a činí 857 nobilitací. Zbytek představoval zisk šlechtictví prostřednictvím adopce či konfirmaci listinou dosud nepotvrzeného šlechtického stavu. Dieter HERTZ-EICHENRODE, *Wilhemischer Neuadel? Zur Praxis der Adelsverleihung in Preußen vor 1914*, *Historische Zeitschrift*, Bd. 282, Heft 3 (Juni 2006), s. 654; Lamar CECIL, *The Creation of Nobles in Prussia, 1871–1918*, *American Historical Review* 75, No. 3 (1970), s. 759–761. K této otázce srov. Hartmut BERGHOFF, *Aristokratisierung des Bürgertums? Zur sozialgeschichte der Nobilitierung von Unternehmern in Preußen und Großbritannien 1870 bis 1918*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 81, 1994, Heft 1, s. 178–204.

77 Hans Konrad STEIN, *Der preussische Geldadel des 19. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Nobilitierungspolitik der preussischen Regierung und zur Anpassung der oberen Schichten des Bürgertums an den Adel*, Bd. II, s. 401n.; L. CECIL, *The Creation of Nobles in Prussia*, s. 770–771; R. KUČERA, *Staat, Adel und Elitenwandel*, s. 63–76.

78 Do konverze roku 1809 užíval jméno Salomo Moses Levy.

79 Viz Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem (dále jen: GStA), HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 1248 (Delmar); tamtéž, III. HA, Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten, Nr. 15096 (Delmar).

šlechtický titul. Trvalo však ještě dva roky, než byl slib naplněn. Proti totiž byla většina ministrů, kteří se obávali narušení křesťanského charakteru pruské šlechty. Nakonec ovšem zvítězil král a jeho ministr vnitra Friedrich hrabě zu Eulenburg (1815–1881), který zdůrazňoval, že je Oppenheim beztak bezdětný a že s jeho smrtí titul vyhasne. Dne 14. února 1868 tak Vilém I. Abrahama Oppenheima povýšil do pruského stavu svobodných pánů a zároveň povolil jeho bratru, bankéři v Kolíně nad Rýnem, Simonu Oppenheimovi (1803–1880), rytíři rakouského Řádu železné koruny II. třídy, přijmout rakouský baronát.⁸⁰

O tři roky později pak získal od Viléma I. šlechtický titul ještě tajný komerční rada a berlínský bankéř Gerson Bleichröder (1822–1893) a také v jeho případě byla nobilitace důsledkem intenzivní spolupráce (ve finanční oblasti) s pruským státem. Bleichröder sice na rozdíl od barona Oppenheima děti měl, všechny však postupně konvertovaly k protestantismu.⁸¹

V dalších letech docházelo k nobilitacím jedinců židovského původu (neřkuli víry) jen sporadicky. Mezi důstojníky nobilitované židy nenalezneme a také mezi významnými novošlechtici-státními úředníky jich bylo jen málo. Jedním z nich byl proslulý znalec ústavního práva, skutečný tajný rada a prezident říšského soudu Martin Eduard Simson (1810–1899), jenž šlechtický titul získal roku 1888 na základě Řádu černé orlice uděleného Fridrichem III. V době nobilitace však byl již luteránem – křest přijal jako dítě roku 1823 spolu s rodiči.⁸²

Žádnou zásadní změnu nepřinesla ani vláda Viléma II. Přestože měl nový král zřejmě snahu reformovat konzervativní pruskou elitu, nepodařilo se mu vzhledem ke své nekoncepčnosti a neexistenci propracovaného plánu tuto ideu realizovat. Velkým odpůrcem židovských nobilitací byla především konzervativní nižší šlechta (junkeři) a také pruský Heroldský úřad (Heroldsamt), nejvyšší instituce ve věci šlechtického práva. Jeho úředníci přitom neváhali oponovat ani samotnému králi a opakovaně zdůrazňovali, že udělení šlechtických titulů osobám židovského původu není v zájmu země, protože „počet novošlechtických rodin židovského původu je díky nobilitacím mimo Prusko již velmi vysoký.“⁸³ Musíme také konstatovat, že se některé z těchto rodin díky sňatkům, zisku velkostatků a následných společenských aktivit takřka protlačily mezi starou šlechtu. (...) Naše křesťanská šlechta německé národnosti ale za poslední čtvrtstoletí přijala tímto

80 Tamtéž, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 6854 (Oppenheim 1868); AVA, Adelsarchiv, Simon Oppenheim, Freiherrnstand 1868.

81 HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 418 (Bleichröder 1872).

82 HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 8574 (Simson 1888).

83 Nepochybně naráželi na mimořádně velkorysou nobilitační politiku některých německých panovníků, především sasko-cobursko-gothského velkovévody. Srov. Klaus Freiherr von ANDRIAN-WERBURG, *Die Nobilitierung preußischer Untertanen in Sachsen-Coburg und Gotha*, Archivalische Zeitschrift, 75. Band (Heinz Lieberich zum 29. 1. 1980), 1979, s. 1–15. Někteří židé byli dokonce nobilitováni papežem či portugalským králem. K. DREWES, *Jüdischer Adel*, s. 302–308. Ve většině případů nebylo udělení šlechtických titulů důsledkem mimořádných zásluh, ale finanční transakce. Také proto nebývaly tituly v Prusku většinou konfirmovány.

způsobem již příliš mnoho cizí krve a je otázkou, zda toto míšení nakonec nezmění i samu její podstatu.“⁸⁴

Pruský král sice antisemitské názory svých úředníků nesdílel, ale na druhou stranu jejich protizidovské výpady nijak nemírnil. Přestože se ve srovnání s předchozí érou počet židovských šlechticů zvýšil, zůstával jejich podíl mezi pruskou elitou zanedbatelný.

Je zcela jisté, že za vlády posledního pruského krále byl nobilitován jediný pruský občan židovské víry: roku 1903 bankéř Maximilian Benedikt Hayum Goldschmidt (1843–1940), a to s vysokou pravděpodobností na základě skutečnosti, že byl díky sňatku s Minna Caroline von Rothschild (1857–1903) dědicem vymřelé frankfurtské linie rodu Rothschildů.⁸⁵

Také v Goldschmidtově případě úředníci Heroldského úřadu žádost o nobilitaci nedoporučili a to přesto, že pro udělení titulu mluvilo jeho bohatství a dobročinnost – obojí mimořádného rozsahu. Negativum v podobě židovského vyznání převýšilo. Císař však prosbu nakonec přece jen schválil a listem z 6. září 1903 oznámil ministru královského domu a Heroldskému úřadu, že povýšil „Maxe Goldschmidta z Frankfurtu nad Mohanem, poté co přislíbil mé tajné kabinetní radě a dosavadnímu prezidentovi provincie Hesensko-Nassau založení fideikomisu ve výši nejméně dvou milionů marek na území pruského státu, do šlechtického stavu s predikátem ‚von Goldschmidt-Rothschild‘“.⁸⁶ Zároveň Maximilian požádal i o povýšení do stavu svobodných pánů. K tomu ale na základě rozhodnutí Viléma II. došlo až po zřízení fideikomisu Wroniawy v Poznaňsku 24. listopadu 1906.⁸⁷ Je zajímavé, že teprve v této chvíli (26. března 1907) – krátce před vyřízením administrativního procesu zřízení fideikomisu – získal Maximilian listinu o svém povýšení do šlechtického stavu.⁸⁸ Krátce nato, 22. dubna 1907, pak Maximilianu von Goldschmidt-Rothschildovi byl udělen i stav svobodných pánů, ovšem dědičný jen pro prvorozeného syna.

Nejasný je ale počet nobilitovaných židovského původu – liší se podle toho, zda autor do této skupiny řadí pouze konvertity, osoby, jejichž rodiče přestoupili ke křesťanství, či dokonce ty, u kterých byl tento krok realizován již prarodiči. V žádném případě ale nebylo v éře Viléma II. nobilitováno více než dvacet osob židovského původu,⁸⁹ tedy

84 Cit. dle: Zpráva úředníka (v letech 1900–1918 šéfa) Heroldského úřadu Hanse von Borwitz z 22. 10. 1895 k nobilitaci bankéře Ernsta Mendelssohn-Bartholdyho. HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 6168 (Mendelssohn-Bartholdy 1896).

85 Posledním členem této větve byl Minnin otec Wilhelm Karl sv. pán von Rothschild (1828–1901).

86 Cit. dle: list císaře Viléma II. ze 6. 9. 1903, GStA, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 2993 (Goldschmidt-Rothschild). Zde i ostatní informace k nobilitaci.

87 Základ fideikomisu tvořil *Rittergut* Wroniawy v kraji Bomst (dnes Babimost) o rozloze 2146 ha dědičný podle práva primogenitury.

88 Ovšem jako datum vydání byl v listině uveden den nobilitace: 6. 9. 1903, GStA, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 2993 (Goldschmidt-Rothschild). K Maximilianově nobilitaci též K. DREWES, *The Invention of Deviance*, s. 174.

89 Toto číslo vychází z výzkumu v GStA. D. HERTZ-EICHENRODE (*Wilheminscher Neuadel?*, s. 654) uvádí 20 osob židovského původu a 7 jedinců židovské víry, a to s odkazem na práci C. LAMARA, *The Creation of Nobles in Prussia*, s. 768. D. HERTZ-EICHENRODE se ovšem stejně jako H.-K. STEIN

několikanásobně méně než v Rakousku. V řadě případů se navíc nobilitace neobešla bez negativní „reklamy“, jež byla důsledkem faktu, že část těchto jedinců získala svůj titul jako odměnu za finanční dary, zřízení nadací či příspěvky na obecné dobro.

Tímto způsobem získal šlechtický titul např. Fritz Friedlaender-Fuld (1858–1917), nobilitovaný proto, že investoval jeden milion marek do upadajících gdaňských železáren. Za šlechtickým titulem bankéře Otty Mendelssohna-Bartholdyho (1868–1949) stál dar nádherné vily Falconieri ve Frascati u Říma Vilému II., jehož oficiálním důvodem byla přeměna tohoto domu na zotavovnu pro umělce a spisovatele, a postoupení sbírky hudebních autografů s předními díly Beethovena, Mozarta, Haydna a J. S. Bacha berlínské Státní knihovně.⁹⁰ Slezský velkopřemyslník Georg von Caro (1849–1913) se pak stal šlechticem proto, že za 300 000 marek zřídil zotavovnu pro císařské námořnictvo.⁹¹

Zejména Friedlaenderova a Carova nobilitace z roku 1906 vzbudily v berlínské společnosti značné pozdvižení. Vlivný novinář Maximilian Harden (1861–1927) označil tato povýšení za zákeřnou ránu a ostře napadl prodávání titulů a řádů za peníze. V Berlíně se dokonce při této příležitosti rozšířila pověst, podle které poskytli Friedlaender-Fuld a Caro Vilémovi II. po jednom milionu marek k jeho volné dispozici.⁹² Jinými slovy – rozšiřování řad pruské šlechty o plutokraty (navíc židovského původu) nebylo veřejností přijímáno nijak kladně. List Wahrheit pak k nobilitaci Fritze Friedlaender-Fulda podotkl: „Před jedenácti lety přišel pan Friedländer do Berlína a přijal křesťanství. Jako křesťan se ale prý nechová a devět let neplatí církevní daň. [Friedlaender-Fuld] se ale proti tomuto nařčení odvolal a prohlásil, že záležitost byla promlčena. Také měl císaři přislíbit pokrytí deficitu gdaňských železáren, za což to se měl stát šlechticem. Ale nyní, když již titul získal, dochází k vyhlášení konkurzu...“⁹³

O něco později vyvolala nemenší rozruch nobilitace bohatého velkopřemyslníka Friedricha Ganse (1833–1920) z 11. března 1912.⁹⁴ Jejím důvodem totiž s největší pravděpodobností byl Gansův souhlas s postoupením vzácné antické sbírky uměleckých předmětů Vilémovi II. Královskému muzeu (dnes Altes Museum) v Berlíně. Tisk si

(*Der preußische Geldadel*, Bd. II, s. 405) mýlí, když za osobu židovské víry považuje Friedricha Ganse (k jeho osobnosti viz níže). Podobně chybně S. MALINOWSKI, *Vom König zum Führer*, s. 125–126. Správné informace uvádí K. DREWES, *Jüdischer Adel*, s. 394, který ovšem do výčtu nobilitovaných zahrnul pouze ty, kteří sami konvertovali. I jeho výčet je ovšem neúplný (chybí zde např. Martin Eduard Simson).

90 D. HERTZ-EICHENRODE, *Wilheminscher Neuadel?*, s. 660, uvádí, že šlo o Ernsta Mendelssohn-Bartholdyho (1846–1909). Ten byl ale nobilitován již roku 1896. Vilu Frascati koupil teprve roku 1907 jeho vzdálený příbuzný Otto a ještě téhož roku ji věnoval Vilému II. Tuto informaci ale zmiňuje jen výše uvedená práce. V materiálech Heroldského úřadu se žádné informace o této transakci nenačítají. Srov. GStA, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 6168 (Mendelssohn-Bartholdy 1896); tamtéž, Nr. 6378 (Mendelssohn-Bartholdy 1907).

91 D. HERTZ-EICHENRODE, *Wilheminscher Neuadel?*, s. 660–662.

92 *Tamtéž*, s. 660–661.

93 Cit. dle: *Die Verleihung des Adels an v. Friedländer-Fould und der Konkus der Danziger Industriewerke*, Wahrheit, 22. 8. 1908.

94 Nobilitační listina byla vydána s datem 4. 11. 1912. Viz GStA, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 3230 (Gans).

opět nebral servítky a např. Staatsbürger-Zeitung uvedl: „Žid Friedrich Ludwig Gans (...) nabídl svou cennou sbírku státním muzeím pod podmínkou, že bude povýšen do šlechtického stavu. Pokud jsme dobře informováni, původně dokonce usiloval o stav svobodných pánů. Ten mu sice zůstal odepřen, ale šlechtický titul získal. Obchod je prostě obchod. Jde o službu a protislužbu a za jistých okolností lze vyřídít i takovou maličkost. Prostě žid daroval svou sbírku a získal tím zásluhu o stát – ale teprve tehdy, když si vyjednal vytouženou odměnu. Opatrnost je matka moudrosti...“⁹⁵

Tyto a podobné případy sice jitiřily pruské veřejné mínění, na druhou stranu je však třeba zdůraznit, že nešlo o nic výjimečného a že prodávání (či výměna) titulů za poskytnutí vyšších finančních částek byla dobře známa i z jiných zemí. V Prusku navíc finanční stránka při pruských nobilitacích hrála nezanedbatelnou úlohu. Na rozdíl od Rakouska-Uherska zde k udělení šlechtického titulu bez taxy docházelo zcela výjimečně (týkaly se rytířů Řádu černé orlice a většinou také důstojníků) a povyšovací poplatky byly výrazně vyšší než v Rakousku.⁹⁶ Zatímco na počátku 20. století činila v Rakousku-Uhersku taxa za prosté šlechtictví 2100 korun (1786 říšských marek), v Prusku stejný titul přišel na 3600 říšských marek, k nimž ale bylo třeba přičíst ještě kolkovné (Stempelsteuer) ve výši 600 (od roku 1909 1200) marek (tj. 4939 korun, resp. od roku 1909 5645 korun).⁹⁷ Zaplacení takové sumy by si velká část rakouských novošlechticů (především z řad úředníků a intelektuálů) vůbec nemohla dovolit.

Finance byly v Prusku důležité i v jiné rovině. Mimořádnou roli v nobilitační strategii zdejších vládařů od poloviny 19. století hrála i otázka posilování německého živlu ve východních provinciích, především v Poznaňsku, Západním Prusku a Horním Slezsku. Tato politika ale byla velmi nákladná, a proto není překvapivé, že nejvyšší místa často využívala touhy bohatých podnikatelů po nobilitaci a podmiňovala udělení titulu zřízením fideikomisu dědičného jen pro osoby německé národnosti. Víra či židovský původ přitom rozhodující roli nehrály.⁹⁸

Roku 1906 tak byl na základě zřízení fideikomisu Wroniawy Maximilianovi von Goldschmidt-Rothschild udělen titul barona dědičný pro prvorozeného syna⁹⁹ a vlastníka tohoto fideikomisu.¹⁰⁰ Také Fritz Friedlaender-Fuld roku 1906 nakonec kvůli šlechtickému titulu přistoupil ke zřízení světenectví, poměrně dlouho ale váhal mezi menším stavovským panstvím Loslau (dnes *Wodzisław Śląski*) a rytířským statkem Gross Gorschütz (*Gorzyce*) ve Slezsku. Jeho volba padla nakonec na Gross Gorschütz, kde žila

95 Cit. dle: Aus unserer Adelsmappe, Staatsbürger-Zeitung, 20. 12. 1912 (Morgen-Ausgabe).

96 Směnný kurs v rámci zlatého standardu rakousko-uherské koruny (K) k německé marce (RM) byl roku 1912 1,176 K : 1 RM. Viz Carl OTTO, *Der Haussekretär*, Berlin 1913, s. 485.

97 Harald von KALM, *Das preußische Heroldsamt (1855–1920). Adelsbehörde und Adelsrecht in der preußischen Verfassungsentwicklung*, Berlin 1994, s. 74–75; P. FRANK-DÖFERING, *Adelslexikon*, s. 652–655; R. BINDER-KRIEGLSTEIN, *Österreichisches Adelsrecht*, s. 120.

98 L. CECIL, *The Creation of Nobles in Prussia*, s. 785–790; D. HERTZ-EICHENRODE, *Wilbeminischer Neuadel?*, s. 673–674.

99 Na rozdíl od rakouských zvyklostí, kde se podle práva primogenitury dědil obvykle jen knížecí titul, bylo v Prusku běžné udělení i baronského a hraběcího titulu dědičného jen pro prvorozeného syna. 100 GStA, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 2993 (Goldschmidt-Rothschild).

polská menšina, a území tedy bylo vhodné pro německou kolonizaci. Heroldský úřad sice namítal, že je statek s přihlédnutím k Friedlaenderově majetku velmi malý (656 hektarů), Vilém II. ale považoval slib za splněný a po schválení fideikomisních listin Fritze do šlechtického stavu povýšil.¹⁰¹

Fideikomis v „polských“ teritoriích pruského státu byl sice vítán, k jeho zřízení ale mohlo dojít i jinde. Georg Caro, nobilitovaný téhož dne jako Friedlaender, tak vytvořil fideikomis z rytířských statků Wilkendorf a Gielsdorf ležících na čistě německém území Braniborska mezi Berlínem a řekou Odrou. Vilém II. to ale za překážku nepovažoval, navíc čtyři roky nato titul přenesl na Georgovu adoptivní dceru Adele Caro-Mayovou,¹⁰² univerzální dědičku nově založeného svěřenectví.¹⁰³

Naopak nezřízení fideikomisu mohlo naděje na společenský vzestup zmařit. Friedrich Gans totiž 4. prosince 1911 nepožádal Viléma II. jen o šlechtický titul, ale přímo o baronát, jehož držba by byla vázána na statek Niesen u Warburgu v provincii Westfalen o rozloze 1061 hektarů. Jak uvedl: „Je mým přáním vstoupit prostřednictvím tohoto majetku mezi vyšší šlechtu Vašeho veličenstva, a proto nejponiženěji žádám o povýšení do dědičného šlechtického stavu a udělení titulu svobodných pánů, jehož držba by byla vázána na vlastnictví fideikomisu dědičného podle práva prvorozenectví.“ Protože koupí velkostatku provázely problémy a k vytvoření fideikomisu nedošlo, získal nakonec Gans 11. března 1912 jen prosté šlechtictví.¹⁰⁴

* * *

Je zajímavé, že rezervovaný přístup Pruska ve věci udílení šlechtických titulů a zejména negativní postoj vůči židům a židovským konvertitům v této otázce měl v podstatě stejné důsledky jako inflace nobilitací v Rakousku ve druhé polovině 19. století. Poměrně záhy zaujala velká část zdejší populace k udílení titulů i ke šlechtictví jako takovému negativní postoj. Vzhledem k nízkému počtu nobilitací podnikatelů není překvapením, že mnoho z nich pocházelo právě z této společenské vrstvy.

Šlechtický titul například rozhodně odmítl berlínský nakladatel a obchodník Rudolf Mosse (1843–1920) a to přesto, že mu ho prostřednictvím státních úřadů nabídl sám Vilém II. Podobně jednal bankéř Moritz Plaut (1822–1910), jenž toto ocenění odmítl údajně proto, že pro něj nic neznamenalo. Stejný byl i postoj dalších významných

101 Nobilitován byl 27. 2. 1906, listina mu však byla vydána až po zřízení zmíněného fideikomisu 7. 2. 1910. GStA, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 2593 (Friedlaender-Fuld).

102 Dcera Carovy první manželky Karoline Mathilde Biancy rozené Esserové z jejího prvního manželství s PhDr. Josefem Arthurem Mayem († 1899).

103 Nobilitován byl 27. 2. 1906, listina mu byla vydána až po zřízení zmíněného fideikomisu s datem 29. 3. 1909. Za přenesení šlechtictví na dceru ze 2. 7. 1910, která nadále užívala jen jméno „von Caro“, zaplatil dalších 6000 marek. HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 1621 (Caro).

104 Cit. dle: GStA, HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 3230. Viz též zpráva pruského ministra spravedlnosti pro Heroldsamt ke zřízení fideikomisu rodu Gans. Oznamuje, že podle zprávy vládního prezidenta v Mindenu z 10. 2. 1912 je po právní stránce nemožné, protože v pozemkové knize v Niesenu je poznámka o trvání vlastnických práv k tomuto statku hrabaty von Boholz-Assenburg auf Hinneburg a pro jejich potomky.

osobností pruského hospodářství: bankéřů Moritze Warburga (1838–1910) a jeho syna Maxe Moritze (1867–1946), Carla Fürstenberga (1850–1933) či hamburského rejdáře Alberta Ballina (1857–1918).¹⁰⁵ Tito, jak sami tvrdili, asimilovaní židé a příslušníci německého národa považovali hon za tituly a řády za ponižující a nedůstojný a na svém plebejském původu si zakládali stejně jako šlechtici na svých titulech. Výmluvná jsou slova, která o řadu let později napsal Fürstenberg do svých pamětí: „Radost z titulu tajného rady mě zcela mýjela a stejně tak jsem neměl zájem o vstup do řad šlechty, který mi někteří moji příliš horliví známí nabízeli.“¹⁰⁶

Také v Rakousku se od třetí čtvrtiny 19. století v monarchii stále zvyšoval počet osob, které o nobilitaci neusilovaly, přestože by pro ni měly společenské i ekonomické předpoklady. V první řadě šlo o politiky, jejichž cíle se rozcházely se záměry rakouských vlád.¹⁰⁷ Je ale zajímavé, že o titul neměli mnohdy zájem ani představitelé židovských elit, kteří jako jedni z mála přijali „rakouskou“ identitu a představovali jeden z pilířů společnosti monarchie. Nobilitaci údajně odmítli bratři Isidor (1854–1919), Julius (1856–1932) a Ignaz (1857–1934) Petschekové, zcela jistě pak jeden z neúspěšnějších podnikatelů monarchie Karl Wittgenstein (1847–1913) a to přesto, že se bohatství i životní styl těchto jedinců mohl směle měřit s předními aristokratickými rody.¹⁰⁸

Mnohem závažnější byl bojkot šlechtictví ze strany intelektuálů. Sama instituce byla kritizována a ironizována nejen veličinami kulturního a společenského života (Karl Kraus, Franz Kafka aj.), ale také nejvlivnějšími osobnostmi politického života monarchie. Například šedá eminence většiny rakouských vlád přelomu 19. a 20. století a jeden z nejvlivnějších mužů monarchie Rudolf Sieghart (1866–1934),¹⁰⁹ od roku 1910 šéf banky Bodencreditanstalt, o nobilitaci nikdy neusiloval a dokonce později prohlásil, že se „cítil lépe jako sekční šéf než jako nově upečený baron“.¹¹⁰ Je ovšem charakteristické,

105 Kai DREWES, *The Invention of Deviance: How Wilhelmine Jews Became Opponents of Ennoblement*, Leo Baeck Institute Year Book 54, 2009, s. 171–172.

106 Cit. dle: Carl FÜRSTENBERG (Hans FÜRSTENBERG /ed./), *Die Lebensgeschichte eines deutschen Bankiers 1870–1914*, Berlin 1931, s. 198–199.

107 Najdeme mezi nimi jak zástupce slovanských stran (zejména Čechů), ale například také stoupence všenněmeckého hnutí. Srov. např. R. R. NOVOTNÝ, *Nobilitace Františka Ladislava Riegera*; též J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 134.

108 W. O. McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, s. 180.

109 Rudolf Sieghart, do konverze roku 1895 Singer, se narodil v Opavě do velmi skromných poměrů, ale podařilo se mu vystudovat vysokou školu a po získání doktorátu práv začal pracovat v politické kanceláři liberální strany. Krátce nato se stal blízkým spolupracovníkem ministra financí (1893–1895) Ersta von Plener (1841–1923) a jeho hvězda začala rychle stoupat. Ve vládě ministerského předsedy Ernsta von Koerber (1850–1919) se stal šéfem kanceláře ministerského rady, byly mu svěřovány velmi důležité a důvěrné úkoly (např. záležitost morganatického manželství Františka Ferdinanda d'Este) a byl povýšen do funkce sekčního šéfa. Své postavení si podržel i za Koerberových nástupců. Roku 1910 se stal guvernérem banky Bodencreditanstalt a s výjimkou let 1916–1918 vedl tento ústav až do roku 1929. Srov. Hans von URBANSKI, *Der Adel in Österreich vor 1914*, Études Danubiennes, tome VIII, Nr. 1, 1992, s. 3; Robert S. WISTRICH, *Die Juden Wiens im Zeitalter Kaiser Franz Josephs*, Wien–Köln–Weimar 1994, s. 141.

110 Cit. dle: Rudolf SIEGHART, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs*, Berlin 1932, s. 127.

že právě tito jedinci, kteří se od honby za tituly veřejně distancovali, dávali zároveň svou příslušnost k měšťanstvu najevo stejně okázale jako nobilitovaní své šlechtictví.

Tento postoj byl nepochybně důsledkem inflace udílení titulů během liberální éry šedesátých a sedmdesátých let a později byl mnohokrát propagandisticky využit – jak v éře Rakouska-Uherska, tak později některými nástupnickými státy. Prestiží šlechtictví na samém konci monarchie nepochybně neprosperovaly ani masové nobilitace při příležitosti významných výročí, především panovnických jubileí a narozenin Františka Josefa I. Je totiž otázkou, nakolik panovník při těchto příležitostech skutečně nové šlechtice vybíral a nakolik ponechal volnou ruku svým úředníkům, kteří tímto způsobem prosazovali svoje zájmy. Například při příležitosti padesátého a šedesátého výročí nástupu na trůn roku 1898 a 1908 podepsal František Josef seznamy nobilitací, ve kterých je uveden jen počet udělených jednotlivých šlechtických titulů a země příjemců, ovšem nikoli jejich jména!¹¹¹

Od počátku 20. století také začalo v podunajské monarchii docházet k věci nevídané od konce napoleonských válek: udílení šlechtických titulů za poskytnutí větších finančních částek do státního rozpočtu, přesněji za upsání státních půjček.¹¹² V předchozí době přitom byly podobné skutky buď utajovány, nebo se v příslušném nejvyšším rozhodnutí označovaly jako podpora humanitární činnosti. Tato záležitost byla současníky považována za značný problém a například roku 1917 varoval císaře Karla I. jeho důvěrník Josef Redlich (1869–1936) před zcela bezhlavým způsobem udílení nejvyšších řádů a šlechtických titulů a před možnou ztrátou jejich přitažlivosti pro střední třídy společnosti.¹¹³

Beze všech pochyb časté udílení ve druhé polovině 19. století zbavilo (alespoň v Rakousku-Uhersku) šlechtický titul velké části jeho někdejšího lesku. Vzhledem k nárůstu národnostního napětí a vyostřování střetů mezi etniky podunajské monarchie navíc jeho přijetí představovalo pro mnoho osob politikum, jasnou proklamaci souhlasu s tehdejší politickou linií. A to byl i případ židů, které ani jednoznačná identifikace s některou národností nedokázala ochránit před stále sílícím antisemitismem. Pro mnohé obyvatele monarchie bylo šlechtictví také feudálním přežitkem, které v moderní liberálně-demokratické společnosti již nemělo místo. To vše byly důvody, proč (alespoň v Československu a Rakousku) došlo ke zrušení této instituce záhy po rozpadu monarchie na podzim 1918.

111 K návrhu nejvyššího rozhodnutí ze 30. 11. 1898 byly připojeny následující dvě tabulky, ovšem jména povýšených v celém spise chybí (HHStA, KK, 4184/1898); nobilitace z roku 1908 viz tamtéž, 3634/1908).

112 Srov. nobilitace bankéřů Bernharda Popperaz Artbergu (1853–1931) a Eugenavon Minkus (1841–1923) roku 1915, vládního rady a generálního sekretáře Všeobecného penzijního ústavu pro zaměstnance ve Vídni Richarda Kaana šlechtice z Distelfingen (1862–1931) a udílení baronátu velkostatkáři Rudolf rytíři Wiener z Welten (1864–1938) roku 1918. Viz J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie*, s. 486, 545, 670–671.

113 Josef REDLICH (Fritz FELNER /Hg./), *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Politisches Tagebuch*, Bd. 2, Graz 1954, s. 243.

The Formation of Jewish Nobility from a Central European Perspective

JAN ŽUPANIČ

The aim of this study is to outline the summary development of Jewish nobility (persons of the Jewish faith or origin) in the Hapsburg Monarchy, yet focusing primarily upon contemporary specifics in terms of the elevation into the nobility of persons who professed this faith. With regard to the complexity of the whole question, very complex internal relations within the Jewish community have not been considered nor were the issues of the acceptance or non-acceptance both of nobilitations and the nobility as an institution by Jewish elites.

The institution of the nobility originally reserved for Christians only (including converts to Christianity, of course) became fundamentally transformed in the Enlightenment period in connection with a new understanding of the nature and formation of the state and society when the sovereign started to grant aristocratic titles to the members of the Jewish community, also. It represented the unmistakable onset of Jewish emancipation, the floodgates of which opened fully after the abolition of old restrictions between 1848–1849 and especially after the adoption of the liberal December Constitution of 1867. The removal of barriers in respect of non-Christian inhabitants of the Monarchy was naturally not merely restricted to the Jews, yet it was they who constituted the only larger non-Christian minority in Austro-Hungary for a long time. However, it is necessary to emphasize that it did not form a special group amongst the Austrian nobility from a legal point of view. Like other newly ennobled families, their members were also awarded their titles in recognition of their service to the Monarchy and the public good and like other newly ennobled persons (with rare exceptions) they did not have any family or social links to the aristocracy. This was true even though their members had played very important roles in politics, the military and culture, in addition to the economy of the country, from at least the middle of the 19th century.

The nobilitations of unbaptised Austrian Jews were connected with the changes which the Hapsburg Monarchy experienced in the second half of the 18th century. The first aristocratic titles were granted to Jews by Joseph II (Israel Hönig von Hönigsberg) and Leopold II (Joachim von Popper). This event represented a fundamental milestone in the further development of the Austrian nobility. The recognition of services provided to the state gained the upper hand over the allegiance to Christian (primarily Catholic) faith. The Monarch came to award aristocratic titles the more often the more he needed their support. This became evident both during the reign of Franz II (I), the first half of which was marked by expensive wars with France, and in more modern times.

Whereas the nobilitations of Jews were rare in the Danube Monarchy in the second half of the 18th century, they were much more common from the beginning of the 19th century onwards. The exact number of ennoblements is not known but it is said that around 450 (perhaps 444) nobilitations of Jews, or converts from Judaism, took place in the western part of the Empire prior to 1918; a further 350 families were awarded aristocratic titles in Hungary. It approximately corresponded to the ratio of Jews in the Empire (roughly 4.5 per cent of the entire population). From a titular point of view in Austria, or in the hereditary Czech Lands and in the Austrian Lands, the ennoblement to the lower ranks of the nobility obviously predominated, comprising more than 85 per cent of those who were elevated. The elevation to the higher ranks was logically rarer. For example the ratio between the lower nobility and the newly created noblemen was

1 : 15 and this number can also be applied to Jews: thus, 65 barons out of 444 “Jewish“ nobilitations in the western part of the Monarchy (later known as Cisleithania).

However, the granting of noble status to members of the Jewish community brought about problems of a legal nature. In the Czech Lands, noblemen above the rank of knight were entitled to ask to be admitted to membership of the Estates, although it never actually happened. However, the fact that some Jewish nobles tended to invest their money in the purchase of large landed estates in uncertain times proved to be a much larger problem. They, thus, became overlords of Christian subjects and often exercised ecclesiastical and educational patronage. Because of that they became embroiled in bitter disputes with, especially, other (Catholic) nobility in the individual Lands, and the Catholic Church as well. For this reason we can only observe Jewish landowners-noblemen after the change of conditions connected to the events of 1848–1849.

The liberal attitude of the Austro-Hungarian Monarchy towards the awarding of aristocratic titles to Jews and Jewish converts is in sharp contrast to events in the Kingdom of Prussia. Although both countries were part of the Holy Roman Empire and later of the German Confederation, we can discover significant differences between them, among others also in relation to inhabitants professing a different faith and to the awarding of aristocratic titles, also. Whereas in Austria at the turn of the 19th century Jewish nobilitations took place without any greater obstacles, Prussia’s attitude towards her Israelite subjects was rather reserved – even though the share of inhabitants professing this faith was four times smaller than in Austria. For example, during the reign of Wilhelm II only one Prussian citizen of the Jewish persuasion was ennobled: in 1903 a banker, Maximilian Benedikt Hayum Goldschmidt (1843–1940).

It is interesting that Prussia’s reserved attitude towards the awarding of aristocratic titles and in particular its negative attitude towards Jews and Jewish converts in this matter seems to have had the same consequences in general as a large number of nobilitations in Austria in the second half of the 19th century: considerable numbers of the contemporary populations of both countries progressively adopted a negative attitude towards both the awarding of titles and the institution of the nobility as such. The boycott of the nobility on the part of the intellectuals was significantly pronounced. The very institution itself was criticised and a subject of irony not merely by the celebrities of the cultural and social life (Karl Kraus, Franz Kafka and others), but also by the most influential personalities of the political and economic elite of the Monarchy (Rudolf Sieghart, Karl Wittgenstein et al.). Primarily, many inhabitants of the Monarchy saw the nobility as a relic of feudalism for which there was no place in a modern liberal-democratic society. All these were reasons why (at least in Czechoslovakia and Austria) this institution was abolished soon after the collapse of the Monarchy in the autumn of 1918.

Translated by Alena Linhartová

STUDIE

Tony Judt a jeho přístupy k soudobým dějinám

JIŘÍ LACH

Úvod

Osobnost Tonyho Judta (1948–2010) začala česká intelektuální scéna vnímat v podstatě až v závěru jeho životní a vědecké dráhy. Pomalu vstupoval do českého povědomí s anglickým vydáním své nejrozsáhlejší práce v roce 2005 a zájem vzrostl, když kniha *Poválečná Evropa – Dějiny od roku 1945* vyšla v českém překladu. Judtovo takřka tisíci-stránkové dílo bylo příznačně vydáno dříve na Slovensku (2007). V této souvislosti nelze nezmínit Slováky častokrát prokázaný cit pro rychlé přetlumočení důležitých děl humanitních věd. Nabízí se např. *Minulost jedné ilúzie* Judtova oblíbeného autora Françoise Fureta, které dodnes v češtině chybí. Až obsedantní zájem o Judta přichází v době progresu jeho nemoci a bezprostředně po jeho smrti. Reflexe Judtova díla v české historiografii je zatím – mírně řečeno – skromná, byť se často československých dějin dotýkalo.

JIŘÍ LACH: Tony Judt and his Approaches to Contemporary History

The present paper deals with main issues concerning the historical work of Tony Judt (1948–2010) who devoted his entire life to the contemporary history. In the first stage of his scientific career it was the French left but later he studied issues from broader perspective, which culminated in a comprehensive book *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Throughout all his work he sought an update of history and did not even fear to comment current world politics (for example controversy to Israel). Judt was also interested in the profiles of intellectuals and phenomena such as crisis of the welfare state or the Holocaust.

Key words: Tony Judt (1948–2010), contemporary history, historiography, history of updates

Účelem této stati není ucelený životopisný nárys, proto uvedu jen základní životopisné milníky. S Judtovým skonem se objevila řada různě kvalitních životopisných přehledů tohoto britského historika. K dispozici jsou rovněž jeho autobiografické portréty, především z doby nedlouho před jeho smrtí.¹ Judtovy memoárové reflexe ve Snyderem editované knize i v *Memory Chalet* důsledně propojují ego-historii s tzv. velkými dějinami a rozhodně jsou nutné pro pochopení jeho historického uvažování.

Tony Judt se narodil v Londýně roku 1948 židovským imigrantům, jejichž kořeny sahaly do někdejší carské říše a do Belgie. Původ rodiny natrvalo Judta spojil s otázkou židovské identity a reakcí moderní společnosti na ni. Judtovi rodiče nebyli intelektuály, ale pravděpodobně i díky jim nabyt nemalé jazykové erudice, protože Judtův otec vládl jidiš, francouzštinou, vlámsštinou i angličtinou. Sám Tony se poměrně brzy stává náruživým čtenářem a jeho školení je multilingvní: vedle rodné angličtiny² nejvíce tíhl k francouzštině. Francouzská tematika výrazně ovládala konstrukci Judtova historického díla – nepochybný vliv na to měl studijní pobyt na *École Normale Supérieure* (ENS) v Paříži, kterým Judt doplnil svá studia na *King's College* v Londýně a v Cambridge. Poslední ze jmenovaných škol byla též první z Judtových prestižních pracovišť, mezi něž – a to pomám historikova kratší angažmá – se postupně připojily *University of California* v Berkeley, *University of Oxford* a nakonec *New York University* (NYU). Do USA T. Judt přesídlil natrvalo v roce 1987 díky vztahu s novou ženou a především s ohledem na tehdejší politické poměry ve Velké Británii. S působením Margaret Thatcherové občansky naprosto nesouhlasil, a to – vedle dalších důvodů – kvůli její školské politice, jež podle Judta zahájila destrukci anglického univerzitního systému.³ V New Yorku se Judt ujal profesorského místa a po několika letech, v roce 1995, inicioval založení *Remarque Institute*, centra pro interdisciplinární a komparativní studium novodobé Evropy, jež odpovídalo jeho představě bádání a studia humanitních věd. Institut pojmenovaný po slavném pacifistickém literátovi necítil na kosmopolitní New York náhodou. Tamější univerzitní instituce připomínají více evropský styl terciárního vzdělávání a podle Judta netrpěly tolik syndromem „věže ze slonoviny“. Autor *Poválečné Evropy* rovněž prahl po konfrontaci s nejmladší badatelskou generací přicházející s novými myšlenkami, odvážnými interpretacemi a především po naprosté autonomii ve výběru badatelských témat a hostů institutu. *New York University* Judtovi vše poskytla a *Remarque Institute* se stal významným badatelským centrem, které pravidelně pořádá také konference a workshopy v Evropě a zasahuje nejen do akademického prostředí, ale spolupracuje s médií, se soukromým sektorem, se světem umění i s vládními institucemi.⁴

1 Jedná se zejména o Tony JUDT, *Memory Chalet*, New York 2010. Rozsáhlé autobiografické pasáže nabízí Tony JUDT – Timothy SNYDER, *Thinking the Twentieth Century*, New York 2012. Český překlad: *Intelektuál ve dvacátém století. Rozhovor Timothyho Snydera s Tonym Judtem*, Praha 2013.

2 T. Judt sám, s odkazem na etnický a geografický původ svých rodičů, ovšem poněkud váhá nad tím, zda o sobě může uvažovat jako o rodilém Angličanovi.

3 Peter JUKES, *Tony Judt: The Last Interview*, Prospect, 21. 7. 2010, <http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/tony-judt-interview/> (20. 12. 2013).

4 Srov. *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 259n.

V základu této představy byl mnohoúhelný pohled na soudobé dějiny, které se staly Judtovou celoživotní družkou. Judtův intelektuální kadlub inicioval jak ze svého sídla v New Yorku, tak prostřednictvím projektů situovaných v Evropě řadu podnětných publikací, konferencí a diskusí. Tok Judtových odborných i veřejných aktivit zpomalila a nakonec utála Lou Gehrigova nemoc, neboli amyotrofická laterální skleróza (ALS), která u něj byla zjištěna v roce 2008. Choroba sice raritní a v „řeči tabloidů“ exkluzivní, neboť jí trpí vědec globálně patrně nejznámější – astrofyzik Stephen Hawking, nicméně choroba zákeřná a neléčitelná. ALS postupně zcela paralyzovala Judtovu tělesnou schránku při zachování takřka naprosté duševní čilosti. Svůj boj Tony Judt prohrál v roce 2010, v den, který je svým výročím tak významný pro soudobé dějiny, 6. srpna – den atomového bombardování japonského města Hirošimy.

Vědecké počátky: francouzská levice

Judtův zájem o levici plyne z jeho dospívání v atmosféře šedesátých let 20. století, kterou v celém západním světě prodchnula idea levicových revolt. Judta však již dříve zajímaly perspektivy sociální demokracie ve světě, a to v souvislosti s otázkou neúspěchů lidových front ve Španělsku a Francii ve třicátých letech 20. století. Ač levicově orientován, vykazoval Judt značnou imunitu vůči komunistickému hnutí, o jehož autentičnosti pochyboval jak z hlediska jeho programu, tak především realizace tohoto programu. Zároveň však s nelibostí již jako student na Cambridge sledoval vyčerpávanost sociálnědemokratického programu labouristické vlády Harolda Wilsona, a tak ho „zájem o vyhlídky sociální demokracie zavedl do Paříže“.⁵ Ke studiu francouzských dějin tedy přivedla Judta politika, nikoliv naopak.⁶ Téma francouzské levice Judt podrobně studoval na ENS, kam nastoupil v roce 1970. Byl osobně konfrontován se zřídlem francouzské intelektuální elity – od vzniku školy v roce 1794 nebylo takřka významného Francouze, který by neprošel ENS.⁷ Předtím než přikročil k sledování těchto osobností, věnoval takřka dvě dekády francouzské levici. V duchu akademické přípravy v Anglii se jako doktorand na Cambridge zaměřil na úzce vymezené téma: vývoj socialistického hnutí v části Provence, v departmentu Var.⁸ V této stati prokázal zvládnutí řemesla, ale po letech si stěžoval, že postrádal na Cambridge jakékoliv vedení školitelů a první rok doktorského studia prožil jako autodidakt. Teprve pobyt v Paříži z něj udělal skutečného historika.⁹ Sama stať nelíčí jen zrod organizační základny socialistických skupin, které expandovaly zejména po roce 1890,¹⁰ ale sleduje i demografické a socioekonomické důvody rozvoje socialistického hnutí. Pomocí volební geografie analyzuje chování socialistických voličů

5 *Tamtéž*, s. 151.

6 *Tamtéž*, s. 151.

7 T. JUDT, *Memory Chalet*, s. 114.

8 T. JUDT, *The Development of Socialism in France. The Example of Var*, *The Historical Journal* 18, 1975, č. 1, s. 55–83.

9 *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 152.

10 T. JUDT, *The Development of Socialism in France*, s. 62.

(v konfrontaci s příznivci radikálů), které vykazovalo značnou nestabilitu.¹¹ Sledování volebního chování je důležitým kompozitem Judtových prací – již ve stati o Var autor ukázal, jak je nutné pozorovat delší časové řady.¹² Interes o volby Judt projevil také v dalším příspěvku věnovaném socialistům a levicovému kartelu v roce 1924.¹³ Problém rozkolu francouzské levice na socialisty a komunisty, k jehož ranému stadiu (1920–1924) v tomto textu přistoupil, bude postupovat Judtovým dílem trvale. Již v polovině sedmdesátých let Judt aspiroval na to, aby jej dílčí témata dovedla k výraznějšímu zobecnění.

Postupně Judt přecházel k pracím většího rozsahu na dané téma – za první vrchol Judtovy publikační činnosti lze považovat monografii sledující vývoj socialismu v celé Provinci do první světové války.¹⁴ Publikace se nedočkala zcela kladného přijetí, ale rozhodně upoutala i prominentní recenzenty: historizující sociolog Charles Tilly sice trpělivě dokládal některé nedostatky Judtova textu,¹⁵ ale v konečném soudu knihu považuje za cennou.¹⁶ Studia francouzské levice zakončil Judt monografií mapující stopadesátiletou historii vztahu mezi francouzskou levicí a marxismem.¹⁷ V osmatřiceti letech britský dějepisec sumarizuje předchozí bádání. Z hloubi 19. století se dostává na práh současnosti podrobným rozbořením klíčových voleb roku 1981, kdy se poprvé za páté republiky ujal vlády levicový prezident. Byť Tony Judt na přelomu osmdesátých a devadesátých let opustil problematiku francouzské levice, stopy jeho raného badatelského zájmu lze sledovat i později, v textech věnovaných významným a hlavně veřejně angažovaným intelektuálům.¹⁸

Na hranici soudobých dějin a současnosti

Judt byl s to sledovat dění velkých evropských historiografií (německé, francouzské, italské, britské a pochopitelně i americké). Prokázal velkou citlivost na změnu tematických akcentů, kdy historiografie reagovala na politické podněty, byť si uchovávala politickou nezávislost. Velice pečlivě pozoroval tematické a metodologické změny po roce 1989,

11 *Tamtéž*, s. 67.

12 Judt např. konstatuje, že výrazná voličská orientace na levicí (jak socialisté, tak komunisté získávali stále okolo 30 % hlasů) v tomto jihofrancouzském departmentu přetrvávala až do 70. let 20. století (kdy Judt tento text psal), navzdory tomu, že se prudce změnil sociální i další struktury společnosti. *Tamtéž*, s. 80–81.

13 T. JUDT, *The French Socialists and the Cartel des Gauches of 1924*, *Journal of Contemporary History* 11, 1976, č. 2–3, s. 199–215.

14 T. JUDT, *Socialism in Provence 1871–1914: A Study in the Origins of the Modern French Left*, Cambridge 1979. K takřka idylickým podmínkám, v nichž v provensálském La Garde-Freinet nedaleko Saint-Tropez knihu tvořil, srov. *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 162.

15 Judtovi Tilly např. vytýká, že některé závěry plynoucí ze studia volební geografie v Provinci nejsou zcela podložené. Charles TILLY, *Socialism in Provence 1871–1914: A Study in the Origins of the Modern French Left by Tony Judt*, *The Journal of Modern History* 52, 1980, č. 3, s. 531.

16 *Tamtéž*, s. 532.

17 T. JUDT, *Marxism and the French Left. Studies on Labour and Politics in France, 1830–1981*, Oxford 1986.

18 Jde zejména o dvě knihy: T. JUDT, *Past Imperfect. French Intellectuals, 1944–1956*, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1992; TÝŽ, *The Burden of responsibility: Blum, Camus, Aron and the French 20th century*, London 1998.

kteřé byly v západním dějepisectví stejně intenzivní jako ve střední a východní Evropě. Historikové působící západně od dosavadní „železné opony“ nevyužívali pouze nové možnosti studia v „hájemství“ doposud sovětském, ale započali intenzivněji sledovat vlastní traumatická témata. V německé historiografii se projevil příklon k politickým tématům a otázkám morálky, Francouzi se soustředili na Vichy a francouzský fašismus, podobně jako Italové, byť s větší mírou opatrnosti.¹⁹

Svébytným způsobem Judt podal svou životní a odbornou dráhu ve vzpomínkách *The Memory Chalet*, které vydal v roce 2010 jako jednu z posledních prací spolu s nedávno česky zprostředkovanou kritikou postbipolární společnosti a svého druhu programovým manifestem sociálně demokratického uvažování – *Zle se vede v zemi*. Pojednání o naší současné nespokojenosti. Tyto práce, z nichž druhá je shrnutím přednáškového cyklu na NYU, vznikaly již v době Judtovy nervové choroby. Zejména *Zle se vede v zemi* může čtenáře vést k domněnce, že T. Judt pouze okysličil řady antiamerické a antiglobalizační kritiky, která je na amerických liberálních (rozuměj levicových) školách tolik v kurzu. Ovšem není tomu tak. Judt se podstatnou částí svého díla snažil propojit historickou tematiku s problémy dneška, ale zároveň nehledal ideologické šablony, podle nichž by historii dělil na kladné a záporné idoly. Zde se dotýkám důležitých aspektů, neboť Judt poměrně často, zejména po roce 1992, zprostředkoval své vnímání historie prostřednictvím analytických portrétů vlivných intelektuálů, jako byli Camus, Aron, Sartre, Primo Levi nebo Arthur Koestler. Z výběru jeho „hrdinů“ je patrné, že mu imponovaly postavy politicky aktivních intelektuálů, zejména těch, kteří aspirovali na vykladačství aktuálních problémů. Je přitom zřejmé, že se Judt chtěl stát jedním z nich, neboť vzdělanostní elitu chápal jako důležitého spoluvůrce soudobého světa, resp. moderních dějin vůbec.

Pojednání *Zle se vede v zemi* citlivě propojuje inteligentní kritiku nynější politiky s reflexemi minulosti. Judt se důsledně brání paušalizacím a černobílým obrazům: pokud např. kritizuje neoliberální útok na tzv. sociální stát, neopomíná poukázat na programovou vyprázdňenost dnešní sociální demokracie. Zároveň se nedopouští nekritického obdivování poválečné péče vyspělých evropských společností o populaci a v koncepci sociálního státu identifikuje slabá místa, včetně demokratického deficitu.²⁰

Tony Judt se na sklonku života sám do určité míry stal objektem studia soudobých dějin, resp. historiografie soudobých dějin. Nesporný vliv na to měl Judtův postoj k Izraeli a židovské lobby v USA. V tomto momentu, na prahu nového milénia, se stává vskutku angažovaným pozorovatelem v aronovském duchu: „Nejsme pouze historikové, ale vždy současně také občané, jejichž úkolem je uplatnit své schopnosti ve službě společného zájmu.“²¹ Právě v pojednání *Zle se vede v zemi* se pokusil definovat rizika globální společnosti, stejně jako povinnosti státu i jedince. Pokud opakovaně poukazuje na krizi současného světa nejen v politické rovině, netrpí generační omezeností a hledá kořeny v předchozích desetiletích. Je-li jedním z průvodních jevů dnešního rozladění demokra-

19 T. JUDT, *XI: Chronicles of a death foretold*, *History Today* 41, 1991, č. 10, s. 49.

20 T. JUDT, *Zle se vede v zemi. Pojednání o naší současné nespokojenosti*, Praha 2011, s. 124–125. Upozorňuje např. na některé negativní rysy (nadšení pro eugeniku) skandinávského modelu.

21 *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 271.

tických společností jistá zpupnost politiků a úředníků, Judt značný rozmach politické a úřednické arogance odkrývá již bezprostředně po druhé světové válce.²² Pohled Tonyho Judta na dějiny je strukturální. Odkrytí minulosti nelze vystavět (a prezentovat jako celistvé) na pozorování omezeného množství jevů. A jestliže v pojednání *Zle* se vede v zemi věnuje prostor zejména vztahu mocenské autority k občanům či glosám k hospodářským a sociálním trendům, pak v jiných textech neopomíná další elementy minulosti a vlivy, které mění její výklad. Klíčovou roli zde hraje jazyk, v jehož proměnách Tony Judt nalézá jednu z příčin prudké dynamiky posledních desetiletí. Je tím míněn jazyk v nejširším slova smyslu, jako komunikační prostředek, jako nástroj politického ovládnutí a usilování, stejně jako hlavní prostředek činnosti intelektuálů, včetně historiků.²³

Téměř všechny Judtovy texty z posledních let obsahují kritiku školských systémů, včetně proměny výuky historie na všech stupních škol. Newyorský profesor si uvědomoval slabiny faktuálně a chronologicky pojatého dějepisu, ale k alternativním podobám zprostředkování minulosti se vyjadřoval velmi tvrdě: „Ukázalo se však jako hrubá chyba nahradit dějepis plný dat míněním, že minulost je hromada lží a předsudků, které je nutné napravit [...] Tyhle takzvaně kritické přístupy [...] jsou sebedestruktivní: místo pochopení rozsévají zmatek, a zmatek je nepřítelem poznání. Než se může kdokoli vyrovnat s minulostí, ať to je dítě, nebo doktorand, musí vědět, co se vlastně stalo, v jakém pořadí a s jakým výsledkem. Místo toho jsme vychovali dvě generace občanů, kteří naprosto postrádají jakékoli společné orientační body, a kteří proto nemohou zásadněji přispět ke správě společné sféry. Úkolem historika [...] je zajistit onu znalostní a narativní dimenzi, bez které nemůžeme tvořit celistvou společnost občanů.“²⁴

Zájem o Judta by česká historiografie měla projevovat i s ohledem na fakt, že přispěl k tomu, aby česká, resp. československá tematika znovu zaujala zahraniční badatele, neboť po roce 1989 zřetelně slábne role exilových historiků.²⁵ Tony Judt figuroval u několika podniků, jež vtáhly soudobé dějiny českých zemí do zorného úhlu mezinárodní historické obce. Jako ředitel Remarque Institute zorganizoval ve spolupráci s vídeňským Institutem věd o člověku (Institut für die Wissenschaften vom Menschen – IWM) sérii workshopů, které vyvrcholily velkorysou konferencí *Remembering, Adapting, Overcoming: The Legacy of World War Two in Europe* za účasti takových osobností jako Hans Mommsen, Norman Naimark, Paul Ginsborg nebo Mark Mazower.²⁶ V rámci různých Judtových projektů se objevují reprezentanti tehdy mladé generace amerických historiků (dnes čtyřicátníci) jako Bradley Abrams nebo Benjamin

22 T. JUDT, *Zle se vede v zemi*, s. 76–77.

23 Jazyk a jeho vliv fascinovaly Judta již od puberty, kdy si při četbě děl George Orwella začal uvědomovat jeho moc. K měnící se podobě jazyka srov. T. JUDT, *Memory Chalet*, s. 152n. Také T. JUDT, *Poválečná Evropa*, Praha 2008, s. 778n. V *Past Imperfect* píše Judt o „jazyku morálky“, „jazyku zrady“, „jazyku komunismu“, „jazyku intelektuální levice“, „jazyku politické strany“. T. JUDT, *Past Imperfect*, např. s. 11, 29, 35, 87, 175, 219.

24 *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 269.

25 Do vydání *Poválečné Evropy* si česká historiografie Judta takřka vůbec nepovšimla a mediální scéna jeho jméno neregistrovala vůbec.

26 Remarque Institute, New York University, NY, 24.–27. 4. 1997.

Frommer, kteří značně rozvinuli některá témata československých soudobých dějin: osudy Čechů a Slováků zařadili do širších komparatistických pohledů a vnesli je jako relevantní problematiku nadregionálního významu do světové historiografie.²⁷ Odkud plynul Judtův zájem o dějiny malých zemí? Zřetelně si uvědomoval deficit západního bádání o „periferiích“, který sužuje tamní historiografii obecně a v řadě klíčových témat.²⁸ Proto jako děkan pro humanitní studia na NYU na počátku devadesátých let podporoval studium z amerického pohledu okrajových jazyků, jako je slovinština,²⁹ proto se sám naučil poměrně dobře česky.³⁰

Komentátor izraelské politiky a problém antisemitismu v Judtově díle

Tony Judt, jehož židovské kořeny sahaly do střední a východní Evropy, prodělal poměrně komplikovaný vývoj k židovství a Izraeli. Od nadšeného dobrovolníka, který ještě před dosažením dvacátého roku směřoval do kibucu a působil jako překladatel v izraelské armádě během šestidenní války, se postupně ocitl v pozici kritika židovského státu a zejména americké židovské lobby. Bleskový konflikt v červnu 1967, s tak fatálními důsledky pro Araby, přivodil Judtova kritickou katarzi vůči Izraeli. Obraz vysněného sociálnědemokratického ráje rolníků z kibuců se najednou obrátil v iluzi. Sám život v kibucu Judtovi postupně reprezentoval obraz izolované komunity s takřka nulovým povědomím o širším světě, společnosti, která se zaobírá pouze sama sebou.³¹ Horší byla realita šestidenní války, kdy Judt poznal řadu Izraelců jako šovinisty, ba takřka rasisty paušálně odsuzující všechny Araby a litující, že jejich stát nedovršil ofenzivu až k Damašku a nedosáhl definitivního vymýcení „arabského zla“.³²

Tony Judt sám sebe vnímal jako sekularizovaného Žida, který ovšem své židovství přijímal „jednoznačně a pozitivně, bez váhání a vnitřních zmatků“.³³ Stát Izrael jako židovský stát však podle Judta pozbyl opodstatnění. Toto stanovisko, zveřejněné v říjnu 2003 v *New York Review of Books*, jedné z Judtových domovských publikačních platforem, publikoval ve stati *Izrael: Alternativa*.³⁴ Řešení blízkovýchodního konfliktu spatřoval T. Judt ve vytvoření unifikovaného státu Palestinců a Izraelců.

27 Srov. např. Bradley F. ABRAMS, *The Second World War and Eastern European Revolution*, *East European Politics and Societies* 16, 2003, č. 3, s. 623–644; Benjamin FROMER, *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010.

28 Např. Miroslav Hroch poukazuje, že celé bádání o nacionalismu a problematice národa vychází z pohledů na vývoj velkých národů, zejména západní Evropy, kdy problematika menších národů stojí na okraji. M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních národů*, Praha 2009, s. 46.

29 P. JUKES, *Tony Judt: The Last Interview*.

30 Historik sám vzpomíná, že to byl de facto důsledek krize středního věku, kdy po rozvodu s druhou ženou věnoval na počátku 80. let několik hodin denně studiu češtiny. T. JUDT, *Memory Chalet*, s. 164n.

31 T. JUDT, *Memory Chalet*, s. 95.

32 *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 129–130.

33 *Tamtéž*.

34 T. JUDT, *Israel: The Alternative*, *The New York Review of Books*, 23. 10. 2003, <http://www.nybooks.com/articles/archives/2003/oct/23/israel-the-alternative/?pagination=false&printpage=true> (20. 12. 2013).

Takové vyjádření mu zajistilo bojkot ze strany některých médií a institucí včetně polského konzulátu, který odvolal Judtovu přednášku.³⁵ Podle T. Judta netkví problematické postavení Izraelců ve faktu, že je to civilizacně evropsky orientovaná společnost v arabském „moři“, ale v tom, že idea a zejména realizace sionismu v podobě vzniku Izraele přišla pozdě. Judt řadí sionismus ke klasickému nacionalistickému proudu 19. století; principy, jimiž se sionismus řídil, byly podle Judta po polovině 20. věku již disfunkční.³⁶ Judtovi pravděpodobně zajistilo velký ohlas i to, že pojmenovával problémy přímočaře, bez akademického relativizování.

Avšak stejně, jako byl ochoten tepat Izrael dneška, resp. americkou vládní pomoc izraelskému státu, brojil Judt proti antisemitským mýtům minulosti. Rovněž studium antisemitismu vyvěralo nejen z Judtova původu, ale i tuto tematiku, především bourání různých klíšé, mu zprostředkovali kolegové, jejichž práci bedlivě sledoval. Judtovým blízkým spolupracovníkem byl polsko-americký historik Jan T. Gross působící na Princetonské univerzitě, který se soustavně věnuje demýtizaci antisemitismu v Evropě a především ve svém domovském Polsku.³⁷ Nejpozději od rekonstrukce pogromu v polském městečku Jedwabne roku 1941³⁸ se J. T. Gross opakovaně ocitá v boji s nemalou částí polského veřejného mínění a významnými institucemi, jako je polský episkopát, včetně krakovského arcibiskupa, kardinála Stanisława Diwisze.³⁹ T. Judt si velice dobře uvědomoval, nakolik choulostivá jsou témata antisemitismu a sionismu. Oba jevy navíc protíná dědictví šoa, a to jak v akademické rozpravě, tak v politické instrumentalizaci sionismu a antisemitismu. K mentalitě a přístupům Palestinců se Judt vyjadřoval mnohem méně, resp. pouze ve spíše žurnalistické tvorbě, kterou z části věnoval současnosti Svaté země. Ředitel Remarquova institutu ovšem soudil, že otázky vývoje v Palestině a na Blízkém východě s nenávistí k Židům souvisejí. Zejména ve Francii a Belgii mladá generace muslimských přistěhovalců sahala k těmto útokům jako k ventilům frustrace vůči krokům telavivské vlády.⁴⁰ Záměrem Judtovy celožitovní – místy angažované – tvorby bylo bourání mýtů. Při pozorování soudobého evropského antisemitismu tak na podkladu statistických dat Judt konstatoval, že výskyt útoků není v Evropě proporčně větší než v USA, a rovněž nesouhlasil s postoji amerických diplomatických kruhů, že Evropa okolo roku 2000 prožívá antižidovské *déjà-vu* z třicátých let 20. století.⁴¹

35 Steven J. ZIPPERSTEIN, *The Two Tony Judts*, *The Chronicle of Higher Education*, 5. 9. 2010, <http://chronicle.com/article/The-Two-Tony-Judts/124219/> (20. 12. 2013).

36 T. JUDT, *Israel: The Alternative; Intelektuál ve dvacátém století*, s. 134.

37 K počátkům jejich přátelství a Judtově stručnému portrétu Grosse srov. *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 207–208.

38 Jan T. GROSS, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, New York 2002.

39 Ewa K. CZACZKOWSKA – Piotr ZYCHOWICZ, *Jan T. Gross grozi Polsce wielkim skandalem*, *Rzeczpospolita*, 16. 1. 2008, <http://www.rp.pl/artukul/84312.html> (20. 12. 2013).

40 T. JUDT, *Goodbye to All That? The Antisemitism of Today's Europe is not that of our Grandfather Generation*, *The Nation*, 3. 1. 2005, s. 16.

41 *Tamtéž*.

Otázky antisemitismu a jeho důsledků pro svět 20. století v Judtově historickém uvažování zabíraly význačnější místo než sama palestinská otázka. Antisemitismus, holocaust, sionismus a další pojmy Judt intenzivně promýšlel především ve vztahu k židovské komunitě. Soudil totiž, že židovská identita dneška je založena na paměti toho, co znamenalo být Židem dříve. Doslova píše: „Být Židem znamená z větší části pamtovat si, co kdysi znamenalo být Židem.“ A ihned dodává: „Paměť je velmi slabý základ pro jakýkoliv kolektivní projekt.“⁴² Judt z tohoto střetu identit nevynechává ani sebe a minimálně v poznámkách ke svému životu dokládá, jak byl především v dětství a mládí v „židovském“ Londýně vystavován projekcím minulosti do svých časů. Tuto projekci přinášeli lidé s velmi odlišnými zkušenostmi a reakcemi na temnou minulost. Stejně tak i zdroje znalostí a představ o holocaustu byly velmi různorodé. Judt v retrospektivě uvažuje nad tím, jak se k němu dostávaly představy o konečném řešení ve značně odlišných podobách. Bylo to díky pozorování, setkávání a vyprávění s těmi, kdo přežili tábory na východě. Druhým zdrojem informací se Judtovi stala jeho matka, která „tvář“ holocaustu recipovala „z druhé ruky“, z filmových dokumentů britské armády osvobodivší Bergen-Belsen.⁴³ Tento tábor v Dolním Sasku byl sice místem smrti řady Židů, včetně Anny Frankové, ale primárním teritoriem nacistické genocidy Židů zůstal přece jen Východ. Judt si vybavuje, že pro něj konfrontace s fenoménem holocaustu začala již v časném dětství, okolo čtyř let.⁴⁴

Problémy soudobých dějin a jejich aktualizace

Judtův respekt k historikům-exulantům potvrzuje i spolupráce s dalším Středoevropanem, Istvánem Deákem. Nejvýznamnější výslednicí společného snažení je u nás nedooceněné komparativní kompendium *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*.⁴⁵ Zatímco sedmadvacetiletý Gross odešel s rodiči z rodného Polska po antisemitských výpadech pozdní Gomułkovy éry, Deák (* 1926) opustil zemi svatého Štěpána již v roce 1948. Spolu s řadou dalších maďarských exulantů z roku 1948 vykazoval silně antikomunistické cítění a smysl pro maďarský nacionalismus. Deák nicméně získal po studiu a krátké práci žurnalisty v Evropě řadu poměrně výrazných akademických ocenění. Jako profesor se pohyboval v různých pozicích (včetně vedení Institute on East Central Europe) na Columbia University, své nejvýznamnější práce věnoval habsburským a uherským dějinám po roce 1848 a Německu v první polovině 20. století.⁴⁶ Judta, Grosse i Deáka spojuje aktualizace soudobých dějin, jejich promítání do dneška. Vnímají kontinuitu dějinných vrstev s aktuálním děním a své historické akribie využívají k tepání nešvarů dneška, byť jejich občanské a politické pozice jsou odlišné. Jan Gross sleduje přetrvávání polského antisemitismu – není to pro něj uzavřená

42 T. JUDT, *Memory Chalet*, s. 214 a 215.

43 *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 28.

44 *Tamtéž*.

45 Vyšlo 2000 a 2011.

46 Patrně nejvýznamnější je Deákův rozbor působení Lajose Kossutha v revolučním roce 1848–1849. I. DEÁK, *The Lawful Revolution. Louis Kossuth and Hungarians 1848–1849*, New York 1979.

kapitola, byť jeho podoby se poněkud modifikují.⁴⁷ Judt se v posledních textech, zejména v pojednání *Zle se vede v zemi*, snaží rekonstruovat příčiny úpadku invence sociální demokracie a jejich osvědčených hodnot. A v podobném duchu se István Deák obává vzrůstu maďarského nacionalismu v provedení vládní strany Fidesz, toho nacionalismu, který měl v posledních dvou stoletích řadu nepěkných variant včetně nejzvrhlejší Szálasiho válečné varianty v krátké, ale rasisticky hypertrofované éře vlády Šípových křížů.⁴⁸

Tony Judt již na prahu devadesátých let odkryl, nakolik je studium kontaktů minulosti a aktuálně žitého důležité, nakolik je percepce minulosti lámána všemi vjemy přítomnosti. O případu francouzských intelektuálů, včetně historiků, konstatoval: „Tato (mylná) paměť šťastnější minulosti francouzských intelektuálů s sebou nese řadu přivlastňování a deformování historického textu...“⁴⁹ Judtův přístup tedy vede k závěru, že pochopení soudobých dějin není možné bez pečlivé rozvahy nad tím, jak je minulost filtrována názorovými proudy dneška; Judt si navíc velice intenzivně uvědomoval, že je potřeba vnímat geograficko-intelektuální původ té které interpretace. Byl k tomu skvěle vybaven poznáním různých univerzitních prostředí a kontaktem se spolupracovníky z několika kontinentů. Nebezpečí pokřivené interpretační optiky nepopírá ani vzhledem k sobě, neboť se často hlásil k hodnotám sociální demokracie a v raných letech též k nekomunistickému marxismu, a ví, že tím je dotčena jeho interpretační optika.⁵⁰

To ovšem Judtovi nebrání v úsilí odhalovat úpadek sociálně demokratického myšlení od sedmdesátých let 20. století po dnešek, ani v minuciózní analýze sociální demokracie v poválečné Evropě a všech jejích významných forem. Ukazuje, že např. skandinávský model sociálního státu (Welfare State) je příliš zobecňující pojem, který zakrývá odlišnosti sociálního státu jednotlivých severovýchodních zemí.⁵¹ I zde jasně vystupuje spojitost jemného přediva minulosti a překotného vývoje dneška. V četných úvahách o osudech sociálnědemokratické doktríny a praxe ukazuje, že vyprázdněnost programu (a praxe) demokratické levice podstatně mění politickou mapu nemalé části starého kontinentu. Tony Judt sleduje, jak se i nejtradičnější francouzské levicové bašty, kde po desetiletí soutěž socialistů a komunistů nechávala politický střed a pravici za zády, mění ve zřídla extrémní pravice.⁵² I při

47 Životnost polského antisemitismu zkoumá např. v další monografii Jan T. GROSS, *Strach. Největší poválečný protizidovský pogrom*, Brno 2008.

48 Srov. Deákovu úvahu v *New York Review of Books Hungary: The Threat* z dubna 2011, <http://www.nybooks.com/articles/archives/2011/apr/28/hungary-threat/> (20. 12. 2013), a diskusi se známým maďarským intelektuálem a nyní poslancem EP za Fidesz Georgem (György) Schöpflinem *The Threat in Hungary: An Exchange* (červen 2011), <http://www.nybooks.com/articles/archives/2011/jun/23/threat-hungary-exchange/> (20. 12. 2013).

49 „This (mis)memory of French intellectuals' happier past entails a number of appropriations and distortions of historical text.“ T. JUDT, *Past Imperfect*, s. 306.

50 Judt se o toto téma nepřestával zajímat a marxismu nepochybně rozuměl. Spolu s texty o francouzské levici stojí za zmínku např. jeho portrét předního znalce marxismu. *Goodbye to All That? Leszek Kołakowski and the Marxist Legacy*, in: T. Judt, *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, New York 2008, s. 129–146.

51 T. JUDT, *Poválečná Evropa*, zejména s. 376n.

52 *Envoi. The Social Question Redivivus*, in: T. Judt, *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, s. 412.

sledování tohoto fenoménu se mimochodem ukazuje Judtovo nadání pro ilustraci širších trendů pomocí geograficky pojímaných mikrohistorických sond a příkladů konkrétních osobností. Tuto schopnost často konstatovali i tvrdí kritici Judtových prací.⁵³

Tony Judt odmítal přijmout přesně střížený ideologický trikot. Ač považován za levicového intelektuála, podal několik velmi pronikavých kritik předních levicových guru, jako byl Jean-Paul Sartre. Zřetelně se v tomto postoji opět projevovaly inspirace mládí. Již od šedesátých let 20. století Tonyho Judta oslovovali literáti a intelektuálové zřetelně se přičleňující k levici, avšak zároveň schopní demýtizovat a kritizovat levicové fikce i jejich ještě méně dokonalé aplikace v sovětském bloku. Všichni se svým způsobem vyřadili z hlavních intelektuálních trajektorií své doby: odmítali ve jménu kritiky kapitalismu volného trhu adorovat nebezpečné receptury zleva. Zřídlem intelektuální inspirace tak byli Tonymu Judtovi Arthur Koestler a jeho *Tma o polednách*, Orwellova *Pocťa Katalánsku* nebo Crossmanem editované kompendium *Bůh, který selhal*. Esenci této inspirace pojmenoval necelé tři měsíce před smrtí historik sám, když popisoval pohnutky vzniku svého občanského testamentu: „V knize *Zle se vede v zemi se nesnažím psát z ideologických nebo politických perspektiv, ale proti povaze současného myšlení*.“⁵⁴

Poválečná Evropa – předčasný epilog Tonyho Judta

Před dovršením šedesátky a propuknutím zákeřné paralyzující choroby vydal Tony Judt zeň svého dlouhodobého studia soudobých dějin.⁵⁵ „Postwar“ znamenala dovršení Judtova tematického obratu. V jednom z posledních rozhovorů se Peter Jukes v revui *Prospect* Tonyho Judta tázal, proč s příchodem do USA na sklonku osmdesátých let 20. století opustil mikrohistorickou analýzu francouzské levice.⁵⁶ Byť nelze souhlasit s tím, že by veškeré Judtovy práce v této oblasti měly podobu mikrohistorické sondáže,⁵⁷ je zřetelné, že Judt vskutku přesunul svou pozornost k širokým syntetickým pohledům vyvrcholivším Poválečnou Evropou. Podle samého Judta přišla jeho konverze k historickým syntézám v roce 1992 s vydáním knihy *Nedokonalá minulost*.⁵⁸ Jejím vydáním se Judt začal orientovat více na intelektuální dějiny a popularizaci historie.⁵⁹ Judta iritovaly akademická uzavřenost ve formě specializace na určité úzce zaměřené téma a kritika, které se za popularizační snahy ze strany odborné komunity dočkali skvělí historici, jako byl např. Alan John Percival Taylor.⁶⁰ V interview, v němž zmínil A. J. P. Taylora (ale také Erica Hobsbawma), Judt nerekapituloval důvody vedoucí badatele k populárnímu výkladu dějin, ale jednoznačně považoval popularizaci historie právě odborníky

53 Srov. např. kritiku Judtovy *Past Imperfect*, in: Carlin Romano, *Kicking Judt*, *The Nation*, 26. 4. 1993, s. 562–566.

54 Christine SMALLWOD, *Talking with Tony Judt* [rozhovor], *The Nation*, 17. 5. 2010, s. 18.

55 T. JUDT, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, London 2005.

56 P. JUKES, *Tony Judt: The Last Interview*, <http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/tony-judt-interview/> (20. 12. 2013).

57 Nároky široce pojaté syntézy např. splňuje monografie T. JUDT, *Marxism and the French Left*.

58 T. JUDT, *Past Imperfect. French Intellectuals 1944–1956*.

59 P. JUKES, *Tony Judt: The Last Interview*.

60 *Tamtéž*.

za chvályhodnou a nezbytnou.⁶¹ Poválečná Evropa je vyústěním snahy o „celkový obraz“. Zároveň v objemných dějinách starého kontinentu Judt potvrzuje letité úsilí sepsovat inteligentní politické dějiny, které se v módních sociálněvědních přístupech od sedmdesátých let dostávaly do značné defenzivy.⁶² Od své publikace v roce 2005 se kniha dočkala rozsáhlé pozornosti, kterou nepochybně posílil sdělovacími prostředky značně sledovaný konec Judtova života.⁶³

Judtova Poválečná Evropa není ojedinělým pokusem. Všechny významnější historiografie mají počiny podobného typu, rozsahu i akribie, včetně historiografie české. Např. Křenovy *Dvě století střední Evropy*, vydané v témže roce jako Judtova práce, považují za podobně monumentální počín, v oblasti dějin mezinárodních vztahů lze zmínit Durmanovy *Popely ještě žhavé*.⁶⁴ Kniha Tonyho Judta značně zpopularizovala. Platí to zejména pro Evropu, neboť v USA byl už znám čtenářům Times Literary Supplement nebo New York Reviews of Books. Byť „Postwar“ reprezentovalo pro mnohé první kontakt s Judtem, sám autor učinil několik přípravných prací jak co do tématu, tedy soudobých dějin Evropy, tak co do stylu. Minimálně dvě publikace před vydáním syntézy v roce 2005 naznačovaly, že T. Judt je schopen velkých fresek a nebojí se spojovat dějiny s přítomností, sleduje politické, sociálně ekonomické i kulturní aspekty: esejistická úvaha *A Grand Illusion?: An Essay on Europe* z roku 1996 a epilog ve sborníku o poválečné retribuci pod titulem *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe*.⁶⁵ Tony Judt některé z poznatků a úvah v těchto knihách opakuje v *Poválečné Evropě*.⁶⁶ Autor těží i ze starších publikací, včetně těch z „francouzské“ tvůrčí etapy, která pro Judta skončila na prahu devadesátých let.⁶⁷

Pro historiografii je přínosné Judtovo sledování pojmu paměť s reflexí (zne)užívání historie.⁶⁸ Poukazuje, nakolik politická garnitura, ale též zploštělá mediální scéna

61 A. J. P. Taylorovi (1906–1990) byla silnou motivací potřeba peněz: popularizací si nejspíše od roku 1950 vydělával více než jako univerzitní vědec a pedagog. Srov. Kathleen BURK, *Troublemaker. The Life and History of A. J. P. Taylor*, New Haven–London 2000, s. 370.

62 *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 164: „Popouzelo mě, když měl být konvenční kontextuální či politický výklad důležitých událostí nahrazován selektivně volenými sociálními a kulturními daty, takže se Francouzská revoluce proměnila v revoltu pohlaví, nebo dokonce v adolescentní vyjádření mezigeneračního neklidu. Rysy do té doby považované za nejvýznamnější aspekty klíčových událostí byly nahrazovány takovými, jež doposud stály zcela na okraji.“

63 Na *Poválečné Evropě* Judt ovšem pracoval hluboko od 90. let 20. století. Např. závěrečnou kapitolu koncipoval v roce 1995 během pobytu na vídeňském IWM. Srov. *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 257.

64 Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005; Karel DURMAN, *Popely ještě žhavé*, I–II, Praha 2004–2009.

65 In: I. Deak – J. Gross – T. Judt, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton 2000, s. 293–323.

66 Srov. např. 2. kapitolu *Odplata*, in: T. Judt, *Poválečná Evropa*, s. 41–62.

67 Např. analýza úpadku Francouzské komunistické strany, který plynul – mimo jiné – z fatální sázky jejího předsedy Georgese Marchaise na spojení s Mitterandovými socialisty, zcela zřetelně vychází z analýzy volebních strategií a výsledků, které autor vydal o devatenáct let dříve. Srov. T. JUDT, *Poválečná Evropa*, s. 566–567, a TÝŽ, *Marxism and the French Left*, s. 230–301, zejména s. 277–278.

68 Srov. celý epilog: T. JUDT, *Poválečná Evropa*, s. 825–853.

volně mísí historii a fikci, byť si je samozřejmě vědom toho, jak subtilní objekt je historická „skutečnost“. Na kombinaci fikce a skutečnosti navazuje dokonce odmítání, resp. potlačování historie. Na příkladu Francie (ale nejen jí) ukazuje, která politická elita (od Mitterandových a Chiracových prezidentských časů) zcela opouští udržování kontinuity s minulostí. Na rozdíl od generace čtvrté a časné páté republiky je historie opomíjena.⁶⁹ Z Judtovy práce neodbytně vyvěrá nutkání k úvaze, nakolik je sama historie jako věda pro dnešní společnost důležitá, tedy otázka, jež vyvstala i během posledního sjezdu českých historiků.⁷⁰ Význam historické vědy i působením politické reprezentace v očích společnosti zřetelně klesá. Z Judtova výkladu je zřejmé, že k tomuto procesu přispívají sami historikové odmítající veřejné angažmá v choulostivých veřejných debatách.⁷¹ Často se ovšem Judt vrací k otázce služebnosti historie a historiků. Proti chvályhodné a žádoucí veřejné angažovanosti staví již zmiňovanou služebnost, tedy pěstování „historie“ pro určitý utilitární důvod. Judt dovozuje, že dnešní historie jako věda nesmí primárně sloužit politickému účelu. Období „whigovského“ nebo „socialistického“ příběhu, které byly snadno využitelné k politické manipulaci, již pominulo. Stejně je tomu v případě historie sepisované jako morální lekce. Sám Judt k tomu dodává, že „je nepřijatelné vynalézat anebo využívat minulost pro dnešní účely. Zdaleka to není tak samozřejmé, jak by se mohlo zdát. Řada dnešních historiků historii chápe jako aplikovanou politickou polemiku.“⁷²

V Poválečné Evropě T. Judt zřetelně využíval již zmiňované kooperace s badateli, kteří se na základě primárních pramenů věnují jednotlivým regionům Evropy a specifickým tématům.⁷³ Jejich díla dlouhodobě recipoval, nikoliv jen pro potřeby Poválečné Evropy, což vede k organickému zapojení výsledků nejnovějšího bádání – sám k tomu přidává velký rozhled v intelektuálních a kulturních dějinách, jimiž dokladuje důsledky politických, ekonomických a sociálních změn a nebojí se používat normativního pohledu. Provokativních stanovisek obsahuje kniha celou řadu a z vědeckého i ideologického pohledu je možno práci vytknout absenci některých témat či rolí jedinců, či naopak přílišné zdůrazňování jiných témat či jedinců. Některé z recenzentů irituje Judtovo (domnělé) ignorování nebo tvrdá kritika strůjců rozkladu sovětského impéria (Ronalda Reagana) a neochota pohlédnout na určité epochy otevřeně (komunismus),⁷⁴ byť je to

69 T. JUDT, *Poválečná Evropa*, s. 793–794.

70 X. sjezd českých historiků Ostrava (14.–16. 9. 2011), plenární bilanční zasedání 16. 9. 2011.

71 Srov. příklad procesu s Mauricem Paponem: „Řada francouzských historiků předvolaných, aby podali svá svědectví jako znalci, se odmítla dostavit s vysvětlením, že jejich úkolem je zkoumat a vysvětlovat, co se odehrálo ve Francii před padesáti lety, a ne poskytovat své znalosti pro potřeby trestního řízení.“ T. JUDT, *Poválečná Evropa*, s. 841.

72 *Intelektuál ve dvacátém století*, s. 263.

73 V případě Řecka je to Mark Mazower, u balkánské tematiky Ivo Banac (Slovinsko) nebo Drago Roksandić (Chorvatsko a Srbsko), pro Belgii Luc Huysse, Nizozemí Peter Romijn. V československém případě jsou to již zmiňovaní B. Abrams nebo B. Frommer.

74 Bruce BAWER, *In the Shadow of the Gulag: Tony Judt's Europe*, *The Hudson Review* 59, 2007, č. 4, s. 694.

charakteristika, kterou Judt jiným autorům sám vytýkal.⁷⁵ Lze konstatovat, že Judtova práce je pozoruhodně precizní v detailu a chybuje poskrovnu i v případech, kde západní (evropské a americké) syntézy kupí omyly. Lze to pozorovat v řadě případů, včetně témat z československých, resp. českých dějin.⁷⁶ Přestože do své smrti připravil Judt několik dalších publikací, žádná z nich už nepřekonala Poválečnou Evropu co do závažnosti i rozsahu. Nicméně *The Memory Chalet, Zle se vede v zemi* a zvláště rozhovory s Timothy Snyderem, autorem podnětné sondy do stalinského a nacistického teroru,⁷⁷ značně podkřývají Judtovo historické uvažování.

75 Např. E. Hobsbawmovi při posuzování jeho autobiografie. *Eric Hobsbawm and the Romance of Communism*, in: T. Judt, *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, s. 125.

76 Kolik západoevropských či amerických syntéz dějin Evropy si všimlo významu kufkowské konference v Liblicích pro obrodný proces nebo významu Literárních novin? (Srov. T. JUDT, *Poválečná Evropa*, s. 449.)

77 Timothy SNYDER, *Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, Praha–Litomyšl 2013.

Tony Judt and his Approaches to Contemporary History

JIRÍ LACH

Tony Judt (1948–2010) belonged in the first decade of the 21st century among the world's most famous historians. This Englishman with Jewish roots became known in the USA at the latest in 2003 due to the controversy about Israel and American foreign policy in the Near East. Judt gained global respect two years later by the release of his voluminous synthesis of the Old Continent (*Postwar: A History of Europe Since 1945*, first published 2005) and a series of autobiographical essays and interviews shortly before his premature death (*Memory Chalet, Ill Fares The Land, Thinking the Twentieth Century*).

After his studies at Cambridge and volunteer work in Israel kibbutzes Judt combined his scientific beginnings in the 1970s with the topic of the French left. Gradually he investigated the theme in its complexity, which culminated in a comprehensive description in 1986 (*Marxism and the French Left: Studies on Labour and Politics in France, 1830–1981*).

Judt considered himself primarily a public intellectual. First, since the late 1980s he was interested in the influential intellectuals of the 20th century (Camus, Sartre, Aron). Second, he actively commented on burning issues of the time. The fiercest controversy was aroused by his opinions about Israel and U. S. policy in this area. He was very critically commenting on the survival of Zionism. Moreover, Judt even questioned the Israel's current form. In this context, he repeatedly touched the issue of Antisemitism and the instrumentalization of the Holocaust in the current public and professional discourse. One of Judt's prime colleagues, Jan T. Gross, was a controversial historian of Antisemitism.

Judt proved to be a major organizer, supporting young and talented historians, as well as interdisciplinary and comparative dialogue. The epitome of this approach is the Remarque Institute at New York University in the 1990s. Thanks to that Tony Judt acquired an excellent insight into the contemporary European history, exploited in his Postwar work. Voluminous history of postwar Europe excels in the balance of geographic interest (a detailed discussion of Central and Eastern Europe, which does not stand in the shadow of the eastern part of the continent) and the ability to rehabilitate political history, which he skilfully combines with economic, social and cultural development lines. It is the political history which represented in Judt's work the central axis of interpretation by which he was getting to the present, commenting on current U. S. and European policy.

Translated by Ondřej Molnár

PŘEHLEDY BĀDÁNÍ

Směřování německého a mezinárodního výzkumu nacistického okupačního panství. Pohled na literaturu posledního dvacetiletí*

NINA LOHMANN

Německá okupace rozsáhlých částí Evropy během druhé světové války představuje ohromné, dosud jen z části probádané pole. Jedná se přitom o události, které jsou dodnes otištěny v paměti dnešní nejstarší žijící generace, o děje, které hrály určující roli při utváření sjednocující se poválečné Evropy. To je také důvodem skutečnosti, že se tato brutální epizoda stala ústředním tématem mladších německých i společných evropských dějin a má v nikoliv nepodstatné míře důsledky pro bilaterální vztahy mezi Německem a jeho sousedy. Výzkum německé okupace Evropy tak představuje mezinárodní výzkumné pole *par excellence*.

NINA LOHMANN: Trends in German and international research of the Nazi occupation regime in Europe. A review of the literature of the last two decades

This article gives a short overview of recent trends in German and international historiography on the German occupation régime in several European countries, mainly France and Poland. Based on bibliographical research, which for a number of reasons proved to be problematic in itself, and a thematic focus aside from the classical political and military history the authors shows that since the end of the Cold War traditional perspectives have slowly but steadily been abandoned and, thus, former taboos tackled, leading to somewhat parallel research trends in different parts of Europe. In this regard, research on the so-called Protectorate of Bohemia and Moravia seems to lag behind.

Key words: historiography, historical bibliographies, World War II, Nazi occupation, holocaust, historical taboos

Přesto byla problematika okupačního panství v poválečných desetiletích velmi silně zkoumána především v národních kontextech, nesrovnatelně méně však v komparativní evropské nebo alespoň v binacionální perspektivě. Recepce cizích výzkumů (zejména to platí pro Německo ve vztahu k středovýchodní a východní Evropě) byla přitom jen výjimečným úkazem. Zdá se, že od konce studené války a od s ním souvisejícího otevření archivů se tato situace začíná pomalu, ale podstatně proměňovat.

V následujícím textu bych se proto chtěla pokusit naskicovat několik témat a těžišť německého i mezinárodního výzkumu nacistické okupace v posledních zhruba dvou desetiletích. Zajímají mne přitom především nové tendence, směřující mimo pole tradičních politických, správních a vojenských dějin, tj. zvláště studie o společnosti, o každodennosti nebo o problematice měst¹ na okupovaných územích. Takové zaměření výzkumné perspektivy se mi jeví být smysluplné i proto, že jde o tematické oblasti, které byly dosud – např. při výzkumu tzv. „Protektorátu Čechy a Morava“ – do velké míry zanedbávány.² Touto cestou by měl být ustaven (ostatně začasté taktéž zanedbávaný) kontext pro budoucí výzkum těchto tematických oblastí.

Zkoumání okupační problematiky je zakotveno v širším badatelském poli nacionálního socialismu a Třetí říše, resp. v kontextu dějin druhé světové války a holocaustu. Nemůže být proto vypreparováno z vazeb k ostatním oblastem aktuálních výzkumů. Expanze byla koneckonců Třetí říši inherentní a nacistické názory a principy byly uplatňovány také při okupaci cizích zemí. Právě proto se vyplatí začít tu krátkým přehledem hlavních oblastí zájmu rozsáhlého německého výzkumu nacismu posledního dvacetiletí.

Badatelská aktivita je na tomto poli trvale ohromná (bibliografie produkce k dějinám nacismu do roku 2000 obsahuje 37 000 titulů).³ Je tu proto možno nabídnout jen drobný výřez a nutně tedy více méně subjektivní výběr nejdůležitějších, resp. nejdiskutovanějších témat. Pro poslední dvě desetiletí stojí – nahlíženo z perspektivy, odhlížející od klasických politických a vojenských dějin – v popředí badatelského zájmu především: holocaust, arizace a nacistické loupeže, lidová pospolitost (*Volksgemeinschaft*) a válečná společnost, kolaborace a odboj, dějiny univerzit a vědy, instituce a osobnosti, zločiny německé armády, bombardovací válka, kultura vzpomínání. Většina těchto témat se objevuje i mezi pracemi k okupačnímu režimu v různých evropských zemích, resp. přímo se jich týká, jako zejména výzkumy k nebojové činnosti wehrmachtu.

V následujícím výkladu budou tyto uzlové body výzkumu krátce pojednány v souvislosti s nejdůležitějšími debatami poslední doby, které poskytly mj. impulsy pro bádání o okupační problematice. Významné podněty pro nejednou vášnivě vedené diskuse o tezích tohoto okruhu přicházely často zvenčí etablovaného cechu německých historiků: Tak to bylo v případě Daniela

* Tento článek vznikl v rámci projektu SVV 265505.

1 Marlene P. HILLER – Eberhard JÄCKEL – Jürgen ROWEHR (eds.), *Städte im 2. Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich*, Essen 1991.

2 K tomu srov. recenzní poznámky Jaroslava Kučery a Volkera Zimmermanna o dvojsvazku: Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Velké dějiny země koruny české XV.a-XV.b*, Praha-Litomyšl 2006–2007; Jaroslav KUČERA – Volker ZIMMERMANN, *Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační vlády v Čechách a na Moravě. Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace*, Soudobé dějiny 16, 2009, č. 1, s. 112–130 (paralelně otištěno německy v časopise Bohemia 49, 2009, č. 1, s. 164–183).

3 Srov. Michael RUCK, *Bibliographie zum Nationalsozialismus (elektronische Ressource)*, Darmstadt 2000.

Jonaha Goldhagena, který knihou „Hitlerovi ochotní katani“⁴ v polovině devadesátých let rozpoutal debatu na téma, kolik spoluodpovědnosti nesli „obyčejní“ Němci, především příslušníci vojenských jednotek narmádních sil (policejní prapory) v okupovaných oblastech, na holocaustu.⁵ Těto speciální kontroverzi těsně předcházela tzv. *Wehrmachtsausstellung* (výstava o armádních zločinech na východě), připravená hamburským Institutem pro sociální výzkum (Institut für Sozialforschung). Byla otevřena na jaře 1995, prošla třemi desítkami německých měst a nejen že zpochybnila dosud „čistý“ štít wehrmachtu, nýbrž – přes všechnu dilem oprávněnou kritiku,⁶ která ji provázela – odkázala představu o zločiny nezatížené armádě s důrazem do říše mýtů a ovšem vyvolala tím ostré střety.⁷ Jaksi v protisměru se počátkem nového tisíciletí rozpoutala mediálně intenzivně vedená a prezentovaná debata, která se snažila ukázat Němce jako oběti, trpící v rámci bombardovací války. Byla vyvolána knihou „Der Brand“ publicisty Jörga Friedricha, kterému se v ní podařilo minimalizovat kontext spojeneckého bombardování Německa, tedy německou bezohledně dobovačnou válku, aby se autor zároveň – přinejmenším co do jazyka vyprávění zdařile – pokusil postavit nepopíratelné utrpení civilního německého obyvatelstva v bombardovací válce na stejnou úroveň s holocaustem.⁸

4 Daniel Jonah GOLDHAGEN, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1996, resp. *Hitlerovi ochotní katani*, Praha 1997. Goldhagenova kniha navazovala na práci: Christopher R. BROWNING, *Ordinary men: Reserve Police Bataillon 101 and the final solution in Poland*, New York 1992.

5 K debatě srov. mimo jiné: J. H. SHOEPS (ed.), *Ein Volk von Mördern? Eine Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*, Hamburg 1996; Johannes HEIL – R. ERB (eds.), *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit. Der Streit um Daniel J. Goldhagen*, Frankfurt am Main 1998.

6 Srov. např. Bogdan MUSIAL, *Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 47, 1999, s. 563–591; Rolf-Dieter MÜLLER, *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*, Militärgeschichtliche Mitteilungen 54, 1995, s. 324–325. Komise, speciálně ustavená k přezkoumání výstavy, tak sice v závěrečné zprávě vyslovila kritiku některých aspektů obrazové části expozice, potvrdila však relevantnost celkových výsledků projektu: „Přezkoumání výstavy vedlo k poznatku, že veřejně vyslovená kritika je přinejmenším z části oprávněná. Výstava vykazuje: 1. věcné chyby, 2. nepřesnosti a povrchnost práce s použitým materiálem a 3. především způsob prezentace vede k příliš paušálním a sugestivním výpovědím. (...) Přesto však zůstává základní výpověď výstavy o vyhlazovací válce, vedené wehrmachtem „na východě“ ve své podstatě správná. (...)“ Srov. Omer BARTOV et al., *Bericht der Kommission zur Überprüfung der Ausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“*, November 2000, 103 s., zde s. 91, <http://www.his-online.de/fileadmin/user_upload/pdf/veranstaltungen/Ausstellungen/Kommissionsbericht.pdf> (25. 11. 2012).

7 K výstavě a následné kontroverzi srov. Hannes HEER – Klaus NAUMANN (eds.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*, Hamburg 1995; Bernd ULRICH (ed.), *Eine Ausstellung und ihre Folgen. Zur Rezeption der Ausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“*, Hamburg 1999; Hans-Günther THIELE (ed.), *Die Wehrmachtsausstellung. Dokumentation einer Kontroverse. Dokumentation der Fachtagung in Bremen am 26. Februar 1997 und der Bundestagsdebatten am 13. März und 24. April 1997*, Bonn 1997. Srov. Jiří PEŠEK, *Válečné zločiny německé wehrmacht v německé badatelské diskuzi posledního desetiletí*, ČČH 107, 2009, s. 599–615.

8 Jörg FRIEDRICH, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945*, München 2002. K debatě srov. Lothar KETTENACKER (ed.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg 1940–45*, Berlin 2003. Souborný přehled podal Jiří PEŠEK, *Friedrichův „Požár“*. *Německé publikum a německá historiografie*, in: Kristina Kaiserová – Jiří Pešek (eds.), *Viribus unitis – nedosti bylo Jana Křena. Janu Křenovi k pětadesátinám*, Ústí nad Labem 2005, s. 53–74.

Jako přímou reakci na zmíněnou debatu o Němcích jako obětech druhé světové války je možno vnímat dvě knihy, které opět vzbudily velký ohlas v odborné veřejnosti i médiích: Byl to Götz Alyho Lidový stát (*Volksstaat*) a pojednání Petra Longericha o tom, jak Němci obelhávali sebe sama i ostatní svět ve vztahu k holocaustu.⁹ Oba autoři, uznávaní experti v oblasti výzkumu německých zločinů a holocaustu,¹⁰ vrátili perspektivu nazírání na válečnou situaci německého obyvatelstva opět do reálného horizontu. Do centra pozornosti postavili spolupachatelství „obyčejných“ Němců, ať již k němu byli dovedeni hrabivostí, lhostejností nebo ignorancí. Další segment výzkumu německého pachatelství, který v posledních letech učinil významné pokroky, zaměřil pozornost na instituce a v nich působící tzv. *Schreibtischtäter*, tedy osoby, které koncipovaly vražedná rozhodnutí nebo se podílely na zajištění úspěchu vražedných rozkazů. Exmplární je v tomto směru nedávná kontroverze o roli německého ministerstva zahraniční za nacismu a o přežívání masy bývalých nacistů mezi německými diplomaty až do poměrně nedávné doby. Jde přitom o téma, které Christopher Browning zpracoval již v sedmdesátých letech. Výsledky jeho výzkumu však cíleně nebyly až do nedávné doby brány na vědomí.¹¹

Německá historiografie se – jak je zřejmé již jen z tohoto letmého přehledu – vedle intenzivního, v podstatě mezinárodního výzkumu holocaustu¹² v posledních letech důkladně a dominantně zabývá především německou společností za nacismu a její pozicí mezi rolí pachatelů a obětí. Do tohoto kontextu patří např. i v poslední době početné studie o nacionálně socialistické lidové pospolitosti (*Volksgemeinschaft*)¹³ nebo práce k postavení a roli vědy

9 Götz ALY, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt am Main 2005; Peter LONGERICH, „*Davon haben wir nichts gewusst. Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945*, München 2006.

10 Z prací Götz ALYHO srov. např.: (spolu se Susanne HEIM) *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg 1990; TÝŽ, „*Endlösung*“. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1995; TÝŽ, *Warum die Deutschen? Warum die Juden? Gleichheit, Neid und Rassenhass*, Frankfurt am Main 2011. Z prací Petera LONGERICHA např.: *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust*, München 1989 (ed.); *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München 1998; *Heinrich Himmler: Eine Biographie*, München 2008.

11 Eckhard CONZE – Norbert FREI – Peter HAYES – Moshe ZIMMERMANN, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München 2010. Christopher R. BROWNING, *The Final Solution and the German Foreign Office. A study of referat D III of Abteilung Deutschland 1940–43*, New York–London 1978.

12 Ian Kershaw říká, že „problematika holocaustu panuje každému výzkumu nacismu“. Srov. Ian KERSHAW, „*Volksgemeinschaft*“. *Potenzial und Grenzen eines neuen Forschungskonzepts*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 59, 2011, č. 1, s. 1–17.

13 Srov. nejnověji přehledně: Detlef SCHMIECHEN-ACKERMANN (ed.), *„Volksgemeinschaft“: Mythos, wirkungsmächtige soziale Verbeißung oder soziale Realität im „Dritten Reich“? Zwischenbilanz einer kontroversen Debatte*, Paderborn 2012 (Nationalsozialistische Volksgemeinschaft 1); Jochen OLTMER (ed.), *Nationalsozialistisches Migrationsregime und „Volksgemeinschaft“*, Paderborn 2012; Ian KERSHAW, „*Volksgemeinschaft*“; Michael WILDT, „*Volksgemeinschaft*“. *Eine Antwort auf Ian Kershaw*, Zeithistorische Forschungen 8/1, 2011, <<http://www.zeithistorische-forschungen.de/site/40209111/default.aspx>>; Frank BAJOHR – Michael WILDT (eds.), *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 2009; Michael WILDT, *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung: Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz. 1919 bis 1939*, Hamburg 2007 (kniha vyšla v angličtině pod názvem: *Hitler's Volksgemeinschaft and the dynamics of racial exclusion: violence against Jews in provincial Germany, 1919–1939*, New York 2011).

a vědců za nacismu,¹⁴ případně ke kontinuitám mezi nacismem a demokratickou poválečnou dobou, případně ke kultuře vzpomínek (*Erinnerungskultur*).¹⁵ Zvláště podstatné podněty pro bádání o okupační problematice a druhé světové válce však pocházejí z výzkumu německých válečných zločinců, a to zejména (ovšem nikoliv pouze) v souvislosti s dobovou a vyhlazovací válkou na východě.¹⁶

* * *

Jak to tedy vlastně vypadá s výzkumem nacistického okupačního panství v Evropě? Kdo se zabývá německou okupační politikou za druhé světové války, nemůže se vyhnout minimálně dvěma velkoprojektům.¹⁷ Prvým z nich je již v sedmdesátých letech započatá a roku 2008 uzavřená monumentální řada svazků, vydaných Vojensko-historickým výzkumným úřadem Bundeswehru (Militärgeschichtliches Forschungsamt der Bundeswehr) pod názvem „Německá říše a druhá světová válka (Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg) v celkem třinácti dílech (některé rozdělené na dva svazky) o celkem 12 500 stranách. Toto monumentální dílo, zpracovávané po čtyři desetiletí, odráží názorně jak proměny tematických i metodologických přístupů k dějinám státu a společnosti v moderní válce, tak spory o politické zaměření díla, resp. udržení nebo naopak prolomení různých, ještě koncem 20. století podstatných tabu.¹⁸ Svazky jsou koncipovány ve víceméně chronologické posloupnosti ve vazbě na průběh války a jejích etap. Událostní linie je pak doplněna o tematické „příčné řezy“. Tematické spektrum projektu přitom sahá od příprav a předpokladů války přes okupaci jednotlivých zemí až k válečným strategiím, německá společnost je tu sledována v době války, ale i v čase doznívání války v počátcích mladé Spolkové republiky.¹⁹

14 Srov. exemplárně širokou paletu výzkumů o Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, které vyšly mimo jiné, ale nejen v sedmnáctisvazkové řadě: „Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus“ (Göttingen 2000–2008). Srov. k tomu soubornou recenzi: Mitchell G. ASH, *Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus*, NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin 18, 2010, s. 79–118.

15 Tak kupříkladu: Christoph CORNELISSEN – Lutz KLINKHAMMER – Wolfgang SCHWENTKER (eds.), *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, Frankfurt am Main 2003; Christoph CORNELISSEN – Roman HOLEC – Jiří PEŠEK (eds.), *Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*, Essen 2005 (resp. *Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, Ústí nad Labem 2007).

16 Srov. přehledně: Jörg GANZENMÜLLER, *Besatzer und Besetzte. Neue Forschungen zum deutsch-sowjetischen Krieg 1941–1945*, Neue Politische Literatur 53, 2008, s. 43–56, případně též: J. PEŠEK, *Válečné zločiny německé wehrmacht*, s. 599–615.

17 Srov. též třetí, ještě v časech NDR započatý a posléze Spolkovým archivem (Bundesarchiv) převzatý dokumentační projekt *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus*. V této ediční řadě vyšlo mezi léty 1988 a 1996 celkem sedm svazků dokumentů, k tomu jeden pramenový a rejstříkový svazek a poté ještě dodatkový bilancující svazek.

18 K tomu srov. recenzi Thomase KÜHNEHO na práci: Rolf-Dieter MÜLLER, (ed.), *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945. Die militärische Niederwerfung der Wehrmacht*, Stuttgart 2008, H-Soz-u-Kult, 25. 2. 2011, <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-1-144>>.

19 V řadě „Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg“ (a paralelně k tomu i anglicky v Oxford University Press pod souhrnným titulem „Germany and the Second World War“) vyšly následující díly (svazky): Sv. 1: Wilhelm DEIST et al., *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik*, Stuttgart 1979, 764 s.; Sv. 2: Klaus A. MAIER et al., *Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent*, Stuttgart 1979, 439 s.; Sv. 3: Gerhard SCHREIBER – Bernd STEGEMANN – Detlef

Jednotlivých aspektů námi sledovaného badatelského tématu okupační moci se sice tak či onak dotýkají prakticky všechny vydané svazky, vyzdvihnout je však třeba především studie Hanse Umbreita ve dvou v letech 1988 a 1999 vydaných svazcích 5. dílu o organizaci a mobilizaci německé mocenské oblasti: Válečná správa, hospodářství a personální zdroje v letech 1942–1944/45 (*Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944/45*). Zde autor nabízí synopsi okupačního režimu v jednotlivých zemích a nadto komparativní analýzu nejdůležitějších, s tímto tématem propojených tematických okruhů.²⁰ V těchto synopsích je zahrnut i tzv. „Protektorát Čechy a Morava“. Ten totiž v podstatě není tematizován ani v chronologicky koncipovaných svazcích (jeho území bylo obsazeno již před vypuknutím války bez boje), ani ve strukturálně pojatých částech syntézy (na jeho území se ani později neodehrávaly takřka žádné boje). Zde, obdobně jako v případě „války na západě“, jasně sledujeme stopy původní klasicky vojensko-historické koncepce celého díla.

Vedle obou Umbreitových studií je pojednání Bernharda Chiariho s názvem *Předpoklady a důsledky okupace Sovětského svazu (Voraussetzungen und Folgen der Besetzung in der Sowjetunion)* v druhém svazku 9. dílu v podstatě jedinou pasáží, která se primárně zabývá různými aspekty okupační politiky. Na příkladě vybrané oblasti jsou tu rozkryty a podrobně analyzovány kontexty, předpoklady a důsledky nacistického panství.²¹ Bylo by jistě bývalo žádoucí, kdyby srovnatelné studie vznikly i pro ostatní okupované oblasti. Soustředění pozor-

VOGEL, *Der Mittelmeerraum und Südosteuropa – Von der »non belligeranza« Italiens bis zum Kriegseintritt der Vereinigten Staaten*, Stuttgart 1984, 735 s.; Sv. 4: Horst BOOG et al., *Der Angriff auf die Sowjetunion*, Stuttgart 1983, 1172 s.; Sv. 5/1: Bernhard R. KROENER – Rolf-Dieter MÜLLER – Hans UMBREIT, *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939 bis 1941*, Stuttgart 1988, 1062 s.; Sv. 5/2: TÝŽ, *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942 bis 1944/45*, Stuttgart 1999, 1082 s.; Sv. 6: Horst BOOG et al., *Der globale Krieg – Die Ausweitung zum Weltkrieg und der Wechsel der Initiative 1941 bis 1943*, Stuttgart 1990, 1184 s.; Sv. 7: Horst BOOG – Gerhard KREBS – Detlef VOGEL, *Das Deutsche Reich in der Defensive – Strategischer Luftkrieg in Europa, Krieg im Westen und in Ostasien 1943 bis 1944/45*, Stuttgart 2001, 831 s.; Sv. 8: Karl-Heinz FRIESER (ed.), *Die Ostfront 1943/44 – Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten*, Stuttgart 2007, 1320 s.; Sv. 9/1: Jörg ECHTERNKAMP (ed.), *Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945: Politisierung, Vernichtung, Überleben*, Stuttgart 2004, 993 s.; Sv. 9/2: Jörg ECHTERNKAMP (ed.), *Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945: Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung*, Stuttgart 2005, 1112 s.; Sv. 10/1: Rolf-Dieter MÜLLER (ed.), *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945 und die Folgen des Zweiten Weltkrieges: Die militärische Niederwerfung der Wehrmacht*, Stuttgart 2008, 947 s.; Sv. 10/2: TÝŽ (ed.), *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945 und die Folgen des Zweiten Weltkrieges: Die Auflösung der Wehrmacht und die Auswirkungen des Krieges*, Stuttgart 2008, 797 s.

20 Hans UMBREIT, *Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft*, in: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* 5/1, s. 3–348; TÝŽ, *Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942–1945*, in: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* 5/2, s. 3–274. Umbreita proslavila již jeho bonnská disertace: *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940–1944*, Boppard am Rhein 1968, podobného ohlasu se dostalo jeho, s naším tématem úzce spojené knize: *Deutsche Militärverwaltungen 1938/39*, Stuttgart 1977.

21 Bernhard CHIARI, *Grenzen deutscher Herrschaft. Voraussetzungen und Folgen der Besetzung in der Sowjetunion*, in: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* 9/2, s. 877–976. Z Chiariho prací k našemu tématu dále srov.: *Alltag hinter der Front. Besetzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944*, Düsseldorf 1998.

nosti na Sovětský svaz je však symptomatické pro zaměření současného německého výzkumu okupační problematiky doby nacismu. Celkově lze v této publikaci (či spíše ediční řadě) dobře sledovat metodologický posun, resp. multiplikaci způsobu pohledu na válečnou problematiku: od počátečního klasického vojensko-historického a politicko-historického pojetí z perspektivy nejvyšších štábů směrem k stále výraznějšímu pohledu „odspodu“ ze sociálně-historických a dějiny každodennosti reflektujících pozic běžného vojáka. Toto dnes aktuální pojetí „společensko-relevantní konceptualizace“ věnuje nesrovnatelně více pozornosti „sociálním prvkům války“, než bylo kdy před tím zvykem.²²

Druhý velkoprojekt vede od devadesátých let Wolfgang Benz: S finanční podporou European Science Foundation (ESF) vydává (pojetím jednotlivých svazků poněkud disparátní) řadu momentálně již devíti publikací s názvem Nacistická okupační politika v Evropě 1939–1945 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945). Vedle dominantně edičních svazků k „Protektorátu Čechy a Morava“ (1997)²³ a k Říšskému komisariátu Východ („Reichskommissariat Ostland“),²⁴ jakož i sborníku k tématu „Rumunsko a holocaust“²⁵ tu vyšly práce, obírající se tématy s nadnárodním záběrem: přizpůsobení se, kolaborace, odboj (1996),²⁶ hospodářská politika a správní struktury v okupovaných oblastech (1997, 1998, 1999),²⁷ propaganda, kultura, veřejnost (1998),²⁸ ale také okupační teror (1999).²⁹ Těžiš-

22 Srov. k tomu úvod druhého svazku 5. dílu: 5/2, s. 1. Tomuto nároku bylo učiněno za dost především v obou částech 9. dílu, který se obírá německou společností za války (Teilband 9/1 a 9/2) a druhou částí 10. dílu (Teilband 10/2) k sociálním a společenským důsledkům války.

23 Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ – Margita KÁRNÁ (eds.), *Deutsche Politik im „Protektorat Böhmen und Mähren“ unter Reinhard Heydrich 1941–1942. Eine Dokumentation*, Berlin 1997 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 2).

24 Wolfgang BENZ – Konrad KWIET – Jürgen MATTHÄUS (eds.), *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“. Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*, Berlin 1999 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 6).

25 Mariana HAUSLEITNER – Brigitte MIHOK – Juliane WETZEL (eds.), *Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941–1944*, Berlin 2001 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 10).

26 Wolfgang BENZ – Johannes HOUWINK TEN CATE – Gerhard OTTO (eds.), *Anpassung – Kolaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin 1996 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 1).

27 Richard J. OVERY – Gerhard OTTO – Johannes HOUWINK TEN CATE (eds.), *Die „Neuordnung“ Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 3); Wolfgang BENZ – Johannes HOUWINK TEN CATE – Gerhard OTTO (eds.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin 1998 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 4); Johannes HOUWINK TEN CATE – Gerhard OTTO (eds.), *Das organisierte Chaos. „Ämterdarwinismus“ und „Gesinnungsethik“: Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft*, Berlin 1999 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 7); Dietrich EICHHOLTZ (ed.), *Krieg und Wirtschaft. Studien zur deutschen Wirtschaftsgeschichte 1939–1945*, Berlin 1999 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 9).

28 Wolfgang BENZ – Gerhard OTTO – Anabella WEISMANN (eds.), *Kultur – Propaganda – Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin 1998 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 5).

29 Hagen FLEISCHER – Loukia DROULIA (eds.), *Von Lidice bis Kalvryta. Widerstand und Besatzungsterror*, Berlin 1998 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 8).

tě tak leží v oblasti okupační politiky a jejich rozdílných fazet. Společnost je tu tematizována pouze s ohledem na její rozličné (veřejné či politické) reakce na tyto jevy (tj. přizpůsobení, kolaborace, odboj). Komplexnější výzkum či dokonce srovnání různých válkou zasažených společností co do jejich sociální struktury, soukromého života a každodennosti se tu ovšem zatím v podstatě nekoná.

Tato tematika však byla sledována ve dvou nedávných projektech: Zprvce se těmito otázkami obíral tým badatelů v rámci projektu, nazvaného „Occupation in Europe: the Impact of National Socialist and Fascist Rule“,³⁰ který byl v letech 2000–2004 financován opět ESF. Od května 2012 pak Leibniz-Gemeinschaft podporuje tříletý, Peterem Haslingerem a Tatjanou Tönsmeier vedený, velkoryse koncipovaný tříletý projekt „World War II – everyday life under German occupation“, z nějž však zatím nevzešla žádná publikace.³¹

* * *

Podívejme se nyní, jakým směrem se pohybuje individuální výzkum této problematiky od devadesátých let. Jako východisko nám poslouží sonda kvantitativního vyhodnocení souboru studií, publikovaných, resp. bibliograficky podchycených v letech 1990–2012. Již při rešerši této literatury však narazíme na prvý podstatný problém: je jím kategorizace podchycených prací, resp. pojetí klíčových slov. V různých německých bibliografických databázích získáme podstatně odlišné soubory bibliografických citací podle toho, zda zadáme heslo „okupování“ (*Besatzung*), „okupační režim“ (*Besatzungsherrschaft*), „obsazení“ (*Besetzung*) nebo „okupace“ (*Okkupation*). Výsledky se přitom sice do velké míry překrývají, zdaleka však ne v úplnosti (odpočítejme nadto práce ke spojeneckému okupačnímu režimu v poválečném Německu). Problematika úskalí bibliografického podchycení a rešerši v odborných bibliografiích by jistě byla tématem pro jiný článek, je však přece nutno uvést zde alespoň její nejdůležitější aspekty.³²

Především totiž nelze ani na základě databáze Historische Bibliographie (HB) ani v elektronické bibliografii Jahresberichte für deutsche Geschichte (JdG) zjistit jednoznačné počty publikací k naší problematice.³³ V Historische Bibliographie, která se soustřeďuje především na německou produkci, získáme pro (předem zadanou) rozlišovací úroveň Německo 1933–1945 (Deutschland 1933–1945) bez speciálních hesel a při hledání ve všech tematic-

30 Srov. Robert GILDEA – Olivier WIEVIORKA – Anette WARRING (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily life in occupied Europe*, Oxford–New York 2006. Další svazky s výsledky výzkumu se týkají mj. pozice církve v okupované Evropě, proměn národních hospodářství okupovaných zemí i nucených migrací během a po konci války. Zástupcem České republiky v řídicím grémiu projektu byl Eduard Kubů.

31 Srov. webovou stránku projektu: <<http://www.herder-institut.de/forschung-projekte/laufende-projekte/world-war-ii-everyday-life-under-german-occupation.html>> (10. 5. 2013). Je symptomatické, že Česká republika není v mezinárodním výzkumném týmu přímo zastoupena. Protektorát Čechy a Morava a obdobně Slovensko a Maďarsko budou zpracovány oběma vedoucími historiky projektu, kteří jsou osvědčení odborníci na tuto část Evropy.

32 Srov. k tomu i příspěvky v knize: Jiří PEŠEK a kol., *Napříč kontinentem soudobých dějin. Evropská historiografie po konci studené války*, Praha 2013, jakož i studii: Jiří PEŠEK, *Německá recepce české produkce k moderním a soudobým dějinám*, ČČH 110, 2012, s. 558–574.

33 Srov.: online-databáze Historischen Bibliographie, <<http://www.oldenbourg.de/verlag/ahf/>> a Jahresberichte für deutsche Geschichte, <<http://jdgdb.bbaw.de/cgi-bin/jdg>>. Zatímco Historische Bibliographie se snaží o postižení celku německé historické produkce, Jahresberichte se soustřeďují na práce o německých dějinách, kam ovšem spadá i německá nacistická okupace evropských zemí.

kých skupinách pro léta 1990–2012 (stav listopad 2012) celkem 9285 pozic v celkem 9285 dokumentech. Vzhledem k tomu, že pro téma okupační politiky/okupace, resp. druhé světové války, nemáme k dispozici ani vlastní rozlišovací úroveň, ani věcnou skupinu (v obou kategoriích musí uživatel vybrat z předem daného seznamu hesel), zbývá pro rešerši jen hledání podle věcných hesel. Pak nám ale ze zmíněných 9285 dokumentů zůstane pro heslo *Besatzung* jen 75 položek. Zadáme-li „okupační politika“ (*Besatzungspolitik*), dostaneme pak dokonce jen 40 záznamů, při „obsazení“ (*Besetzung*) nám vyjde hubených devět prací a pro pojem „okupace“ (*Okkupation*) pak ani jedna studie! Celkově tak dostaneme 124 citací, přičemž se ovšem ne právě nepatrný počet z nich opakuje. Ale i kdyby tomu tak nebylo, naznačoval by výsledek naší rešerše v Historische Bibliographie, že výzkum německé okupační politiky je v celku bádání o nacismu (nebo také o německých dějinách let 1933–1945) zastoupen v rozsahu málo větším než 1 %.

Poněkud jinak vypadá situace, když zkoumání podrobíme podstatně podrobnější Jahresberichte, které přinejmenším pro naše klíčová slova extenzivně recipují i neněmeckou produkci. Pro zadanou epochu „období nacismu“ (NS-Zeit) tu dostaneme pro léta vydání 1990–2012 celkem 70 787 položek. Po omezení na hesla „okupační politika“ (*Besatzungspolitik*) a „druhá světová válka“ (*Zweiter Weltkrieg*) nám pak zůstane 9523 výsledků, z nichž bezmála polovinu (46 %) představují samostatné publikace (stav květen 2013). Většina titulů připadá na léta vydání po roce 2000, kdy výzkum okupační problematiky zřejmě zažil konjunkturu. Produkce, kterou jsme podchytili v Jahresberichte pro výše jmenovaná věcná hesla, nabobtnala v průběhu sledovaného období z průměrně asi třiceti bibliografických titulů ročně v devadesátých letech na průměrně 970 v druhé polovině první dekády 21. století! Už na počátku tisíciletí se podchycená produkce zčtyřnásobila, nejpozději od roku 2002 se růst stal exponenciálním a dosáhl předběžného vrcholu v letech 2006–2008 s výkonem přes 1000 titulů ročně. Od té doby roční počty záznamů lehce klesají, což je ovšem pravděpodobně způsobeno pouze zatímní neúplností bibliografického podchycení produkce posledních let.

Vydjeme-li tedy z 9523 bibliografických údajů, které jsme v Jahresberichte získali pro kombinaci hesel „okupační politika“ a „druhá světová válka“, pak obnáší podíl okupační problematiky ve studiích o nacistické epoše již závažnějších 13,5 %. Uvážíme-li však význam tohoto tematického komplexu pro německé a evropské dějiny 20. století a pro dějiny nacistického režimu, jeví se i tento výsledek navzdory skutečné mase publikací, které se za ním skrývají, být vlastně pozoruhodně hubený. Na tomto místě je však třeba poznamenat, že výzkum druhé světové války, zejména pak to platí o „nikoliv ryze vojenské“ tematice, stál až do přelomu osmdesátých a devadesátých let na okraji zájmu bádání o nacismu.³⁴ Tato situace se ovšem v devadesátých letech proměnila: „V současnosti se válka posunula do centra pozornosti: a společensko-historický přístup je určující (...) pro velké kontroverze.“³⁵

Vzhledem k tomu, že se systematické vyhodnocení oněch více než devíti tisíc položek vymyká možností této studie, věnujeme tu pozornost jen vybraným parametrům těchto prací. Výsledky pak budou konfrontovány mj. s rozbořením obdobného bibliografického vzorku, získaného na základě katalogu speciální knihovny mnichovského Ústavu pro soudobé dějiny (Institut für Zeitgeschichte München, dále IfZ), kde je ke zkoumanému období shromažďována relevantní

34 Srov. Thomas KÜHNE, *Der nationalsozialistische Vernichtungskrieg und die „ganz normalen“ Deutschen. Forschungsprobleme und Forschungstendenzen der Gesellschaftsgeschichte des Zweiten Weltkriegs*. Erster Teil, Archiv für Sozialgeschichte 39, 1999, s. 580–662.

35 *Tamtéž*, s. 584.

německá i mezinárodní literatura.³⁶ Získáme tak alespoň hrubý přehled o literatuře k jednotlivým zemím a zároveň i o literatuře, vydané v těchto zemích k našemu tématu. Za druhé pak zjistíme, co z této evropské literatury je vlastně recipováno v jednom z nejvýznamnějších badatelských center Německa, které se zabývá nacistickou problematikou.³⁷ Tuto spíše kvantifikující bázi je pak třeba doplnit o subjektivní impresie. Bude nás především zajímat, zda existují regionální rozdíly v akcentování témat a definování klíčových problémů a zejména pak, jak si v tomto rámci stojí výzkum českých zemí.

Podíváme-li se na geografické rozložení obou bibliografických vzorků k okupační tematice, zjistíme, že se v Jahresberichte i v databázi IfZ pozornost soustřeďuje k Francii a Polsku. Studie o okupované Francii zaujímají v Jahresberichte 14 %, v databázi IfZ dokonce 20 % podchycené produkce. Publikace k polské okupační problematice pak představují 12 % v Jahresberichte a 13 % v databázi IfZ. Uvědomíme-li si, jak rozsáhlá je polská historiografie okupačního tématu, lze ovšem předpokládat (a stručná rešerše souboru citací v Jahresberichte to jednoznačně potvrzuje), že většina podchycených prací v polštině se v těchto bibliografiích objevila teprve v posledních letech, kdy nejmladší generace německých badatelů začala otevřeně kritizovat zanedbávání polské dějepisné práce.³⁸

Na třetím místě se v obou bibliografických databankách umístila problematika okupovaných částí Sovětského svazu, resp. jednotlivým zemím, které k němu patřily v době války (JdG: 11 %, IfZ: 16,5 %) – zejména k Bělorusku a Ukrajině, ovšem s výjimkou pobaltských zemí, které představují samostatnou oblast výzkumu. Až po nich přichází skupina prací o Beneluxu (necelých 8, resp. 9 %), zvláště o okupovaném Nizozemí. Následují malé skupiny studií o baltských (4 % a 4 %) a skandinávských zemích (3 % a 7,5 %). Je zajímavé, že české země a podobně také Itálie jsou sice poměrně podstatně zastoupeny v Jahresberichte (české země 5 %, Itálie 4 %), v databázi mnichovského IfZ se však prakticky vůbec nevyskytují. Z minimálně podchycené produkce k okupovaným zemím jihovýchodní Evropy je relativně nejvíce zastoupeno Řecko.

Jahresberichte nám nadto dovolují, abychom bibliografickou rešerši kódovali podle „věcných hesel“. I zde ovšem platí omezení, že bibliografy provedená kategorizace zřejmě zůstává nejednotná a především neúplná. Pro získání hrubé představy o tematických těžistiších okupačního bádání to však postačuje. V mezinárodním měřítku pak získáme následující obraz:

36 Srov. Bibliothek zur Zeitgeschichte des Instituts für Zeitgeschichte München: <<http://www.ifz-muenchen.de/bibliothek.html>> (10. 5. 2013).

37 Pro klíčová slova *Besetzung*, resp. *Besatzungspolitik* v kombinaci s předvolenou epochou druhé světové války a s publikačním obdobím let 1990–2012 získáme v databázi Institutu pro soudobé dějiny (po odečtení beletristiky a memoárové literatury, jakož i studií, které netematizují nacistickou, nýbrž japonskou nebo sovětskou okupační politiku) celkem 311 bibliografických titulů (stav: květen 2013). I v této databázi od roku 2000 zřetelně narůstá počet publikací, ovšemže s ohledem na nesrovnatelně nižší rozsah výsledného vzorku méně zřetelně než v Jahresberichte.

38 Průlomem se v tomto ohledu stala především kniha Jochena BÖHLERA, *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Frankfurt am Main 2006 (polské vydání: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce: wrzesień 1939, wojna totalna*, Kraków 2009), resp. jeho další práce, z velké části provedené ve spolupráci s Německým historickým ústavem ve Varšavě: Klaus-Michael MALLMANN - Jochen BÖHLER - Jürgen MATTHÄUS, *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, Darmstadt 2008; Jochen BÖHLER - Stephan LEHNSTAEDT (eds.), *Gewalt und Alltag im besetzten Polen 1939–1945*, Osnabrück 2012; TÍŽ, *Die Berichte der Einsatzgruppen aus Polen 1939*, Berlin 2013.

Tabulka: Jahresberichte für deutsche Geschichte, věcná hesla: „okupační politika“ + „druhá světová válka“, epocha: „období nacismu“, produkce za léta vydání 1990–2012, údaje v procentech (stav: květen 2013)

věcný okruh	%
Politika	57,2
Vojenství a války	21,1
Politická a sociální hnutí	3,5
Právo a správa	3,3
Hospodářství	3,2
Společnost	3,1
Kultura, umění, ideje	2,6
Věda a technika	2,5
Publicistika a media	1,5

Zbytek připadá na tematické okruhy: „náboženství a církev“, „obyvatelstvo a osídlení“, „školství a vzdělanost“, „regionální dějiny“, „syntézy“. Můžeme tedy – samozřejmě s vědomím jisté kvóty opakovaného uvedení těchto titulů, chybného zařazení nebo vynechání, případně nepodchyčení některých studií – konstatovat, že výzkum se i po roce 1990 nadále fixoval na politické a vojenské dějiny. Oblasti, které jsou pro nás klíčové, tedy ty, které tematizují společnost v nejšířším slova smyslu, zůstávají nadále stranou pozornosti. Vyslovíme-li takový soud, je však třeba hned dodat, že může jít o defektní perspektivu, danou chybným bibliografickým kódováním jednotlivých prací. Při snaze o orientaci v aktuální záplavě historiografické produkce k soudobým dějinám představuje zásadní problém svévolná a nedostatečná kategorizace: Kde jinde než v bibliografiích lze ale získat přehled o tom či onom tematickém okruhu aktuální produkce?

Na tytéž meze použitelnosti databází narazíme při pokusu dohledat v rámci zadaných věcných hesel „okupační politika“ a „druhá světová válka“ konkrétní studie k dílčím tématům. Spolehlivé výsledky dosáhneme v podstatě pouze u klasických bibliografických hesel „holocaust“, „pronásledování a vyvraždění židů“, „odboj“ a „kolaborace“. Pro léta 1990–2012 jsme tak z Jahresberichte získali přes 6500 záznamů (opět s vědomím, že mohlo dojít k částečnému překrytí). Věcná hesla „každodennost“, „kultura“, „hospodářství“, ba dokonce i „vojenství“ naopak zůstávají omezená na soubory do 150 bibliografických záznamů. Hledáme-li pak v tomto souboru hesla „politika“, „obyvatelstvo“, „univerzity“, „společnost“ – zůstaneme na ještě daleko nižší úrovni úspěchu. Překvapivé až absurdní je to zejména v souvislosti s jinak dominantním pojmem „politika“. Hledání v rozsáhlé a podrobné databázi podle věcných hesel nám tedy při pokusu o charakteristiku aktuálních výzkumů příliš nepomůže a vzbuzuje spíše vážné obecné pochybnosti o její užitečnosti pro cílené bibliografické rešerše.

Soustředíme se nyní na prozkoumání oblastí výzkumu, ležících mimo klasické politické a vojenské dějiny. Pokusme se o krátký přehled těžišť těchto bádání, a to především pro dvě zásadně důležité země: Francii a Polsko. Zvláštní pozornost bude přitom soustředěna na okruhy: „společnost, každodennost, město“.

Pro Francii, tedy prvou zemi, jíž se budeme blíže zabývat, konstatoval Henry Rousso v širší roční recípuvané studii „Syndrom Vichy“ z roku 1987, že francouzská společnost poválečných

desetiletí trpěla ve vztahu k událostem druhé světové války vyslovenou obsesí, vztahující se na francouzský vazalský stát maršála Pétaina. V tomto rámci byly některé významné roviny reality vytlačovány ze zorného pole (exemplárně kolaborace nebo podíl Francouzů na holocaustu).³⁹ O počátek pomalé proměny tohoto druhu pohledu na dějiny okupace se jak známo postarala v podstatě až kniha Roberta Paxtona z roku 1972.⁴⁰

Naše sonda do knihovny IfZ ovšem naznačuje, že badatelský zájem o holocaust, který ve Francii pohltil zřejmě více než 77 000 lidí,⁴¹ roste jen velmi zdrženlivě – ostatně obdobně to platí pro řadu dalších oblastí nacistické represivní politiky. Tematicke represí, pronásledování židů a holocaustu je možno přiřadit pouhých 8 % v knihovně shromážděných děl k francouzské okupační problematice. Kontrolní sonda, vedená do knihovního katalogu pařížského Institutu soudobých dějin (Institut d'histoire du temps présent) tento dojem ještě zvýrazňuje: Pro námi zkoumané tříadvacetileté období 1990–2012 získáme při zadání hesel „Francie + holocaust“ 24 bibliografických záznamů, pro „Francie + šoa“ pak 61 titulů. Většina z nich ovšem připadá na memoáry a výpovědi dobových svědků nebo patří literatuře o „netematizování“ holocaustu v poválečných desetiletích. Vědecké studie o holocaustu jako takovém, které jsou v obou vzorcích v podstatě výjimkou, se začínají objevovat od poloviny devadesátých let a zejména v posledním desetiletí. Jisté to souvisí také se zprávou vyšetřovací komise o „oloupení židů ve Francii“,⁴² předloženou roku 2000, na kterou navazovalo založení Nadace paměti šoa (Fondation de la Mémoire de la Shoah). Ústřední otázka prací posledních let zní: Kdo vlastně byli pachatelé pronásledování židů, a to jak na regionální, tak na celonárodní úrovni?⁴³ Výzkum represí si dnes oproti tomu především klade

39 Henry ROUSSO, *Le Syndrome de Vichy 1944–1987*, Paris 1987; TÝŽ – Éric CONAN, *Vichy, un passé qui ne passe pas*, Paris 1994 (anglicky: *Vichy: an ever-present past*, Hanover 1998); TÝŽ, *Vichy: l'événement, la mémoire, l'histoire*, Paris 2001. Výzkumy desetiletí před rokem 1990 bilancují svazky: *Le régime de Vichy et les Français*, sous la direction de Jean-Pierre AZÉMA et François BÉDARIDA avec la collaboration de Denis PESCHANSKI et de Henry ROUSSO, Paris 1992; Jean-Pierre AZÉMA – François BÉDARIDA (eds.), *La France des années noires*, 2 sv., Paris 1993.

40 Robert Owen PAXTON, *Vichy France*, London 1972. K recepci této knihy srov. mj.: David EMLER, *Přijetí knihy La France de Vichy Roberta Paxtona francouzským tiskem a francouzskou historickou komunitou*, Acta Universitatis Carolinae. Studia territorialia, Supplementum 1, 2010, č. 2, s. 121–199. Nikoliv nepodstatnou roli přitom sehrála již před tím kniha: Eberhard JÄCKEL, *Frankreich in Hitlers Europa*, Stuttgart 1966, která byla již roku 1968 přeložena do francouzštiny. K postupnému a obtížnému vývoji dějepisectví soudobých dějin, resp. historiografického i politického zájmu o prozkoumání nejmladší minulosti ve Francii po druhé světové válce srov. obecně: Stefan MARTENS, *Frankreich zwischen „Histoire contemporaine“ und „Histoire du temps présent“*, Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte 55, 2007, č. 4, s. 583–616, zde s. 601.

41 Srov. heslo *Frankreich*, in: Israel Gutman – Eberhard Jäckel – Peter Longerich – Julius H. Schoeps (eds.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, I, München-Zürich 1998, s. 482–495.

42 Srov. Mission d'étude sur la Spoliation des Juifs de France (présidée par Jean Mattéoli), *Rapport général*, Paris 2000.

43 Nejnověji srov. především: Laurent JOLY, *L'antisémitisme de bureau: Enquête au coeur de la préfecture de Police de Paris et du commissariat général aux Questions juives (1940–1944)*, Paris 2011, a TÝŽ, *Vichy dans la „Solution finale“. Histoire du Commissariat général aux questions juives, 1941–1944*, Paris 2006. Do této skupiny prací patří dále: Asher COHEN, *Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy*, Paris 1993; Donna F. RYAN, *The Holocaust and the Jews of Marseille. The enforcement of anti-Semitic policies in Vichy France*, Urbana 1996; Renée POZNANSKI, *Les Juifs en France pendant la Seconde Guerre mondiale*, Paris 1997; Ahlrich MEYER (ed.), *Die deutsche*

otázku, jaký charakter měla válka a okupace na západě Evropy, zejména pak, zda je v souvislosti se stoupající brutalitou represí možno hovořit spíše o ideologické radikalizaci nebo o výrazu vojensko-politické nutnosti.⁴⁴

Klasická témata „odboj“ a „kolaborace“ jsou v našem vzorku knihovny IfZ zastoupena sice poměrně nerozšířené (12,5 %), ale – jak potvrzují Jahresberichte – nadále představují jedno z těžišť výzkumu. Bibliografický problém přitom ve stále větší míře představuje „rozlomení“ politické a vojenské perspektivy dějinného bádání, resp. zrušení poválečné schematizující černobílé optiky. Obě oblasti jsou zkoumány stále diferencovaněji a jsou zasazovány do dosud neběžných kontextů: např. jsou sledovány strategie každodenního přizpůsobování prostého obyvatelstva⁴⁵ nebo souvislosti kulturní a hospodářské politiky.⁴⁶ Kolaborace je vedle roviny státní a v rostoucí míře i hospodářské stále více tematizována ve vazbě k holocaustu.⁴⁷

Oblastí, která se též nejpozději od roku 2000 a zcela jednoznačně od roku 2005 dostává do centra intenzivní pozornosti, je (vedle hospodářství)⁴⁸ například široce chápaná „kultura“, tj. kulturní život, kulturní politika, problematika umělců a intelektuálů.⁴⁹ Kulturní problematika dnes se 20 procenty představuje jedno z těžišť také při rozboru výsledků analýzy fondu knihovny

Besatzung in Frankreich 1940–1944. Widerstandsbekämpfung und Judenverfolgung, Darmstadt 2000; Tal BRUTTMANN, *La logique des bourreaux (1943–1944)*, Paris 2003; Yves LECOUTURIER, *Shoah en Normandie*, Le Coudray-Macouard 2004; Thomas J. LAUB, *After the fall. German policy in occupied France, 1940–1944*, Oxford 2010; Sylvie BERNAY, *L'Église de France face à la persécution des Juifs, 1940–1944*, Paris 2012.

44 K tomu srov. Johannes SCHMID, *Neuere Forschungen zu den ‚Années Noires‘. Repression, Kultur und Alltag im Frankreich des Zweiten Weltkriegs*, Francia 36, 2009, s. 319–340, zde s. 320–323. Dále srov. studie in: Bernard GARNIER – Jean-Luc LELEU – Jean QUELLIEN (eds.), *La répression en France 1940–1945. Actes du colloque international 8, 9 et 10 décembre 2005 Mémorial de Caen*, Caen 2007, jakož i příspěvky in: Gaël EISMANN – Stefan MARTENS (eds.), *Occupation et répression militaire allemandes. La politique de „maintien de l'ordre“ en Europe occupée, 1939–1945*, Paris 2007. Nejnověji pak srov. Laurent THIERY, *Les spécificités de la répression judiciaire allemande dans le ressort de l'Oberfeldkommandantur 670 de Lille (1940–1944)*, Francia 39, 2012, s. 211–236.

45 Srov. Philippe BURRIN, *La France à l'heure allemande, 1940–1944*, Paris 1995, který v diskusi etabloval pojem *accomodation*.

46 Albrecht BETZ – Stefan MARTENS (eds.), *Les intellectuels et l'Occupation. 1940–1944. Collaborer, partir, résister*, Paris 2004.

47 K tomu srov. práce jmenované v pozn. 43. Nejnověji pak: Tal BRUTTMANN – Laurent JOLY – Barbara LAMBAUER, *Der Auftakt zur Verfolgung der Juden in Frankreich 1940: ein deutsch-französisches Zusammenspiel*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 60, 2012, č. 3, s. 381–407. K oblasti státní domény a hospodářství srov. článek: Fabian LEMMES, *Collaboration in wartime France, 1940–1944*, European History Review 15, 2008, č. 2, s. 157–177.

48 Srov. Olivier DARD, *L'occupation, l'Etat français et les entreprises: actes du colloque organisé par l'Université de Franche-Comté (Laboratoire des sciences historiques) et le Musée de la Résistance et de la Déportation de Besançon, à Besançon, les 24, 25 et 26 mars 1999*, Paris 2000; Denis VARASCHIN (ed.), *Les entreprises du secteur de l'énergie sous l'Occupation*, Arras 2006; Sabine EFFOSSE, *Les entreprises de biens de consommation sous l'Occupation*, Tours 2010.

49 K tomuto hodnocení aktuální badatelské produkce došel i SCHMID, *Neuere Forschungen. Zur Kultur unter der Besatzung*. Srov. dále např.: Laurence Bertrand DORLÉAC, *L'art de la défaite: 1940–1944*, Paris 1993; Stéphanie CORCY, *La vie culturelle sous l'occupation*, Paris 2005; Frederic SPOTTS, *The shameful peace. How French artists and intellectuals survived the Nazi occupation*, New Haven/Conn. 2008; Olivier BARROT – Raymond CHIRAT, *La vie culturelle dans la France occupée*, Paris 2009; Alan RIDING, *And the show went on. Cultural life in Nazi-occupied Paris*, New York 2010.

IfZ. Znamená to, že toto francouzské téma, resp. dějepisná literatura, která se k němu váže, je německou stranou poměrně soustavně recipována a dále (i když nesoustavně) zpracovávána.⁵⁰

V mezinárodně obdělávané badatelské pole se v posledních dvaceti letech vyvinula i tematika „francouzská společnost a každodennost v době druhé světové války“.⁵¹ V tomto rámci je – podobně, jako tomu bylo u kultury – možno jmenovat celou řadu lokálních a regionálních studií. Řada dosud zanedbávaných aspektů je dnes velmi konkrétně zkoumána v mikrohistorických regionálních studiích.⁵² Společnost je tu vnímána v jejích reakcích (přízpusobením, odmítnutím) na okupační režim. Zkoumán je její postoj k válkou daným omezením, ale současně je sledováno i to, jak velký „hrací prostor“ jí reálně zůstal v důsledku okupačních politických opatření a represivních postupů moci. Jedno z hlavních těžišť zájmu v rámci bádání o dějinách měst tu nadále představuje Paříž.⁵³

Souběžně s postupným prosazováním se vzájemné recepce jazykově francouzské, anglické a německé literatury, tj. dominantních historiografických aktérů na tomto poli, a tím i se sílící internacionalizací výzkumu válečné Francie, narůstá i zájem historiků o prameny z jejich hlediska „cizí“ (ať již francouzské nebo německé) provenience. To vše posiluje význam německo-francouzské badatelské kooperace. Ta připadla především Německému historickému ústavu v Paříži (Deutsches Historisches Institut in Paris) a vyústila do projektů typu online přístupné databáze „Francie za druhé světové války. Edice situačních zpráv Vojenského velitelství pro Francii a souhrny zpráv francouzských prefektů z let 1940–44“ (Frankreich im Zweiten Weltkrieg, Edition der Lageberichte des Militärbefehlshabers Frankreich und der Synthesen der Berichte der französischen Präfekten, 1940–1944).⁵⁴

Podobné tendence jsou patrné i v dalších částech západní Evropy, které však očividně nejsou ani mezinárodním, ani německým bádáním brány v úvahu do té míry intenzivně jako francouzská problematika. Výzkum k Beneluxu se mj. zabývá právě kolaborací.⁵⁵ Např. v Nizozemí

50 Srov. např. Kathrin ENGEL, *Deutsche Kulturpolitik im besetzten Paris 1940–1944: Film und Theater*, München 2003 (Pariser Historische Studien 63); Eckard MICHELS, *Das Deutsche Institut in Paris, 1940–1944: ein Beitrag zu den deutsch-französischen Kulturbeziehungen und zur auswärtigen Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart 1993.

51 Srov. zejména: Dominique VEILLON, *Vivre et survivre en France. 1939–1947*, Paris 1995, jakož i Eric ALARY – Bénédicte VERGEZ-CHAIGNON – Gilles GAUVIN, *Les Français au quotidien. 1939–1949*, Paris 2006; Richard VINEN, *The Unfree French. Life under Occupation*, London 2006.

52 Příkladně: Robert GILDEA, *Marianne in Chains. In Search of German Occupation 1940–1945*, London 2002, o každodenním životě v údolí Loire; Shannon L. FOGG, *The Politics of Everyday Life in Vichy France. Foreigners, Undesirables, and Strangers*, Cambridge 2008 ke středofrancouzské oblasti Limous, resp. práce Thibault RICHARD, *Les Normands sous l'occupation*, a TÝŽ, *Vivre en région parisienne sous l'Occupation (1940–1944). La Seine-et-Oise dans la guerre*, Condé-sur-Noireau 2004.

53 Srov. Allan MITCHELL, *Nazi Paris. The history of an occupation, 1940–1944*, New York 2008; Jean-Paul COINTET, *Paris 40–44*, Paris 2001; Wolfgang DROST, *Paris sous l'Occupation. Paris unter deutscher Besatzung. Actes du 3e colloque des Universités d'Orléans et de Siegen*, Heidelberg 1995; Gabriele KALMBACH (ed.), *Paris 1940–1944. Die dunklen Jahre der Ville Lumière*, Berlin 1993.

54 Viz webová stránka projektu: <<http://www.ihp.cnr.fr/prefets/>> (10. 5. 2013).

55 Srov. např. Nico WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België*, Tielt 2004; Patrick NEFORS, *La collaboration industrielle en Belgique. 1940–1945*, Bruxelles 2006, a TÝŽ, *Industriële collaboratie in België. De Galopindoctrine, de Emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog*, Gent 2000; Gerhard HIRSCHFELD, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940–1945 in historisch perspectief*, Haarlem 1991.

jsou tématem místní dobrovolníci Waffen-SS.⁵⁶ Podobně sílí v nizozemských studiích od konce devadesátých let zájem o podíl místního obyvatelstva na pronásledování židů⁵⁷ a zejména o roli bank a podniků při arizaci a vyvlastnění židovského majetku (a jeho restitucích po konci války).⁵⁸ To vše je zvažováno na pozadí skutečnosti, že právě Nizozemí mělo pro západní Evropu mimořádně vysokou míru deportací a arizací.⁵⁹

Velký rozmach zaznamenal i výzkum dějin nizozemských a belgických velkoměst za okupace. Těžiště zájmu tu představuje prozkoumání organizace okupační moci jako souhry okupantů a okupovaných.⁶⁰ Navzdory existenci množství nadregionálních studií, které srovnávají situaci v Nizozemí, Belgii a Francii,⁶¹ láme se teprve v posledních létech dosud silně nacionální badatelský přístup obce historiků. A na druhé straně zůstává i přes dnes již komplexní prozkoumání období okupace Nizozemí (úroveň probádání belgické a lucemburské okupační situace je dosud přece jen podstatně nižší) zájem německých historiků o tento významný prostor vysloveně nepatrný.

56 Nejnověji: Evertjan VAN ROEKEL, *Jongens van Nederland. Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS*, Houten et al. 2011.

57 Ad VAN LIEMPT – Jan H. KOMPAGNIE (red.), *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 32011; Ad VAN LIEMPT, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden, 1943*, Amsterdam 2002 (německy: *Kopfgeld. Bezahlte Denunziation von Juden in den besetzten Niederlanden*, München 2005); Bob MOORE, *Victims and Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945*, London 1997; Nanda VAN DER ZEE, *Om erger te voorkomen*, Amsterdam 1997 (německy: „Um Schlimmeres zu verhindern ...“: *Die Ermordung der niederländischen Juden. Kollaboration und Widerstand*, München 1999).

58 Srov. např. Milja VAN TIELHOF, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel*, Amsterdam 2003 (Německy kniha vyšla pod titulem: *Banken und Besatzer. Niederländische Großbanken 1940–1945*, Münster 2007); Hein A. M. KLEMANN, *Nederland 1938–1948. Economie en sameleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002; Gerald AALDERS, *Roof – De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1999 (německy: *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*, Köln 2000). Celá řada komisí, ustavených nizozemskou vládou (zejména pod předsednictvím: van Kemenade, Kordes, Scholten), se okolo roku 2000 zabývala problematikou restitucí uloupeného židovského majetku: Commissie Van Kemenade, *Tweede Wereldoorlog: Roof en Rechtsherstel. Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden WO II*, Amsterdam 2000; Commissie Scholten, *Tweede Wereldoorlog: Roof en Rechtsherstel. Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland*, Leiden 1999; Commissie Kordes, *Tweede Wereldoorlog: Roof en Rechtsherstel. Archieven Tastbare goederen Claims. Second Report*, Den Haag 1998. Podobné komise pracovaly i v Belgii a Lucembursku.

59 K tomu srov. Jean-Marc DREYFUS, *Die Enteignung der Juden in Westeuropa*, in: Constantin Goschler – Philipp Ther (eds.), *Raub und Restitution. „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, s. 41–57.

60 Nejnověji: Barbara BEUYS, *Leben mit dem Feind. Amsterdam unter deutscher Besatzung Mai 1940 bis Mai 1945*, München 2012. Dále srov. Paul BRONZWAER, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Hilversum 2010; Dirk MARTIN – Lieven SAERENS, *Anvers sous l'Occupation. 1940–1945*, Bruxelles 2010; Johannes Leonard VAN DER PAUW, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2006; Nico WOUTERS, *Municipal Government during the Occupation (1940–45): A Comparative Model of Belgium, the Netherlands and France*, *European History Quarterly* 36, 2006, č. 2, s. 221–246. Guus MEERSHOEK, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*, Amsterdam 1999; Bart VAN DER BOOM, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1995.

61 K holocaustu srov. Pim GRIFFIOEN – Ron ZELLER, *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België 1940–1945: Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam 2011.

Poněkud jiný obraz rozložení historiografického zájmu než pro Francii a západní Evropu nikoliv překvapivě ukazuje náš výzkum pro Polsko a ohromný region (severo)východní Evropy. Především tu dominují studie, které se zabývají německou „politikou násilí“: sonda do knihovny IfZ identifikuje rozsahem stejně závažné segmenty literatury k tématům „germanizační politika“ a „teror, pronásledování, holocaust“.⁶² Vedle toho je v Polsku stejně jako v Pobaltí zřetelná tendence domácího výzkumu k porovnávání nacistické a sovětské okupační moci.⁶³

Druhým specifickým rysem je v této oblasti nápadně vysoký podíl německých nebo jazykově německých publikací. Může to souviset s tradičně vysokým zájmem německé historiografie o válku na východě, možná je to však též poukaz na skutečnost, že početné polské studie v Německu byly a nadále zůstávají recipovány jen neochotně.⁶⁴ Přitom prozkoumání okupační problematiky v Polsku představuje po roce 1989 jedno z těžišť bádání o soudobých dějinách, a to přesto, že se od konce studené války váha zájmu posunula směrem k prozkoumání sovětské okupační politiky ve východním Polsku.⁶⁵ Je ovšem třeba opakovat, že se především německé bádání v poslední době snaží překlenout mezeru mezi oběma historiografiemi a reflektuje literaturu i prameny v obou jazycích. Platí to jak pro práce o vedení války, tak pro lokální studie k okupační politice a okupační každodennosti.⁶⁶

62 Kupříkladu: Gerhard WOLF, *Ideologie und Herrschaftsrationalität. Nationalsozialistische Germanisierungspolitik in Polen*, Hamburg 2012; Elizabeth HARVEY, *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of Germanization*, New Haven-London 2003; Hans-Christian HARTEN, *De-Kulturation und Germanisierung. Die nationalsozialistische Rassen- und Erziehungspolitik in Polen 1939–1945*, Frankfurt am Main 1996.

63 Srov. především: Jacek Andrzej MŁYNARCZYK (ed.), *Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945* (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau 20), Warschau 2009; Wojciech MATERSKI (red.), *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, Warszawa 2009; Marek Jan CHODAKIEWICZ, *Between Nazis and Soviets. Occupation politics in Poland, 1939–1947*, Lanham 2004. Pro baltské země srov. Björn Michael FELDER, *Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946*, Paderborn 2009; Valters NOLLENDORFS, *The hidden and forbidden history of Latvia under Soviet and Nazi occupations, 1940–1991. Selected research of the Commission of the Historians of Latvia*, Riga 2005; Walter IBER – Peter RUGGENTHALER, *Drei Besetzungen unter zwei Diktaturen. Eine vorläufige Bilanz der Forschungsarbeiten der internationalen Historikerkommissionen in Lettland, Litauen und Estland*, Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung 2007, Berlin 2007, s. 276–296. Nejnověji srov. též Marie MRÁZKOVÁ, *Deutsche Besatzungspolitik und litauische Gesellschaft 1941–1944. Litauische Reaktionen auf Holocaust und Mobilisierung*, Praha 2011.

64 Hans-Jürgen Bömelburg hovoří v této souvislosti o „recepční mezeře, která se rozevřela mezi starším polským a mezinárodním výzkumem“. Srov. Hans-Jürgen BÖMELBURG, *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939 bis 1945*, in: Bernhard Chiari (Hrsg.), *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armija Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, München 2003, s. 51–86.

65 K tomu srov. kvantifikující studii: Jiří VYKOUKAL, *Soudobé dějiny v Polsku*, in: J. Pešek et al., *Napříč kontinentem soudobých dějin* (v tisku).

66 Vedle děl, uvedených v pozn. 38, srov. Stephan LEHNSTAEDT, *Okkupation im Osten. Besatzeralltag in Warschau und Minsk 1939–1944*, München 2010 (srov. i moji recenzi v ČČH 109, 2011, č. 3, s. 584–589); Stefan LEHR, *Ein fast vergessener „Osteinsatz“*. Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine, Düsseldorf 2007; Robert SEIDEL, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen: der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2006; Bogdan MUSIAŁ, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.

Paralelu k západoevropským výzkumům tak představuje především bádání o polském podílu na holocaustu, které v Polsku mohlo opravdu nastartovat – a to především polskou prací – teprve po roce 1990. Iničiační roli tu roku 2000 sehrála kniha polsko-amerického historika Jana Tomasz Grosse „Sousedé“, pojednávající o protižidovském pogromu ve východopolském městečku Jedwabne v červenci 1941. Práce vyšla nejprve polsky, krátce na to i v anglické a německé řeči a vyvolala živou mezinárodní diskusi. Ta dlouhodobě otrásla dosavadním polským vnímáním sebe sama a otevřela nové pohledy jak na téma holocaustu, tak na polskou společnost válečné a poválečné doby.⁶⁷ K diskusi o masakrech léta 1941 se pak váže téma kolaborace, které je v Polsku vášnivě diskutováno již od devadesátých let, a to jak ve vztahu k německé, tak k ruské okupaci.⁶⁸ V polské historiografii, týkající se let okupace, hrála oproti tomu dosud jen relativně malou roli témata kultury a každodennosti, ačkoliv právě výzkum měst této oblasti přinesl několik zajímavých prací.⁶⁹

Vedle tradičních témat, jako je dále trvajících, ovšem v současnosti mezinárodně i v polské historiografii silně kontroverzně diskutované téma „Armija krajowa“⁷⁰ nebo „Varšavské povstání“⁷¹ jsou tak i v Polsku od počátku devadesátých let diskutována nová témata, především

67 Jan Tomasz GROSS, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000. K témuž tématu srov. i další Grossovy knihy: *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz. An essay in historical interpretation*, New York 2006 (polsky: *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008); *Golden Harvest*, Oxford 2011 (polsky: *Złote żniwa: rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Kraków 2011).

68 Přehledně a po problémových okruzích pojednal toto téma Włodzimierz BORODZIEJ, *Zur Debatte um Kollaboration in Polen im Zweiten Weltkrieg*, in: Joachim Tauber (ed.), „Kollaboration“ in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert, Wiesbaden 2006, s. 342–352. Srov. také příspěvky z pera Jerzyho Kochanowského, Piotra Madajczyka a Tomasz Szaroty v témž svazku. Debaty se rozhořely především nad knihami: Anette RYBICKA, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit. Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002, a Barbara ENGELKING, „*Szanowny panie gestapo*“. *Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941*, Warszawa 2003. Dále srov. Jacek Andrzej MŁYNARCZYK, *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie. Próba syntezy*, Pamięć i Sprawiedliwość 14, 2009, č. 1, s. 103–132; Klaus-Peter FRIEDRICH, *Collaboration in a „Land without a Quisling“*. *Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II*, *Slavic Review* 4, 2005, s. 711–746; Stanisław SALMONOWICZ – Jerzy SERCZYK, *Z problemów kolaboracji w Polsce w latach 1939–1941*, *Czasy Nowożytné* 14, 2003, s. 43–65.

69 Vedle starších prací Tomasz SZAROTY (zvl. *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 31988) srov.: Andrzej CHWAŁBA, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2011; Anna CZOCHER, *W okupowanym Krakowie. Codziennosc polskich mieszkanców miasta 1939–1945*, Gdańsk 2011; Anna FROŁÓW, *Życie muzyczne w okupowanej Warszawie w latach 1939–1945*, Warszawa 2004; Stanisława LEWANDOWSKA, *Prasa okupowanej Warszawy 1939–1945*, Warszawa 1992.

70 Srov. exemplárně: Bernhard CHIARI – Jerzy KOCHANOWSKI (eds.), *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, München 2003.

71 Srov. Hans-Jürgen BÖMELBURG – Eugeniusz Cezary KRÓL – Michael THOMAE (eds.), *Der Warschauer Aufstand 1944. Ereignis und Wahrnehmung in Polen und Deutschland*, Paderborn et al. 2011; Magda CIESZKOWSKA (red.), *Wahrheit, Erinnerung, Verantwortung. Der Warschauer Aufstand im Kontext der deutsch-polnischen Beziehungen*, Warszawa 2010; Norman DAVIES, *Rising, 44: The Battle for Warsaw*, London et al. 2003; Włodzimierz BORODZIEJ, *Der Warschauer Aufstand 1944*, Frankfurt am Main 2001; Bernd MARTIN – Stanisława LEWANDOWSKA (eds.), *Der Warschauer Aufstand 1944*, Warschau 1999.

tzv. „bílá místa“ dějin. Impulzy k tomu často přišly ze zahraničí, což je mj. samo o sobě důkazem o mezinárodním zájmu o polské, případně polsko-německé dějiny. Zdá se, že německé bádání se analogicky k tomu konečně nepředpojatě soustřeďuje na německé zločiny a jejich protagonisty.⁷² Soustavné dějiny polské společnosti doby okupace ovšem v badatelském repertoáru nadále chybějí.

Pro nacisty obsazená území Sovětského svazu, zde především Běloruska a Ukrajiny, je možno odkázat na řadu badatelských impulsů, vzešlých z diskusí o wehrmachtu a účasti „docela obyčejných mužů“ na vyvražďovací válce. Vyšla řada prací, částečně koncipovaných jako regionální studie, které přinesly díky nově formulovaným výzkumným otázkám, vztahujícím se k pachatelům či zahrnujícím optiku obětí, případně též díky vytěžení jazykově neněmeckých pramenů a literatury kvalitativně nové výsledky.⁷³ Hlavní váha výzkumu leží mj. v důsledku mimořádné brutality „války na východě“ v tematizování způsobu válčení, jímž se tu wehrmacht pokoušel dosáhnout vítězství či alespoň limitovat své problémy. Těžiště pozornosti se posunulo zejména k prozkoumání teroru vůči místnímu civilnímu obyvatelstvu. V tomto rámci je opět důraz kladem na analýzu chování, resp. interakce okupantů a okupovaných. V posledních letech máme co činit s opravdovou záplavou jazykově německých a anglických studií. Ty jasně ukazují, že i v případě po desetiletí intenzivně zkoumané války na východě může změna perspektivy, zahrnutí zatím neznámých skupin pramenů a aplikace moderních metodických přístupů rozkrýt řadu nových tematických okruhů, a to právě v případě regionálních studií. Otevřenou otázkou zůstává, zda také starší „domorodá“ historiografická produkce bude v tomto rámci konečně více recipována, než tomu bylo v devadesátých letech.⁷⁴

Regiony severní a jihovýchodní Evropy dlouho zůstávaly na periferii výzkumu dějin nacistické okupace. Teprve v posledních letech byly „objeveny“ mezinárodním výzkumem a pomalu začala i recepce výsledků „domácího“ výzkumu těchto oblastí. Děje se tak namnoze v rámci nadregionálně formulovaných projektů ke kolaboraci/odboji a k holocaustu. Významný iniciační podnět pro tyto regiony přinesl zájem, resp. výsledky bádání anglosaské, zčásti i německé vědecké obce.⁷⁵ Dosavadní badatelská „zdrženlivost“ je ovšem zejména pro jihovýchodní Evropu jen těžko

72 Vedle prací, uvedených v poznámce č. 66, srov. např.: Ralf MEINDL, *Ostpreußens Gauleiter: Erich Koch. Eine politische Biographie*, Osnabrück 2007.

73 Srov. především skupinu disertací, případně habilitačních spisů: Jürgen KILIAN, *Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im Russischen Nordwesten 1941–1944. Praxis und Alltag in der Militärverwaltungszone der Heeresgruppe Nord*, Paderborn et al. 2012; Michaela CHRIST, *Die Dynamik des Tötens. Die Ermordung der Juden von Berditschew. Ukraine 1941–1944*, Frankfurt am Main 2011; Christian HARTMANN, *Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944. Facetten einer Grenzüberschreitung*, München 2009 (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 76); Dieter POHL, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, München 2008; Norbert KUNZ, *Die Krim unter deutscher Herrschaft 1941–1944. Germanisierungsutopie und Besatzungsrealität*, Darmstadt 2005; Jörg GANZENMÜLLER, *Das belagerte Leningrad 1941–1944. Die Stadt in den Strategien von Angreifern und Verteidigern*, Paderborn et al. 2005; Karel C. BERKHOFF, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge-London 2004; Christian GERLACH, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburg 2000; B. CHIARI, *Alltag hinter der Front*; J. BÖHLER, *Auftakt zum Vernichtungskrieg*.

74 K tomu srov. J. GANZENMÜLLER, *Besatzer und Besetzte*, s. 43.

75 Pro Řecko mají klíčový význam knihy Marka MAZOWERA: *Inside Hitler's Greece. The experience of occupation, 1941–44*, New Haven 2001, a TÝŽ, *Salonica. City of ghosts; Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London 2004. Mazowerovi se ostatně zdařila i zajímavé syntetické vyličení nacistické

pochopitelná: okupační režim tu přece často byl stejně brutální jako na území Polska a Sovětského svazu. Velkou roli tedy zřejmě nadále hrají především chybějící jazykové znalosti badatelů, ovšem vedle toho i staré, stereotypní interpretační vzorce či strnulé perspektivy pohledu na jednotlivé okupované země a oblasti.

Facit

Které společné trendy, paralely a rozdíly lze tedy identifikovat pro výzkum nacistického okupačního panství v různých částech západní i východní Evropy? A jaká je v tomto mezinárodním kontextu pozice odpovídajícího výzkumu českých zemí, tj. především bádání o „protektorátu“?

Nejprve je třeba podotknout, že vlastně ve všech sledovaných regionech můžeme od devadesátých let, nejspíše od přelomu tisíciletí, sledovat zřetelný badatelský a publikační „boom“: Díky otevření archivů a v důsledku etablování nových metodologických přístupů (zejména dějiny „zdola“ a dějiny „každodennosti“), které proměnily badatelské perspektivy a způsob kladení otázek, bylo možno v řadě případů otevřít zcela nové tematické oblasti, resp. nově zhodnotit starší těžiště bádání. V důsledku rozdílného charakteru okupačního režimu na východě a západě (resp. na severu a na jihu) se ovšem v jednotlivých regionech pochopitelně setkáváme z velké části s odlišně směřovaným tematickým i metodologickým záběrem. Máme zřejmě co dělat s dvojitým fázovým posunem: Zatímco pro výzkum okupace na východě stojí v popředí různé fazety brutality války a okupace, je tato oblast pro západ teprve pozvolna objevována. Zároveň jsou přitom přezkoumávány a zpochybňovány staré stereotypy o rozdílné kvalitě okupačních režimů. Na druhé straně jsou i pro okupační režimy na východě – ovšem zatím váhavě a převážně na lokální úrovni – sledovány motivy, které byly dosud nosné především pro výzkum okupované západní Evropy: např. otázky kulturního života nebo každodenní život domácího obyvatelstva.

Přes všechny rozdíly konkrétních nuancí probídaných témat přitom ale existují i paralely ve zkoumání „šedých zón“ lidského chování. Tématem výzkumů i diskusí jak na západě, tak na východě se dnes stává znejištění hranice mezi kategoriemi „pachatel“ a „oběť“, ale také interakce mezi těmito skupinami v konkrétní historické situaci – ovšem aniž by docházelo k záměnám obou těchto rolí. Daleko spíše jde o specifické interakce mezi okupanty a okupovanými, o pohnutky pro jednání na obou stranách a o posouzení reakcí, závislých na těchto konstelacích. Kontroverze, které vzcházejí z těchto výzkumů, tj. nejen vědecké, nýbrž často bouřlivě celospolečenské diskuse, mají pak pro výzkum okupační problematiky významnou iniciační funkci: umožňovaly (a namnoze se tak teprve bude dít) postupné nahrazování etablovaných „národních“ interpretací (v Německu, Francii nebo Polsku stejně jako např. v Řecku), resp. „národních obrazů“ sebe sama historiograficky diferencovanějšími pojetími.

V tomto rámci je tedy možno konstatovat jisté postupné přiblížení badatelských diskusí a formulování otázek, probíhajících na různých místech na západě i východě. V obou případech však nadále platí, že badatelé se především zajímají o příslušníky „vlastního“ národa, resp. vlastní společnosti (pokud jsou příslušníci postižených zemí), takže perspektivy a formulace badatelských

okupační politiky v Evropě: *Hitler's empire. Nazi rule in occupied Europe*, London 2008. K Řecku srov. nejnověji českou práci: Kateřina KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost. Řecko-německé vztahy ve stínu nacismu*, Praha 2012. K Itálii srov. knihu: Lutz KLINKHAMMER, *Zwischen Bündnis und Besatzung. Das nationalsozialistische Italien und die Republik von Salò, 1943–1945*, Tübingen 1993, jejíž italský překlad pod titulem: *L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945* dosáhl již tří vydání.

otázek zůstávají navzdory silící receptci jinojazyčných výzkumů a pozornosti, věnované cizojazyčným pramenům nadále rozdílné. Když odhlédneme od výjimek, zůstává nám na konci výzkumu pocit, že tedy nadále máme co dělat s uzavřenými nacionálními historiografiemi a diskursy, které se navzájem příliš neberou na vědomí a tak nevedou k vskutku provázaným výzkumům.⁷⁶ V tomto smyslu by bylo nejspřávnější hovořit o komplementárním bádání, které by, doufejme, jednou skutečně mohlo vyústit ve společné projekty, v tom smyslu, jak to podporují např. po Evropě rozseté Německé historické ústavy.⁷⁷

„Protektorát Čechy a Morava“ představuje v kontextu bádání o okupačních režimech v řadě ohledů výjimku: Na rozdíl od takřka všech ostatních zkoumaných zemí nemůžeme pro toto období českých dějin identifikovat ani podobně čilou aktuální výzkumnou činnost, ani zásadní zájem o systematické zpracování možných „bílých míst“ období okupace (kolaborace, arizace, holocaust). Nekonalý se ani velké společenské diskuse k protektorátní tematice a nelze zaznamenat živý zájem české společnosti o tato témata, a to ani poté, kdy v devadesátých letech přišly na knihkupecké pulty některé, původně zčásti již před rokem 1989 napsané práce, které (by) dříve s ohledem na problematiku nemohly vyjít.⁷⁸ Podstatným způsobem se ve srovnání s předrevoluční dobou vlastně neproměnilo ani tematické, ani metodologické těžiště výzkumu, jak ostatně již roku 2009 konstatoval Jaroslav Kučera s Volkerem Zimmermannem: pole výzkumu nadále ovládá klasická perspektiva politických dějin či dějin vojenství.⁷⁹

Jako „velké téma“ byl oproti tomu českou historiografií objeven (zřejmě souběžně s rozvojem vážného zabývání se touto problematikou ve Spolkové republice Německo a v Rakousku) tematický komplex „vyhnání a vysídlení“, který soustřeďuje fokus na konec války a zejména na

76 Pro německý výzkum soudobých dějin srov. exemplárně: Jiří PEŠEK, *Německá recepce*, jakož i příspěvky v knize: J. PEŠEK a kol., *Napříč kontinentem soudobých dějin*, Praha 2013.

77 Srov. k tomu: Jiří PEŠEK – Nina LOHMANN, *Das Deutsche Historische Institut in Rom im Gespräch II: Interview mit Dr. Lutz Klinkhammer*, AUC-STXII, 2012, č. 3–4, s. 109–140, jakož i knihu: Jiří PEŠEK – Lucie FILIPOVÁ a kol., *Věda a politika. Německé společenskovední ústavy v zahraničí*, Praha 2013.

78 Zmíněny musí být především knihy Jana Gebharta, Jana Kuklíka, Václava Kurala, Roberta Kvačka, Tomáše Pasáka či Dušana Tomáška. Srov. Václav KURAL, *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha 1994; TÝŽ, *Vlastenci proti okupaci. Ústřední vedení odboje domácího 1940–1943*, Praha 1997; Dušan TOMÁŠEK – Robert KVAČEK, *Causa Emil Hácha*, Praha 1995; Tomáš PASÁK, *JUDr. Emil Hácha (1938–1945)*. Předmluva: Robert Kvaček, Praha 1997; TÝŽ, *Pod ochranou Říše*, Praha 1998; Dušan TOMÁŠEK – Robert KVAČEK, *Obžalována je vláda*, Praha 1999.

79 J. KUČERA – V. ZIMMERMANN, *Ke stavu českého výzkumu*. Také jinak velmi cenná kniha Stanislava KOKOŠKY, *Praha v květnu 1945. Historie jednoho povstání*, Praha 2005, zůstává do velké míry uzavřena v kánonu klasických událostních a vojenských dějin. K jejímu německému vydání srov. moji recenzi v *Bohemia* 49, 2009, s. 557–561. Srov. exemplárně též knihu: Pavel MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže. Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*, Praha 2012, která v kontextu českého bádání o protektorátu jistě není zanedbatelná, která ale až na výjimky bere na vědomí jen českou literaturu. Také výzkumy tzv. „heydrichiády“, které jistě představují jedno z těžišť bádání posledních let, většinou nepřekračují rámec klasických událostních dějin. Srov. nejnověji: Vojtěch ŠUSTEK, *Atentát na Reinharda Heydricha a druhé stanné právo na území tzv. protektorátu Čechy a Morava: edice historických dokumentů*. Sv. 1, Praha 2012. Vojtěch KYNCL, *Bez výčitek... Genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha*, Praha 2012 (Práce Historického ústavu AV ČR. Řada A, Monographia, 40) se však snaží o v českém prostředí málo obvyklý přístup, totiž soustřeďuje se na pachatele nacistických zločinů (*Täterforschung*).

bezprostředně poválečnou epochu.⁸⁰ Tam ovšem tento badatelský zájem především mladé generace historiků, která toto téma pro sebe zřejmě objevila spolu s problematikou pohraničí, jaksi zamrzl. Kritické až ultrakritické zabývání se poválečnými událostmi se dodnes nevymanilo ze závislosti na politických a hospodářských konjunkturách česko-německých a česko-rakouských vztahů. Především však „odsun“ zůstal nehistorizovaným tématem vnitřních politických scén na obou stranách hranic. Kupodivu ani politická konjunktura tohoto tématu však nepřinesla nové impulsy pro výzkum okupačního období, tedy pro průzkum událostí, které bezprostředně předcházely vyhnání a vysídlení. Pokud vůbec, pak se zájem směřuje spíše k nástupu a první fázi komunistické diktatury.⁸¹

Zároveň nadále platí, a to i v kontextu problematiky vyhnání a vysídlení, již Kučerou a Zimmermannem vyslovené konstatování, že česká historiografie jen málo bere na vědomí mezinárodní kontexty událostí a obdobně i výsledky internacionálního bádání.⁸² Nebylo by přitom těžké – a je to zřejmé na základě právě podaného hrubého přehledu evropského výzkumu nacistické okupace – najít s oporou v přece jen pokročilejší historiografii jiných evropských zemí užitečné srovnávací perspektivy. Ty by umožnily v širší evropské komparaci vypracovat a ukázat jak paralely, tak rozdíly české situace a vývoje.

80 Průkopnické na tomto poli byly především (většinou také do němčiny přeložené) práce Tomáše STÁNKY: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991; *Tábory v českých zemích 1945–1948*, Šenov u Ostravy 1996; *Perzekuce 1945. Perzekuce tzv. státněnespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu–srpnu 1945*, Praha 1996; *Retribuční vězňové v českých zemích 1945–1955*, Opava 2002; *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005; *Němečtí váleční zajatci v českých zemích 1945–1950. (Nástin vybraných problémů)*, Opava 2011. Staněk se podílel i na ediční řadě „Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951“, z níž zatím vyšly tři svazky o dvou dílech. Z německého výzkumu srov. především: Detlef BRANDES, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum Transfer der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, 1. vyd. München 2001, 2., přepracované a rozšířené vydání: München 2005 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 94; kniha vyšla již v roce 2002 česky pod názvem: *Cesta k vyhnání. 1938–1945. Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*). V širším kontextu bylo téma pojednáno již koncem 90. let Česko-německou komisí historiků: Detlef BRANDES – Edita IVANIČKOVÁ – Jiří PEŠEK (eds.), *Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien*, Essen 1999 (*Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Polskom, Maďarskom a Juhosláviou*, Bratislava 1999). Srov. též: Ralph MELVILLE – Jiří PEŠEK – Claus SCHARF (eds.), *Zwangsmigrationen im Mittleren und Östlichen Europa. Völkerrecht – Konzeptionen – Praxis (1938–1950)*, Mainz 2007; Jiří PEŠEK – Oldřich TŮMA – Manfred KITTEL – Horst MÖLLER (eds.), *Německé menšiny v právních normách 1938–1948. Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi*, Brno 2006.

81 Nejnověji: Tomáš DVORÁK, *Vnitřní odsun 1947–1953: závěrečná fáze „očisty pohraničí“ v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*, Brno 2012; Matěj SPURNÝ, *Nesjou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011. Srov. též aktivity občanské iniciativy „Antikomplex“. Z německé produkce: Andreas WIEDEMANN, *Komm mit uns das Grenzland aufbauen!“ Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*, Essen 2007.

82 Jako nejnovější příklad je tu možno zmínit obě konference Ústavu pro studium totalitních režimů z let 2012 a 2013. Ty se pod názvem „Válečný rok 1942 (resp. 1943) v okupované Evropě a v protektorátu Čechy a Morava“ zabývají v podstatě výlučně československými tématy a soustřeďují se na vojenské záležitosti, resp. tradičně na odboj.

Takový postup by byl produktivní u témat, k nimž již máme dílčí české studie, byť svá témata pokrývají v rozdílné a dosud spíše menší míře. Týká se to zejména výzkumu holocaustu a arizace židovského majetku.⁸³ Podobně je tomu s kolaborací,⁸⁴ resp. se vzdělaností a kulturou,⁸⁵ už méně probádána je pak každodennost⁸⁶ nebo sociální a hospodářské aspekty „protektorátu“.⁸⁷ Tyto aspekty by měly být – ostatně analogicky k výzkumům, probíhajícím v ostatních zemích – zkoumány především v lokální nebo regionální historické perspektivě.⁸⁸ „Globální“ perspektiva

- 83 K holocaustu srov. zejména početné publikace Iniciativy Terezín; k arizaci především práce Drahomíra Jančíka a Eduarda Kubů (především Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ, „Arizace“ a arizátoři. *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen /1939–45/*, Praha 2005, a TÍŽ – Jiří ŠOUŠA, *Arisierungsgewinnler. Die Rolle der deutschen Banken bei der „Arisierung“ und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren /1939–1945/*, Wiesbaden 2011 /Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Ostmitteleuropas 21/), jakož i práci Petra BEDNÁŘÍKA, *Arizace české kinematografie*, Praha 2003. Příklad mnoho dalšího se však na tomto ústředním, prameny dobře obdařeném výzkumném poli dosud nevybádalo.
- 84 Dodnes zůstává nejrozsáhlejší českou syntézou této problematiky z pozůstalosti vydaná kniha Tomáše PASÁKA, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999. Nepočtené mladší práce ke kolaboraci se zabývají především protektorátní filmovou produkcí: Lukáš KAŠPAR, *Český hraný film a filmaři za protektorátu. Propaganda, kolaborace, rezistence*, Praha 2007; Stanislav MOTL, *Mraky nad Barrandovem*, Praha 2006. Řada dílčích aspektů byla pak nejnověji tematizována ve svazěčku: *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace! Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 5. května 2006*, sestavil Jiří PETRÁŠ, České Budějovice 2007.
- 85 K tomu srov. především dvě starší, ještě před rokem 1989 napsané práce: Jiří DOLEŽAL, *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*, Praha 1996; František ČERVINKA, *Česká kultura a okupace*, Praha 2002. Srov. nejnověji knížku: Dagmar MAGINCOVÁ (ed.), *O protektorátu v sociokulturních souvislostech*, Červený Kostelec 2011. Obecně jsou pro oblast kultury let 1938 až 1945 v posledních letech patrně silící aktivity právě na poli literární historie a dějin umění. Zřejmě zatím nejčilejší badatelskou činnost (klasických) historiků lze v oblasti kultury identifikovat v oblasti dějin vědy. Srov. např. Antonín KOSTLÁN (ed.), *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945*, Praha 2004; Monika GLETTLER – Alena MÍŠKOVÁ, *Prager Professoren 1938–1945. Zwischen Wissenschaft und Politik*, Essen 2001. Poměrně početné, v tomto rámci provedené výzkumy Německé Karlovy Univerzity za protektorátu přitom ovšem většinou preferují „politický“ úhel pohledu. (Srov. zejména: Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002).
- 86 Některé aspekty jsou ovšem přinejmenším zmíněny in: Jan KUKLÍK – Jan GEBHART, *Dramatické i všední dny protektorátu*, Praha 1996.
- 87 Dějiny protektorátní společnosti ještě nemáme ani v náznaku. Snad jen jako první pokus o to, vzít v úvahu jiné než obvykle tematizované skupiny obyvatelstva, lze připomenout některé příspěvky svazěčku, vzešlého z konference Ústavu pro studium totalitních režimů, *Válečný prožitek české společnosti v konfrontaci s nacistickou okupací (1939–1945). Sborník příspěvků ze symposia k 70. výročí vypuknutí druhé světové války*, Praha 2009. Podobně to vypadá i s hospodářskými dějinami: srov. zejména příslušné kapitoly in: Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 1. Díl. Období 1918–1945, Brno 2004.
- 88 Přinejmenším alespoň pokus byl před několika lety podniknut v Archivu hlavního města Prahy: Olga FEJTOVÁ – Václav LEDVINKA – Jiří PEŠEK (eds.), *Evropská velkoměsta za druhé světové války. Každodennost okupovaného velkoměsta: Praha 1939–1945 v evropském srovnání*, Praha 2007. Konference, resp. z ní vzešlý sborník však deprimujícím způsobem ukázal, jak málo bylo na tomto poli v Čechách zatím vybádáno. Vyzdvihnout však lze pro okupovanou Prahu cennou edici: Alena MÍŠKOVÁ – Vojtěch ŠUSTEK, *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945*, Sv. 1. Deník

namnoze deformuje (podobně jako teleobjektiv) optiku pozorování, protože zplošťuje různé roviny a výsledný obraz se na okrajích nebo dokonce po celé ploše vyznačuje jistou neostrotí, resp. menší detailností. Naproti tomu menší prostory výzkumu dovolují výraznější diferencování a vyšší rozlišení zvolené problematiky.

Pro uvedené deficity a specifické akcenty v rámci českého výzkumu okupace lze jistě najít řadu strukturálních důvodů, především skutečnost, že výzkum a tedy otevření řady témat bylo možno zahájit až po roce 1989. Závažnou okolností je i nedostatečná institucionalizace (a tedy financování) výzkumu soudobých dějin. Tato lícha tak z řečených důvodů není v rámci českých (československých) dějin sama, kterou je ještě třeba důkladně obdělávat.

Otevírání nových témat a skupin pramenů – a tím v podstatě i diskursivní moc nad podstatným obdobím českých dějin – zůstává však zatím ponechána spíše zahraničním, zejména pak německým historikům.⁸⁹ Jejich badatelské výsledky přitom v Čechách většinou nejsou ani kriticky diskutovány, natož recipovány (ovšem tento osud až příliš často postihuje i domácí produkci). Tyto práce se – analogicky k výzkumu ostatních evropských regionů – zabývají hlavně „okupanty“, resp. „pachateli“. Bylo by proto zapotřebí, aby jako protiváha těmto studiím, které berou českou dějepisnou produkci na vědomí nejednou jen v nevelké míře, vznikaly též aktuální české práce, které by konečně umožnily započít pokud možno transnacionální diskusi o společných poznacích a které by byly brány na vědomí také v mezinárodním výzkumném kontextu „okupované Evropy“.⁹⁰ Česko-moravská problematika dnes totiž dosud až příliš často zůstává v tematicky

Josefa Pfitznera, úřední korespondence Josefa Pfitznera s Karlem Hermannem Frankem, Praha 2000; Vojtěch ŠUSTEK, *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945*, Sv. 2. Měsíční situační zprávy Josefa Pfitznera, Praha 2001. K Pfitznerovi srov. nejnověji: Detlef BRANDES – Alena MÍŠKOVÁ, *Vom Osteuropa-Lebrstubl ins Prager Rathaus. Josef Pfitzner 1901–1945*, Praha–Essen 2013, kde je mimo jiné mnoho čerpáno z právě jmenované edice.

- 89 Ze zahraniční produkce posledních let srov. Ralf GEBEL, „*Heim ins Reich!*“ *Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*, München 1999; Volker ZIMMERMANN, *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*, Essen 1999 (české vydání Praha 2001); Zenon JASIŃSKI, *Czeska szkoła w protektoracie Czech i Moraw*, Opole 2006; Jörg OSTERLOH, *Nationalsozialistische Judenverfolgung im Reichsgau Sudetenland 1938–1945* (= Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 105), München 2006 (české vydání Praha 2010); Chad BRYANT, *Prague in Black. Nazi Rule and Czech Nationalism*, Cambridge/MA–London 2007 (české vydání Praha 2013); René KÜPPER, *Karl Hermann Frank (1898–1946). Politische Biographie eines sudetendeutschen Nationalsozialisten*, München 2010 (české vydání Praha 2012); Robert GERWARTH, *Hitler's Hangman. The Life of Heydrich*, New Haven et al. 2011 (české vydání Praha 2012); Detlef BRANDES, „*Umvolkung, Umsiedlung, rassistische Bestandsaufnahme*“. *NS-, Volkstumspolitik in den böhmischen Ländern*, München 2012.
- 90 Dokonce i Česko-německá a Slovensko-německá komise historiků zatím dobu okupace ve svých publikacích takřka úplně vynechala. Výjimku představuje svazek: Monika GLETTLER – Lubomír LIPTÁK – Alena MÍŠKOVÁ (eds.), *Nacionálně-socialistický systém vlády. Říšská župa Sudety, Protektorát Čechy a Morava, Slovensko*, Bratislava 2002 (německy svazek vyšel pod názvem: *Geteilt, besetzt, beherrscht. Die Tschechoslowakei 1938–1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei*, Essen 2004). Kulturou vzpomínání a historiografií této doby se pak zabývá komisionální svazek: Christoph CORNELISSEN – Roman HOLEC – Jiří PEŠEK (eds.), *Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*, Essen 2005 (česky: *Diktatura – válka – vyhnání. Kultyry vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, Ústí nad Labem 2007).

založených projektech k okupované Evropě jednoduše vynechána.⁹¹ Důvodem takového nezájmu, resp. netematizování česko-moravského prostoru v širších souvislostech nacistické okupace evropských zemí ale jistě není pouze početně menší, metodologicky spíše „tradiční“ a mezinárodně málo provázaný český výzkum. Z pozic historiografie je snad též třeba se tázat, kam tento region v době okupace vlastně politicko-geograficky zařazovat? Do jaké míry byl „protektorát“ jen „standardní“ (de facto) součástí Velkoněmecké říše? Problém nejednoznačné geopolitické příslušnosti Československa, resp. „Protektorátu Čechy a Morava“ se možná podstatně podepisuje na dosavadním relativně výrazném zanedbávání protektorátní tematiky mezinárodními výzkumy, které své geografické regiony dodnes více méně člení podle schémat studené války.

Přeložil Jiří Pešek

91 Srov. např. sborník: Christoph DIECKMANN – Babette QUINKERT – Tatjana TÖNSMEYER (eds.), *Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945*, Göttingen 2003, v němž sice nalezneme příspěvek k Polsku a Slovensku, ale nikoliv k protektorátu. Snad nebylo přiřazení česko-moravského prostoru k „východní Evropě“ dostatečně jednoznačné.

RECENZE

Jiří PEŠEK – Lucie FILIPOVÁ a kol.

Věda a politika. Německé společenskovední ústavy v zahraničí (1880–2010)

Praha, Karlova Univerzita v Praze – Nakladatelství Karolinum 2013, 390 s.,

ISBN 978-80-246-2175-3.

Publikace *Věda a politika* přináší analýzu charakteru, historie, aktuálního profilu a badatelské i publikační činnosti německých společenskovedních ústavů v zahraničí, včetně představení klíčových osobností, které stály/stojí v jejich čele. Zároveň zkoumá také způsob komunikace těchto ústavů s odbornou i laickou veřejností v hostitelské zemi, čímž se dostává od primárně apolitických vědeckých aktivit na pole zahraniční kulturní politiky. Monografie je výstupem projektu Katedry německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Klíčová otázka, kterou si práce klade, zní: Jsou německé společenskovední ústavy v zahraničí „oázami čisté vědy“ nebo jsou to spíše „dovedně maskované expozitury kulturní (a v závěsu samozřejmě i hospodářské a politické) expanze největší evropské mocnosti“? Autoři pokryli období od osmdesátých let 19. století, kdy vznikl nejstarší z ústavů (historický ústav v Římě), až do let 2009/2010.

Německé společenskovední ústavy v zahraničí představují téma poměrně aktuální, neboť v prvním desetiletí 21. století došlo k podstatným změnám ve způsobu vedení ústavů v souvislosti s jejich začleněním pod zastřešující Nadaci DGIA, jež dnes nese název Max Weber Stiftung – Deutsche Geisteswissenschaftliche Institute im Ausland. Kolem vzniku a počátků působení této nadace se ještě v nedávné době v Německu vedly vzrušené debaty a nemálo významných vědců s ní zpočátku nesouhlasilo.

Už v Konceptu 2000, jež definovala cíle a nástroje německé zahraniční kulturní politiky Schröderovy vlády rudo-zelené koalice, byla mezinárodní spolupráce v oblasti vědy a vysokých škol prohlášena za těžiště německé zahraniční kulturní politiky. Důraz byl kladen na sítě kontaktů a dlouhodobé vazby. Tato koncepce je v publikaci *Věda a politika* zmíněna, kniha však již nemohla reflektovat nejnovější koncepční dokument, který v září 2011 vydalo ministerstvo zahraničí pod názvem *Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik in Zeiten der Globalisierung*. Tato koncepce staví oblast vědy a vzdělávání jednoznačně do popředí a nově operuje přímo s pojmem „zahraniční vědecká politika“ (*Außenwissenschaftspolitik*). Německo má podle ní být propagováno jako centrum hospodářství, vědy a inovací.

V úvodu knihy představují Jiří Pešek a Lucie Filipová téma publikace a výzkumné otázky i rozvržení jednotlivých kapitol. Ozřejmují též, jak probíhaly badatelské práce na tomto výzkumném projektu. Následují tři obecnější kapitoly: V první vymezuje Miroslav Kunštát klíčové pojmy a podává základní charakteristiku současné německé zahraniční vědecké a kulturní politiky. Ve druhé pak Volker Zimmermann charakterizuje německé historické ústavy v zahraničí a nadaci, která je zastřešuje. Ve třetí z těchto obecných kapitol vysvětlují Petr Mlsna a Dagmar Černá právní rámec německé zahraniční kulturní politiky a historických

ústavů. Jen škoda, že se věnují pouze obecnému zakotvení zahraniční kulturní politiky v ústavě a pak hned zákonům a stanovám určujícím působení historických ústavů a nezmiňují přitom právní aspekty práce dalších institucí německé kulturní diplomacie, jako jsou například Goethe-Institut nebo DAAD.

Tyto tři kapitoly poskytují solidní faktografický i koncepční a teoretický základ pro následné zkoumání jednotlivých společenskovedních ústavů v zahraničí. Užitečný by na tomto místě mohl být i jakýsi mezičlánek, který v knize trochu postrádám (byť uznávám, že není nezbytný): alespoň stručné zhodnocení významu vědecké a vzdělanostní politiky v rámci zahraniční kulturní politiky jako takové.¹ Mám na mysli její zasazení do kontextu širších snah o propagaci německé vědy v zahraničí – například zmínění významného faktoru usilování o udržení významu němčiny jako světového jazyka vědy (především v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století), které bylo postupně plynule vystřídáno kladením mimořádného důrazu na udržení se na špičce světového vědeckého a technologického vývoje a (ne zcela úspěšnou) snahou nalákat na německé univerzity a výzkumné ústavy špičkové zahraniční studenty a vědce.

Jak již bylo předesláno, následující kapitoly se věnují jednotlivým německým společenskovedním ústavům v zahraničí. Nejprve šesti historickým ústavům, řazeným podle data jejich vzniku od nejstaršího – Německému historickému ústavu v Římě (autoři Jiří Pešek a Petr Šafařík), Paříži (Lucie Filipová a David Emler), Londýně (Nina Lohmann), Washingtonu (Tomáš Nigrin), Varšavě (Jiří Vykoukal) a Moskvě (Jiří Pešek). Následují další ústavy, které spadají pod Nadaci DGIA: Orientální ústavy v Bejrútu a Istanbulu (Monika Březinová) a Německý ústav pro japonská studia v Tokiu (Ota Konrád). Nechybí ani rozbor několika dalších významných, tematicky souvisejících německých společenskovedních ústavů, které stojí mimo nadaci: umělecko-historických ústavů v Itálii (Anita Pelánová) a Německého archeologického ústavu v Athénách (Kateřina Králová). Zkoumanými kunsthistorickými ústav v Itálii jsou Německý archeologický ústav v Římě, vila Massimo v Římě a vila Romana ve Florencii, Bibliotheca Hertziana v Římě a Umělecko-historický ústav ve Florencii. Zmíněna je i existence dalších archeologických ústavů (vedle římského a athénské), ale tato publikace se jimi více nezabývá. Je to pochopitelné, neboť německé archeologické ústavy by byly dostatečně rozsáhlým tématem pro samostatnou publikaci.

Velkým kladem této publikace je skutečnost, že jednotlivé kapitoly zkoumají shodné aspekty a obsahují obdobné a srovnatelné informace. Autorům ovšem byla ponechána poměrně velká volnost v rozhodování o tom, v jaké míře a v jakém pořadí se jednotlivým vybraným aspektům budou věnovat s ohledem na značné odlišnosti v délce existence i badatelském zaměření zkoumaných ústavů. Ostatně i rozsah jednotlivých kapitol se poměrně výrazně liší a nezávisí pouze na délce doby fungování ústavu. Některé kapitoly se zaměřují převážně na historii ústavů (historický ústav v Římě, kunsthistorické ústavy v Itálii, archeologický ústav v Athénách), jiné skýtají zhruba ve stejném poměru prostor jak líčení historie, tak analýze současné badatelské a publikační činnosti zkoumaných ústavů (nejrozsáhleji historické ústavy v Paříži a ve Varšavě). Určité kapitoly se více soustřeďují na vědu (především historický ústav ve Varšavě), další se podstatně více věnují i významu těchto ústavů pro německou zahraniční kulturní politiku. Rozličná je též míra zahrnutí statistických údajů – některé texty jsou pro názornost doprovázeny i tabulkami či grafy. Z hlediska historiografie je důraz kladen na otázku výzkumu soudobých dějin.

1 Autoři se spokojují s odkazem na studii: Pavlína RICHTEROVÁ, *Der lange Weg zum Dialog. Ein Jahrhundert deutsche Auswärtige Kulturpolitik 1912–2001*, AUC – Studia Territorialis 6, 2004, s. 13–103. Srov. také: Zuzana LIZCOVÁ, *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*, Praha 2012, s. 160–168.

Odpovídá to odborným kompetencím kolektivu autorů a svoji roli hraje i to, že právě výzkum nejnovějších dějin zaznamenává největší ohlas u široké veřejnosti a médií, díky čemuž také mívá největší politické dopady.

Jako primární zdroje sloužily autorům především výroční zprávy jednotlivých ústavů i Nadace DGIA a webové stránky zkoumaných společenskovedních ústavů. Zde bývají často zveřejňovány seznamy současných i již uzavřených výzkumných projektů, publikací ústavu a jeho pracovníků i stipendistů a životopisy vědeckých pracovníků, kteří na ústavech působí. Limitované finanční prostředky dovolily autorům pouze krátké studijní cesty do zahraničí. Proto se publikace opírá převážně o publikované prameny a rozsáhlé množství sekundární odborné literatury. Především u orientálních ústavů a ústavu pro japonská studia, kam nebylo možné podniknout výzkumné cesty a které jsou dosud méně reflektovány v odborné literatuře, to výrazně omezilo možnosti detailnějšího zhodnocení jejich propojenosti a komunikace s vědeckými institucemi v hostitelské zemi a s tamní odbornou veřejností, a tím i hlubšího rozboru jejich významu pro zahraniční kulturní politiku. Avšak již vylíčení historie jejich vzniku a analýza jejich výzkumné a publikační činnosti jsou velmi cenné právě proto, že jsou tyto ústavy veřejnosti poměrně málo známé. Díky jazykovým kompetencím autorů bylo možné využít zdroje publikované nejen v němčině, angličtině a francouzštině, ale i v polštině a řečtině.

Archivní prameny byly ve větší míře využity jen v kapitole Kateřiny Králové o archeologickém ústavu v Athénách, jehož historii autorka líčí i na základě podkladů z německého ministerstva zahraničí a archivu Německého archeologického ústavu. Autoři si jsou vědomi skutečnosti, že tento omezený přístup ke zdrojům může vést v budoucnu i k přehodnocení náhledu na interpretaci některých událostí v dějinách ústavů na základě výzkumu archivních pramenů, které nemohly být v této publikaci prozkoumány, ať už z důvodu nedostatku finančních prostředků nebo v důsledku trvajících archivních ochranných lhůt.

Významnou přidanou hodnotou byly odborně vedené rozhovory s německými historiky, kteří působili/působí v německých historických ústavech a v Nadaci DGIA – s Michaellem Matheusem a Lutzem Klinkhammerem z historického ústavu v Římě, Andreasem Gestrichem z historického ústavu v Londýně, Uwem Spiekermannem z historického ústavu ve Washingtonu, Stefanem Geifesem z historického ústavu v Paříži, Berndtem Bonwetschem z historického ústavu Moskvě a s dosud úřadujícím předsedou nadační rady DGIA, Heinzem Duchhardtem.

V závěrečném shrnutí Jiří Pešek a Lucie Filipová konstatují, že německé společenskovední ústavy v zahraničí představují „mimořádně výkonné vědeckobadatelské i odborně servisní“ instituce, navíc komunikačně velmi otevřené. Autoři docházejí k závěru, že zkoumané ústavy nejsou ani „oázami čisté vědy“ ani „maskovanými expoziturami kulturní, hospodářské a politické expanze“ Německa. V otázkách vědeckého výzkumu jsou tyto ústavy dnes poměrně nezávislé na státu, ovšem jsou platformou společenské a politické komunikace v hostitelské zemi a tím i nástrojem tzv. *soft power*. Očekává se od nich, že budou pozitivně ovlivňovat vztahy mezi hostitelskou zemí a Německem, ať už díky vzájemné komunikaci tamních a německých studentů a vědců (což je ve větší či menší míře funkcí všech německých společenskovedních institutů) nebo i představováním Německa a jeho historického vývoje odborné i laické veřejnosti hostitelské země (tato funkce je nejvýraznější u historických ústavů ve Washingtonu a Moskvě). Napomáhají tak mimo jiné odbourávat negativní stereotypy a historické resentimenty. Německo se hlásí k principu vzájemné kulturní výměny mezi státy. Komunikace na poli vědy i výzkum dějin, společnosti a kultury hostitelské země jsou dobrými příklady uplatňování tohoto přístupu. Především u orientálních ústavů, ústavu pro japonská studia, ale i v případě historického ústavu v Římě výrazně převažuje zájem o hostitelskou zemi nad „sebe prezentací“.

Zajímavou přílohou této knihy jsou přepisy rozhovorů s M. Matheusem, ředitelem Německého historického ústavu v Římě v letech 2002–2012 (rozhovor vedli J. Pešek a N. Lohmann), a s H. Duchhardtem, předsedou nadační rady DGIA od roku 2009 do současnosti (J. Pešek). Rozhovor s M. Matheusem čtenářům názorně přiblíží práci ústavu (konkrétní projekty, zájmy a priority). Rozhovor s H. Duchhardtem je obecněji zaměřen na hodnocení současných trendů ve vývoji historiografie a až v druhé půli se stáčí k Nadaci DGIA. Další přílohou, která umožňuje hlubší porozumění problematice, jsou doslovné překlady právních norem regulujících činnost německých historických ústavů (přeložil P. Mlsna). V publikaci nechybí německojazyčné shrnutí, výběrová bibliografie, seznam zkratk, tabulek a grafů ani jmenný rejstřík.

Navzdory velké faktografické obsaženosti a detailním rozborům činností zkoumaných ústavů je tato kniha čtivá a přehledná. Je ovšem znatelné, že se jedná o kolektivní monografii – některé údaje se nadměrně opakují. Nejvýraznější je to u překrývání se kapitol charakterizujících zahraniční kulturní politiku/historické ústavy obecně a z právního hlediska (příčemž v kapitole zaměřené na právní hledisko jsou právě v obecné charakteristice zahraniční kulturní politiky, která tam už ani nemusela být, drobné nepřesnosti). Opakuje se také vysvětlování okolností ohledně zřízení Nadace DGIA v úvodu i v kapitolách věnovaných jednotlivým ústavům.

Věda a politika je publikací, která přináší přehledné chronologické líčení historie ústavů spolu s analýzou vývoje a současného zaměření jejich badatelské a publikační činnosti a s rozbohem jejich kontaktů a „zakořenění“ v hostitelské zemi. Pokrývá „bílé místo“ výzkumu dějin německé vědy i politiky. Jak autoři správně podotýkají, odborná literatura se daleko více věnuje těm institucím německé zahraniční kulturní a vědecké politiky, které spadají do kompetence ministerstva zahraničí (Goethe-Institut, DAAD, Nadace Alexandera von Humboldta apod.), a zde zkoumané ústavy často opomíjí. V Německu je téma německých historických institutů jen málo zpracované, odborné studie dosud pokrývají jen dílčí témata – tato komplexně pojatá publikace je tudíž první svého druhu nejen v České republice, ale i v Německu. V českém prostředí je toto téma navíc takřka neznámé.

Knihla dokládá, že ani v demokratickém režimu není propojení vědeckých a politických cílů ničím neobvyklým a že toto propojení – dochází-li k němu v omezené míře a přiměřeným způsobem – může být oboustranně prospěšné. Velký přínos a inspirativnost této publikace spočívá právě v tom, že představuje nejen významné německé společenskovední počiny na mezinárodním poli, ale i jejich význam pro politický a společenský život v Německu i v hostitelských zemích. Obecně tak reflektuje roli společenských věd v dnešním globalizovaném světě.

Petra Bašťová

Eberhard ISENMANN

Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft

Wien-Köln-Weimar, Böhlau 2012, 1129 s., ISBN 978-3-412-20940-7.

Literatura, která se věnuje městským dějinám, doslova přerostla jakékoliv meze zvládnutelnosti. Netýká se to jenom monografických zpracování konkrétních městských celků, ale i jednotlivých fenoménů městských dějin, ať jde o otázky dějin právních, hospodářských, sociálních, kulturních či církevních, nemluvě už vůbec o studiích architektonických a zejména o pracích ediční povahy. Platí-li to obecně, platí to v ještě umocněnější míře o snahách systematicky podat soustavnější přehled o městu jako svébytném fenoménu v rámci středověkých dějin. Mezi jmé-

ny autorů zahraničních kompendií jsou četná významná jména. Stačí jen z německé literatury posledních desetiletí uvést takové autory jako Karl Czok, Hans Planitz, Helmuth Boockmann, Felicitas Schmieder či Eberhard Isenmann.

Posledně jmenovaný předložil před zhruba čtvrt stoletím rozsáhlou, 442 stran čítající monografii o německém městu pozdního středověku,¹ která sice nenašla v české literární produkci referenta, nicméně byla v ní reflektována. Její autor ovšem tento závažný počin nepovažoval za závěr svých studií, které věnoval středověkým městským dějinám. Spíše naopak: Předložil nyní dílo vzhledem k potřebné úspornosti dvousloupcovým tiskem bezmála trojnásobného rozsahu a hlubšího záběru. Postoupil přitom o jedno století hlouběji, takže doba předcházející, kdy ovšem kategorie měst – i když v omezeném počtu a významu – také existovala, tu zůstává až na některé výjimky, bohužel, mimo jeho zorné pole. Pochopitelně že nejdříve zaujme zejména autorovo pojetí města. Tu jsme ale právem poučeni, že jednotná stručná všeobsahující definice města není podána, resp. není ani možná. Autor proto volí cestu dílčích definic z hledisek podstatných aspektů (hospodářských, modálních, sociálních, kulturních či právních). Klade důraz na definici Gustava Schmollera, jež ale svým rozsahem je opět spíš programem bádání než jednoznačným textem. Skoro by se chtělo říci, že definovat město, v tomto případě město středověké, sice není možno, i když na druhé straně každý jen trochu poučenější ví, co to bylo.

Podtitulek dává konkrétnější představu o tom, co Isenmann sleduje, i když nemůže zachytit vše podstatné obecné, ale zejména individuální. První, jednostránkový obsah podává jen něco málo více než podtitulek, ale je možno orientovat se podle velmi podrobného patnáctistránkového obsahu, jenž jde do velkých detailů. Navíc je ovšem možné jej kombinovat s věcným rejstříkem. Ten nicméně není samospasitelný, neboť zdaleka nezachycuje všechny nuance městského života a tím méně ovšem ty fenomény, které sice v rámci města působily, nicméně žily svým vlastním, na město více či méně nezávislým životem. V leccčems pomůže, i když někdy je třeba jisté fantazie, neboť často jsou z takového širšího fenoménu zdůrazněny toliko jeho detaily.

Tak např. chybí heslo židé, kterému je věnováno deset kompaktních stran. V rejstříku ale nalzáme jen jeho některé „podmnožiny“ jako židovskou lázeň, židovského biskupa, upalování židů a doslova dalších dvanáct podřazených pojmů, které jsou v knize prezentovány i mimo rámec zmíněné židovské kapitoly. V kontextu oddílu o pogromech přicházejí ke slovu také Čechy a Karel IV., který si, na rozdíl od politiky v říši, „své české“ židy chránil, i když to není tak docela pravda. Je tu rovněž zmiňován i pražský pogrom z roku 1389, aniž by byl Václav IV., který se mu postavil, jmenován.

Rejstřík nepřináší ani heslo „radnice“ a různá další, byť je jim v textu věnováno dost prostoru. Autor tu zcela nepochybně předpokládá, že se čtenář seznámil s úvodem práce. A když už se hovoří o rejstřících, je nutno říci, že druhý rejstřík, rejstřík místní, eviduje kolem čtyř set lokalit a řadu regionů. Nicméně ta klíčová jména tu nenacházíme, neboť zhruba padesátka úvodem vyjmenovaných míst a teritorií pro četnost zmínek není z úsporných důvodů indexována (mezi nimi i Praha). Z dalších našich měst v rejstříku zachycujeme Cheb, Jihlavu a Kutnou Horu (i když asi by pro svou specifikou vzniku a doslova bouřlivou expanzi měl být přinejmenším zachycen i Jáchymov). S Moravou se setkáváme v rejstříku několikrát, s Čechami nikoliv a ani nepřicházejí ve „vyňatých slovech“ v záhlaví rejstříku, i když pouhé listování ukazuje, že opomíjeny nejsou. Rejstřík osobní nepřichází vůbec, i když by rozhodně byl v nějaké formě užitečný.

1 Eberhard ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter: 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart 1988.

Kniha má po úvodu celkem devět smysluplně dále podrobně strukturovaných rozsáhlých kapitol, skoro by se chtělo říci, že svým způsobem samostatné knihy. Postupuje přitom od obecnějších pojmů k specializovaným, takže v souhrnné první podává jakousi celkovou sumarizaci, v níž zaujme vedle dalšího zejména autorovo rozčlenění měst dle jejich velikosti a počtu do svébytných kategorií. Stojí za parafrázi, i když je čtenář poněkud v rozpacích, když se dočítá o jiné strukturační rámci „německých“ měst a měst středoevropských. V těch německých (včetně bavorských tzv. tržních obcí – *Märkte*) se počítá se sedmi kategoriemi (trpasličí města do 200 osob, malá maloměsta mezi 200–500, střední maloměsta, mezi 500 a 1000, významná maloměsta mezi 1000–2000, malá střední města od 2000 do 5000, větší střední města do 10 000 a posléze velkoměsta, nad 10 000 obyvatel). Ta poslední pak člení na kategorie nad deset, dvacet, čtyřicet a padesát tisíc hlav. Podíl těchto velkoměst na celkovém počtu lokalit odhaduje autor na polovinu procenta, počet měst středních na zhruba pět procent. V středoevropském kontextu naopak do kategorie trpasličích měst řadí lokality do 800 osob, do skupiny malých měst do 2000 lidí, do menších středních měst pak obce do 5000, do středních do 10 000. Nad toto číslo se mluví o velkoměstech (*Großstädte*) a přiřčňuje se jim i rámcový plošný rozsah. Tuto kontrastní dvoukolejnost v kategorizaci malých měst nepovažují za zcela šťastnou, protože se tím pohled rozostřuje. Praze (resp. pražským městům – Isenmann totiž mluví obecně o dvou pražských městech i pro dobu po roce 1348) přiřknul pro dobu kolem roku 1300 zhruba 8–10 tisíc obyvatel, v polovině 14. století počítá se 40 tisíci a posléze v 15. věku počítá s poklesem na 35 tisíc.

Druhá kapitola se věnuje měšťanům, městskému právu a správě, třetí kategorizaci měst dle jejich podřízenosti a to včetně městských spolků. Nejrozsáhlejší je kapitola čtvrtá, probírající městskou vládu a orgány městské správy (kanceláře a jejich produkci) jakož i soudnictví, finance a vzdělávací a sociální instituce, včetně univerzit, zejména městských. Praha tu figuruje jako Karlovo založení pro České království, které ale ve skutečnosti vešlo v život až po roce 1360.

Ale už jen v rychlosti k dalším kapitolám. Pátá jedná o leckdy složitým soužití měst a církve, šestá o městu a jeho zázemí, sedmá o sociální struktuře, osmá pak by mohla být součástí předchozí, protože pojednává o rodině, sociálních vazbách včetně gild a cechů a posléze text uzavírá devátá o hospodářském životě a jeho různých formách. Mohlo by se zdát, že jde o schematické struktury, leč není tomu tak. Kniha je funkčně naplněna daty a jmény a zejména autor dbá o to, aby důležité jevy byly oživeny příslušnou konkretizací, jak tomu bylo či jak to probíhalo v tom či onom městě. Ať charakteristicky nebo právě specifickým způsobem.

Kniha sama má 1798 poznámek, často víceřádkových, v nichž přichází zkráceně citovaná literatura. Ta je pak v plnosti rozepsána ve stostránkovém seznamu literatury, který má – dle mého rámcového odhadu – minimálně 3500 položek. Protože jeho uspořádání se řídí členěním knihy, má sice několik předností, ale tím zároveň i limitů. Neboť řada titulů je obecnějšího zaměření než jen k tomu či onomu pojmu nebo jevu, a tak je pro komplexnější poučení zase třeba trochu se porozhlédnout i po literatuře nejen k sousedním, ale i vzdálenějším kapitolám. Nicméně to není na čtenářovu škodu. Ale i tak si Isenmann musel stanovit limity. Městské monografie tu jsou uváděny toliko tehdy, když některé jejich pasáže mají komentovat či dokumentovat nějaký obecnější fenomén. Na případný odkaz na českou literaturu, ani na práce bohemikální, německy psané, jsem nenarazil. Stejně tak nikoliv – vzhledem ke koncepci knihy ovšem pochopitelně – ani soustavněji na městské listináře či jiné edice, pokud ovšem nebylo potřebí užít jich pro dokumentaci či ozřejmění nějakého širšího fenoménu. Pro to jsou ale jiné pomůcky.

Už pouhá četba rozepsaného obsahu jednotlivých kapitol, a tím spíš pak četba samotného textu, dává pozornějšímu čtenáři mnoho impulzů a bylo by dobře uložit ji těm, kteří se staršími

městskými dějinami u nás zabývají, jako „povinnou“ četbu, či aspoň takovou, do níž by měli při své práci nahlížet. Lze tak uzavřít, že v Isenmannově knize máme k dispozici moderní „Handbuch“ typicky německého ražení, byť v hávu dvacátého prvního století.

Ivan Hlaváček

Markéta KŘÍŽOVÁ

Otroctví v Novém světě od 15. do 19. století

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, 348 s., ISBN 978-80-7422-236-8.

Studium starších dějin Ameriky má v českém prostředí delší mezigenerační tradici a zároveň solidní zakotvení v současnosti. Ve vztahu ke koloniálním dějinám Severní Ameriky je reprezentuje především Svatava Raková, emeritní ředitelka Historického ústavu AV ČR, v sepětí s Jižní a Střední Amerikou pak zejména badatelé sdružení kolem Centra iberoamerických studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Tento výzkum obohatila novými tématy stále ještě mladá, avšak již dnes bohatou knižní bibliografií ozdobená docentka pražské filozofické fakulty Markéta Křížová. Od zájmu o předkolumbovské civilizace Aztéků a Inků, jimž věnovala dvě souhrnné publikace,¹ rozšířila spektrum na koloniální a moderní dějiny, zvláště na kontakty Evropanů s původními obyvateli západní polokoule, na katolické a protestantské misie² a na problematiku vnímání a interpretace otroctví.³ Její nejnovější monografie se již plně věnuje velkému tématu novověkého otroctví v Novém světě, tématu, které přesahuje rámec Ameriky a dotýká se prakticky všech velkých civilizací.

Markéta Křížová se odvážně chopila jednoho z nekontroverznějších témat současné světové historiografie se záměrem „zdržet se morálního hodnocení otroctví z pozic dnešního pojetí lidských práv a lidské důstojnosti“ (s. 6). Celá monografie svědčí o tom, že přes obtížnost tématu skutečně usilovala o maximální dosažitelnou objektivitu. O jeho zvládnutí při obrovském počtu prací vydaných k dané problematice svědčí jasná koncepce, odrážející se v rozčlenění látky podle stěžejních otázek: srovnání antického a středověkého otroctví s otroctvím nově zavedeným na americkém kontinentu; jeho význam pro americké kolonie a pro západoevropské národy, které se podílely na kolonizaci; životní podmínky otroků v Americe; hmotné a mentální důsledky amerického otroctví pro Evropu a Afriku; obrat ve vztahu k tomuto sociálnímu, právnímu a morálnímu jevu v 19. století; důsledky otroctví pro tři kontinenty ležící při Atlantiku. Každému z uvedených témat věnovala samostatnou kapitolu, přičemž daleko největší prostor připadl vzniku a vývoji otroctví v raném novověku.

Autorka vychází z předpokladu, že „rozvoj otroctví ... vyústil v největší masovou migraci všech dob, která významně ovlivnila demografickou strukturu Afriky i Ameriky – vždyť třetina všech osob afrického původu dnes žije mimo černý kontinent“ (s. 5). To je závažné konstatová-

1 Markéta KŘÍŽOVÁ, *Aztékové. Půvab a krutost indiánské civilizace*, Praha 2005; TÁŽ, *Inkové. Nej-mocnější indiánský stát*, Praha 2006.

2 Markéta KŘÍŽOVÁ, *Ciudad ideal en el desierto. Proyectos misionales de la Compañía de Jesús y la Iglesia Morava en la América colonial*, Praha 2004; TÁŽ, *Ideální město divočině. Misijní projekty Tovaryšstva Ježíšova a obnovené Jednoty bratrské v koloniální Americe*, Praha 2007.

3 Markéta KŘÍŽOVÁ, „*The strength and sinews of this western world...*“ (*African slavery, American colonies and the effort for reform of European society in the Early Modern Era*), Praha 2008 (Ibero-Americana Pragensia, Supplementum 21/2007).

ní, které stanoví určitou maximu pro celé světové dějiny. Jeho druhá část je mimo pochybnost, zatímco první by si zasloužila podrobnější argumentaci. Abychom dospěli k tak dalekosáhlému závěru, museli bychom totiž porovnat populační sílu raně novověkého proudu otroků z Afriky do Ameriky přinejmenším s početností účastníků či obětí nucených migrací ve 20. století a pravděpodobně také s etnickými přesuny v Evropě na přelomu starověku a středověku. Je však otázka, zda k tomu máme dostatečné pramenné podklady a metodické nástroje. Domnívám se, že retrospektivní odvozování relativní velikosti migrace z dnešního počtu Afroameričanů není metodicky oprávněné. Přesto je jisté, že šlo o jednu z největších, dlouhodobě probíhajících migrací, která měla extrémně drsnou, ba tragickou podobu a dalekosáhlé důsledky.

Pod shrnujícím názvem Sociální smrt M. Křížová definuje otroctví jako „dědičné zbavení lidského jedince všech práv i možnosti rozhodovat o sobě samém“ (s. 8) a podrobně dokládá, že tento stav bezpráví provází lidstvo celými jeho dějinami. Argumentuje situací v antickém Řecku a Římě, v muslimských i křesťanských zemích středověku (včetně raného přemyslovského českého státu), přičemž výstižně charakterizuje právní a sociální status otroků v různých prostředích. Avšak touto explikací nutně relativizuje výše uvedenou definici, neboť právní postavení otroků nebylo vždy a všude stejné; M. Křížová naopak sama dokládá, že otrokům byla za určitých okolností přiznávána jistá práva, včetně podnikání a možnosti vykoupit si svobodu. K jisté standardizaci otroctví dospěli Evropané, konkrétně Portugalci, v 15. století, když při svých plavbách kolem pobřeží západní Afriky vstoupili do dávno předtím rozvinutého – vnitroafrického – obchodu s černými otroky jakožto běžným zbožím. Zásadní ekonomický význam oživeného otroctví se projevil teprve po roce 1470, kdy byli Portugalci a Španělé schopni otroky efektivně zaměstnat, a to v nově se prosazujícím odvětví, pěstování cukrové třtiny.

Raně novověká „renesance“ otrokářství byla podmíněna potřebou osídlit a hospodářsky využít obrovské prostory Nového světa. Platilo to o aktivitách provozovaných obyvateli iberských zemí, kde otroctví zůstávalo ve středověku okrajovou záležitostí, i o činnosti kolonistů původem z Anglie, Francie a Nizozemí, kde ve středověku institut otroka zanikl. Autorka znalecky osvětluje počáteční tápání ve vztahu kolonistů k indiánskému obyvatelstvu a odlišnosti v jednotlivých koloniálních impériích, jež postupně vedlo k tomu, že důsledně zotročování byli pouze Afričané, zakoupení a násilně dopravení do Ameriky. Ke specifikům raného nazírání na tuto problematiku patřilo přesvědčení těch, kteří odmítali zotročení Indiánů (včetně proslulého dominikána Bartolomé de las Casas), že nedostatek pracovních sil lze ku prospěchu Indiánů řešit právě dovozem Afričanů. M. Křížová se nespokojuje s popisem forem otroctví a dobových názorů, ale zachycuje rovněž proměny nazírání pozdější historiografie. V otázce nezotročování Indiánů již nepřikládá velkou váhu někdejšímu tvrzení o jejich menší pracovní odolnosti (při rýžování zlata, práci v dolech a na plantážích), nýbrž naopak snaze vybudovat jistou strukturu bezpečnosti v kolonizovaném prostředí. Zatímco Afričany vytržené z jejich původního území a rodinných vazeb bylo možno snáze ovládat, s Indiány znalými domácího prostředí bylo výhodnější spolupracovat a dopřát jim – zejména ve španělských koloniích – postavení svobodných poddaných Kastilské koruny.

Velkou pozornost věnuje autorka vztahům Afroameričanů k Indiánům (vznik složité strukturované společnosti míšenců s rozdílným právním postavením) a k bělochům, zvláště ke snaze převést otroky na křesťanskou víru. Zdůrazňuje jejich vstřícnost vůči iberskému katolicismu a schopnost vytvářet symbiózu křesťanských rituálů s tradičními africkými tanci a zpěvy. Oproti tomu ukazuje, že šíření nekatolických náboženství probíhalo v raném novověku s menší intenzitou (zesílilo pak v 19. století), takže iniciativy se ujímaly především menší církve jako metodisté, baptisté, presbyteriáni či Moravští bratři (jejich označování za „sekty“ na s. 149 nepo-

kládám ovšem za šťastné). Pozoruhodný je rovněž výklad o každodennosti otroků, jejich obranných strategiích, organizovaném odporu, útcích a dokonce vedení války uprchlíků proti úřední a vojenské moci. Objektivitu výkladu potvrzuje skutečnost, že autorka neopomíjí ani téma tvrdé konkurence mezi Afroameričany a Indiány a vzájemné rasové předsudky mezi nimi, stejně jako tendence k pronikání míšenců do vyšších vrstev koloniální společnosti.

K otroctví ve španělských koloniích je soustředěna největší pozornost, ale samostatné podkapitoly jsou věnovány rovněž portugalským, francouzským, nizozemským, britským a dokonce dánským zámořským územím. Vytváří se tak prostor pro srovnání rozdílů v rámci impérií soupeřících evropských mocností (především zachycení právních a společenských specifík otroctví v britských koloniích) a pro vystižení podstatných společných stránek otroctví a obchodu s otroky. Centrální místo zaujímá výklad o zásadní otázce, totiž o úloze nuceného převážení Afričanů do Ameriky v rámci vytváření globálního námořního obchodu. Jde o schéma, v němž se propojily komplementární zájmy nabídky a poptávky tří či dokonce čtyř kontinentů. Jelikož Evropa neměla dostatek drahých kovů pro ražbu mincí a postrádala luxusní orientální zboží a protože její vlastní populační přebytky samy o sobě nestačily k zabezpečení dostatku pracovních sil v zámoří, uvedla do pohybu rozsáhlou transatlantickou směnu. Navázala při tom na dřívější tradice obchodu mezi třemi kontinenty Starého světa, z nichž Asie mohla poskytnout luxusní výrobky a Afrika některé suroviny a hlavně pracovní sílu v podobě černých otroků ze subsaharských oblastí. Kolonizací Ameriky se uzavřel kruh, neboť tam bylo možné získávat drahé kovy (roku 1545 bylo objeveno mimořádně vydatné naleziště – stříbrná hora v bolivijském Potosí) a postupně také stále více produktů plantážnického zemědělství, ale Amerika se stávala rovněž velkým odbytištěm evropských produktů.

Atlantický obchod se rozvinul díky plavbě námořních lodí mezi západní Afrikou, kde bylo možné nakoupit otroky, Amerikou, kde prodání otroci pracovali na plantážích a v rudných dolech, dále západní Evropou, kam byly dováženy kromě jiných výrobků zlato a stříbro, a konečně jižní a jihovýchodní Asii, kde bylo možné výhodně – již bez nákladného arabského a tureckého zprostředkování – nakupovat luxusní zboží pro náročné evropské a bílé americké spotřebitele. Trojúhelníkový obchod měl mnoho variant a jeho náplň se měnila s tím, jak Evropa zvyšovala produkci řemeslného a manufakturního zboží. Tyto výrobky (vlněné a bavlněné látky, střelné zbraně a jiné kovové předměty, alkohol) byly vyváženy do západoafrických zemí a směňovány za otroky; ti byli přepraveni do Ameriky k prodeji na plantáže, načež po jejich vylodění bylo naloženo koloniální zboží a dodáno do Evropy. M. Křížová slovním výkladem i názornými mapkami dokumentuje, jak významnou součástí nového ekonomického řádu se stalo otroctví. Počet Afričanů násilně dopravených do Ameriky v letech 1500–1780 odhaduje na více než šest milionů; největší množství jich přicházelo na ostrovy v Karibském moři (tři miliony) a do portugalské Brazílie (dva miliony), méně již do španělských kolonií na kontinentu (700 tisíc) a do Severní Ameriky (350 tisíc). V průběhu 19. století se tento obchod ještě zintenzívnil a počet afrických otroků dopravených do Ameriky – především do tropických a subtropických regionů, včetně jižních oblastí Spojených států – přesáhl dalších pět milionů.

Nemůže být pochyb o tom, že nakládání s černými otroky bylo kruté a že jejich vývozem za Atlantik utrpěla Afrika vážné demografické ztráty, ačkoli tamní podílníci na obchodu s lidmi značně bohatli. V kontextu raného novověku vypadala ovšem situace jinak, než jak se jeví v době prosycené programovým nebo alespoň deklaratorním prosazováním lidských práv. Lov na Afričany, budoucí otroky, prováděli samotní Afričané, lokální vládcí a obchodníci, od nichž tyto pracovní síly nekupovali pouze Evropané, ale miliony otroků byly v téže době prodávány také do východních (muslimských) oblastí nebo zůstaly africkým otrokářům. Šlo o systém, který by se

byl s vysokou pravděpodobností uplatnil, zřejmě v poněkud menší míře, i kdyby se na něm nepodíleli evropští obchodníci. Rovněž brutální zacházení s otroky nebylo zcela nepodobné nakládání s východoevropskými nevolníky či s ruskými mužiky, byť formálně obdařenými odlišným právním statutem, v době sociálních krizí a válek či kupříkladu při stavbě nové ruské metropole Petrohradu na počátku 18. století. K této historicky a historiograficky, dnes navíc i politicky komplikované otázce zaujímá M. Křížová vyvážené stanovisko, že „obchod s otroky byl jen jednou z mnoha podob komplikovaného zapojení Afriky do atlantického systému, v němž se nepřesouvali jen lidé, zboží a kapitál, ale také nemoci nebo kulturní výdobytky“ (s. 183–184).

Mimořádnou schopnost analyzovat, shrnout a vyhodnotit protichůdné názory řady autorů na otroctví prokázala M. Křížová také ve výkladu o abolicionistickém hnutí, které od poloviny 18. století odmítalo samotnou instituci otroctví a usilovalo o jeho odstranění. Autorka shromáždila argumenty hospodářské, právní, morální a náboženské, jež se tehdy ozývaly z různých stran a jež vystupují také v diskusi moderních historiků. Aniž by živila iluzi, že hlavní pohnutkou byl soucit svobodných lidí se zotročenými, připustila význam náboženské (zejména kvakerské) argumentace, stejně jako důraz nastupujícího liberálního kapitalismu na vyšší efektivnost svobodné pracovní síly. Připomněla rovněž obavy z nebezpečí narůstající disproporce mezi černou a bílou populací Ameriky, které sdílel také Benjamin Franklin, stejně jako obavy, že otrokářská práce poškozují řemesla a ubírá pracovní příležitosti pro bělošské obyvatelstvo.

Multikauzální argumentace M. Křížové neopomenula ani provozní komplikace obchodu s otroky v době sedmileté války a zvláště černošská povstání ve francouzských a španělských koloniích po roce 1760, kdy se jejich vůdci začali hlásit o přirozené právo na svobodu. Významným argumentem se stalo povstání otroků ve francouzské kolonii Saint Domingue roku 1791, ovlivněné ideály francouzské revoluce, a poté ustavení nezávislé černošské republiky Haiti roku 1804. Živé vylíčení této události, která ovlivnila nejen počátek dekolonizace ve Střední a Jižní Americe, ale i destabilizaci otrokářského systému, patří mezi literárně nejpůsobivější části recenzované knihy.

Závěrečné oddíly monografie jsou věnovány epilogu éry otroctví v 19. století na příkladu USA, Kuby a Brazílie a celkovému zhodnocení tohoto fenoménu světových dějin z hlediska společenského, hospodářského, kulturního i náboženského dědictví, které po sobě zanechalo jak v metropolích, tak v někdejších koloniích. Autorka se zamýšlí nad otázkou historické „viny“ a nad aktuálními úvahami o „odškodnění“, ale stejně jako v celé knize, zachovává i zde strážlivý nadhled. Neboť u jevu tak mnohotvárného nemají jednoduché odpovědi – alespoň při vědecké interpretaci – místa. Uvážíme-li tvrdost dějin raného novověku, obtíže přežití v podmínkách tehdejší převážně nedostatkové ekonomiky, drsnost života neprivilegovaných vrstev i v Evropě 16.–18. století (bez ohledu na jiný právní status v porovnání s afroamerickými otroky), ale také způsob kořistění otrokářů nejen v evropských a amerických, ale i v afrických a asijských zemích, pak je hledání těch, kdo primárně způsobili tragiku dějin, skutečně sisyfovskou prací. Právě na této tematice se jasně ukazuje, že historiografie není a ani nemůže být soudcem, nýbrž jen zdrženlivým interpretem minulých dějů.

Autorka podává neobyčejně komplexní výklad, který se vyznačuje dynamickým záběrem přes čtyři staletí novověku a srovnáváním poměrů v několika rozdílně spravovaných koloniálních říších. Do historického výkladu vnáší aspekty sociální, ekonomické, právní a kulturní, navíc využívá svou kompetenci etnologickou a lingvistickou. Vysoké ocenění si zaslouží jak zaznamenání historiografických sporů o problematice otroctví, tak i uvážlivý přístup k vyhoceným názorům literatury. Interpretace je založena na důkladné znalosti zahraniční historiografie, z níž podává tematicky utříděná bibliografie solidní výběr. Při jednoznačném zaměření na literaturu v západoevropských jazycích se nabízí otázka, zda například u výkladu o otroctví a ne-

volnictví v Rusku se má český autor spokojit pouze s americkou monografií (s. 31, 307), či zda by neměl nahlédnout také do ruského dějepiscectví. Autorka samozřejmě přihlédla i k nepočertným českým pracím; ocenit je třeba dobrou orientaci v české medievistické literatuře, věnované raně středověkému otroctví ve střední Evropě.

Kniha je opatřena „výběrovým“ rejstříkem, což lze přijmout u věcných hesel, ale výběrovost u zeměpisných názvů a osobních jmen je vždy problematická. Dobře volené ilustrace přináší cenné ikonografické prameny, které jsou však reprodukovány v rozdílné kvalitě; v krajním případě tak, že jen popis objasní, nač se vlastně díváme (s. 174). Náročnějšího čtenáře sotva uspokojí charakteristiky typu „Otroci na lodi (dobové vyobrazení)“, které zcela rezignují na bližší určení časové a prostorové provenience. Naproti tomu hodnotným protějškem textu jsou tematické mapky. Pochvalu si zaslouží rovněž typografické rozlišení různých vrstev textu, zejména vyčlenění věcných vysvětlivek a delších ilustrativních citací. Díky nápaditému ztvárnění vznikla kniha velmi přehledná a příjemná ke čtení.

Monografie Markéty Křížové je napsána v duchu humanistického výroku Alexandra von Humboldta z počátku 19. století, že „otroctví je bezpochyby nejstrašnějším zlem, jaké kdy lidstvo postihlo“. Základní předností autorčina výkladu je skutečnost, že se snaží důsledně interpretovat tento jev v dobových souvislostech a nedává se strhnout rozpornými politickými stanovisky naší doby. Ostatně bere v úvahu i odmítavý postoj středoevropské a zvláště české společnosti v první polovině 19. století k americkému otroctví. Tato publikace dokládá, že se mladší generace českých historiků s úspěchem pouští do řešení velkých problémů světových dějin a že vykazují schopnost zvládnout je na solidní úrovni. Důstojně tak vstupuje do mezinárodní diskuse o dějinných kořenech a perspektivách civilizací. Ze středoevropského prostoru, který zpravidla tvořil (semi)periferii evropské civilizace a koloniálních výbojů ani obchodu s otroky se nikdy neúčastnil, dokáže k nim zaujmout nestranné stanovisko. Práce M. Křížové, podobně jako nedávno vydané knihy, redigované archeologem Miroslavem Bártou a historikem obecných dějin Martinem Kovářem,⁴ je dobrým příslibem do budoucnosti.

Jaroslav Pánek

Ronald G. ASCH – Václav BŮŽEK – Volker TRUGENBERGER (Hg.)
Adel in Südwestdeutschland und Böhmen 1450–1850
Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag 2013, 318 s., ISBN 978-3-17-023030-9.

V uplynulých desetiletích si česká historiografie raného novověku postupně zvyká na to, že české dějiny nelze zkoumat pouze v rámci omezeného území dnešní České republiky, ale že je potřeba zvolit širší pohled zaměřený na území habsburské monarchie, jíž byly české země ve sledovaném období nedílnou součástí. Ačkoli je daný fakt nejzřetelnější těm, kteří se věnují dějinám šlechty, která mnohdy žila skutečně kosmopolitním způsobem života, lze pozorovat, že podobný středoevropský záběr sluší i náboženským dějinám, dějinám měst či dokonce venkova. Recenzovaná práce však jde ve svém tématu ještě dále.

Zatímco sledování české šlechty 16. až 18. století v souvislosti se šlechtou rakouskou či uherskou má svůj reálný politický základ, kterým je existence postupně se integrující habsburské monarchie, v případě české šlechty a šlechty z oblasti jihozápadního Německa se jedná o kom-

⁴ Miroslav BÁRTA, Martin KOVÁŘ a kol., *Kolaps a regenerace. Cesty civilizací a kultur*, Praha 2011; TÍŽ, *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha 2013.

paraci dvou státoprávně i sociálně odlišných prostorů. Recenzovaný sborník potom dokazuje, že tato komparace není samoučelná a že může naopak prozradit mnohé o obou sledovaných oblastech. Bohužel v něm chybí studie, jež by uvedla čtenáře do základní státoprávní situace obou oblastí, aby došlo k ujasnění rámce, na němž může další komparace probíhat. Bází pro srovnávání totiž musí být společné rysy. Na jedné straně stojí Čechy, kompaktní území začleněné do většího celku habsburské monarchie, na straně druhé potom dosti volně pojatý prostor mezi Arlbergem a Horním Rýnem, zhruba totožný s dnešní spolkovou zemí Bádensko-Württembersko. Ve sledovaném období se přitom jednalo o část Svaté říše římské, kde se nacházela změt nejružnějších větších či menších knížectví, vévodství, říšských opatství a proboštví. Homogenitě bránily i porůznu roztroušené rytířské, říšsky bezprostřední statky a svobodné enklávy, například území říšských měst (od malého Biberachu an der Riß až po významný Augšpurk). Čechy a jihozápadní Německo však měly v raném novověku daleko více společného, než by se mohlo na první pohled zdát.

Jedním ze společných bodů je vznik dvorů jako gravitačních center pro bližší či vzdálenější okolí. V podunajské monarchii nacházíme dominantní postavení habsburských dvorů v Praze, Innsbrucku, Štýrském Hradci a zejména ve Vídni, v jihozápadním Německu potom ve württemberském Stuttgartu (od roku 1718 v Ludwigsburgu), falckém Heidelbergu (od 1720 v Mannheimu) či v bádenských rezidencích Karlsruhe nebo Rastatt. Kurt Andermann ve svém příspěvku dokázal, že ačkoli zde chyběl na rozdíl od českých zemí jednoznačný hegemon, prostředky, jimiž se pokoušeli místní vládcí přilákat na svůj dvůr okolní šlechtice, byly velmi podobné. Přitom platilo, že čím bohatší a mocnější rodiny byly, tím více se snažily distancovat od okolí a dokazovat svou jedinečnost, tedy bránit se integraci. Aby odolaly svým mocnějším sousedům, začaly jihoněmecké šlechtické rody hledat uplatnění v bavorských službách nebo dokonce až ve Vídni. Jak bavorský vévoda/kurfírť, tak i císař je potom zpětně využívali pro prosazování svých zájmů v dezintegrované oblasti jihozápadního Německa.¹ Takto se ve středoevropském prostoru objevují původně říšští Schwarzenberkové, u nichž se nové zakotvení v jižních Čechách projevilo mimo jiné i změnou strategie při výběru partnerů pro mužské i ženské členy rodu zhruba od druhé poloviny 17. století (dále příspěvek Rostislava Smíška). Poněkud složitější pak byla cesta Fürstenberků, kteří dlouho lavírovali mezi loajalitou Habsburkům a vstupem do francouzských služeb. Přesto i oni nakonec přesunuli (byť ne tak výrazně jako Schwarzenberkové) své aktivity do habsburských dědičných zemí a získali zde významná panství (Weitra, Křivoklát). Tímto směrem se ubírá příspěvek Estebana Mauerera, jenž – podobně jako Rostislav Smíšek – vychází z obsáhlé, již publikované monografie.²

Jak Čechy, tak i jihozápadní Německo byly oblasti ve výsledku katolické, byť jejich cesta k monokonfesionalitě nebyla jednoduchá. Peripetie tohoto procesu se snaží popsat na českém prostředí Josef Hrdlička, a to na příkladu šlechtické konfesionalizace v době těsně před českým stavovským povstáním; vychází přitom zejména z představy Thomase Winkelbauera, jenž zdůraznil oproti státní konfesionalizaci náboženskou unifikaci na úrovni jednotlivých panství.³

1 Srov. Volker PRESS, *Patronat und Klientel im Heiligen Römischen Reich*, in: Antoni Mączak (ed.), *Klientensysteme im Europa der frühen Neuzeit*, München 1988, s. 19–46.

2 Srov. Esteban MAUERER, *Südwestdeutscher Reichsadel im 17. und 18. Jahrhundert. Geld, Reputation, Karriere. Das Haus Fürstenberg*, Göttingen 2001; Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009.

3 Srov. Thomas WINKELBAUER, *Grundherrschaft, Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung in Böhmen, Mähren und Österreich unter der Enns im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Joachim Bahlcke – Arno Strohmeier (edd.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Stuttgart 1999, s. 307–338.

Hrdličkovým protějškem je Dietmar Schiersner, který sledoval zápas mezi luteránstvím a katolictvím v průběhu 16. století v jihozápadním Německu jak v prostředí velkých říšských měst, tak i u říšsky bezprostředních šlechticů, jako byli konfesijně rozdělení Fürstenberkové nebo Pappenheimové. Schiersner si všímá zejména problematiky konverzí, při čemž naráží na funkci habsburské přítomnosti v prostoru jihozápadního Německa. Právě Habsburkové motivovali četné šlechtice k opuštění protestantismu, který byl po roce 1620 neslučitelný se službou u jejich dvora.⁴ Nezanedbatelnou roli přitom hráli v daném prostoru i bavorsští vévodové/kurfiršti, augšpurští Fuggerové a také nejrůznější instituce říšské církve. Konverze však měla podle Schiersnera nejen bezprostřední politický význam, ale do budoucna ovlivňovala vzpomínkovou kulturu šlechty, což dokládá případem konverze k protestantismu kolínského arcibiskupa Gebharda Truchseße von Waldburg, jenž se stal v tradici přísné katolické rodiny černou ovci.

Konfesionalita ovlivňovala možnosti uplatnění jednotlivých šlechticů, v Čechách i v jihozápadním Německu se stala příslušnost ke katolicismu základem pro dvorskou kariéru, jak dokládá Pavel Marek na příkladě Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Dietmar Schiersner u členů švábského kolegia. Ti mohli podobně jako česká šlechta umísťovat navíc své potomky v bohatých říšských klášterech nebo dokonce v kapitulách či dámských konventech (*Damenstifte*). Při obsazování těchto lukrativních míst byly často využívány podobné nástroje jako při obsazování dvorských funkcí (rodinné, patronátně-klientelní sítě apod.). Na tento fakt upozornila již dříve Sylvia Schrautová, která studovala katolický rod Schönbornů⁵ a nyní přispěla do recenzovaného sborníku statí o výchově šlechtických dívek a jejich významu při budování společenských sítí.

Pokud dokážeme v oblasti konfesí či šlechtických kariér nalézt mnoho styčných bodů mezi Čechy a jihozápadním Německem, pak to neplatí v hospodářství. Například k bohatým říšským městům, jejichž vzor lze vidět v Augšpurku 16. století, nenacházíme v české raně novověké ekonomice žádný ekvivalent. Bylo by však zajímavé sledovat hospodářskou situaci vybraného jihoněmeckého panství v období po třicetileté válce podobně, jako to učinila Marie Ryantová v případě lobkovického Vysokého Chlumce. Přesto i v otázce hospodářství můžeme nalézt zajímavé souvislosti mezi střední Evropou a jihozápadním Německem. Je jím například rychlý vzestup rodu Palmů, pocházejícího z města Esslingen nedaleko Stuttgartu. Gert Kollmer von Oheimb-Loup sleduje ve svém příspěvku zejména kariéru Johanna Davida von Palm a vytváření mezinárodní obchodní sítě s napojením na císařskou politiku.⁶ Bohužel svůj výklad končí v roce 1767, tedy prodejem rodinné firmy, který dokončil přeměnu Palmů z měšťanů ve šlechtice, souvislosti s českými zeměmi mu proto unikají.

Kollmerův článek nicméně patří k nejpodnětnejším v celém recenzovaném díle, protože se nesoustředí jen na popis sociálního vzestupu jednoho rodu, ale zároveň uvádí cenné metodologické podněty k dalšímu studiu šlechtického finančního podnikání v rámci habsburské monarchie 18. století. Tím upozorňuje na jedno z bílých míst nejen české, ale i německojazyčné

4 Zde se jedná o poměrně složitou otázku, která by si v uvedeném sborníku zasloužila jistě samostatný příspěvek. Nejnověji k tomu Arndt SCHREIBER, *Adeliger Habitus und konfessionelle Identität. Die protestantischen Herren und Ritter in den österreichischen Erblanden nach 1620*, Wien-München 2013, zejména s. 102–122.

5 Srov. Sylvia SCHRAUT, *Das Haus Schönborn. Eine Familienbiographie katholischer Reichsadel 1640–1840*, Paderborn-München-Wien-Zürich 2005.

6 Také on zde vychází ze své starší práce – srov. Gerd KOLLMER, *Die Familie Palm. Soziale Mobilität in ständischer Gesellschaft*, Ostfildern 1983.

historiografie, která většinu své energie věnovala v oblasti dějin finančnictví dosud především 16. století, označenému Richardem Ehrenbergem za „čas Fuggerů“.⁷

Právě mentalitní i politické změny v kontextu šlechtické společnosti 18. století představují poslední velké téma recenzovaného sborníku. Obsáhlý příspěvek Michaela Strauße se snaží zmapovat zavádění osvícenských reforem na území Předních Rakous⁸. V centru jeho pozornosti jsou pokusy o rovné zdanění rustikálu a dominikálu během vlády Marie Terezie, a to na půdorysu správních reforem (oddělení Předních Rakous od Tyrolska v roce 1753) a napětí uvnitř stavovské společnosti tvořené na daném území preláty, rytíři a městy. Strauß se snažil zasadit celou problematiku do současné historiografické diskuse nad povahou vztahu mezi panovníkem a šlechtou.⁹ Výsledky této debaty, která zatím není ani zdaleka u konce, se často snaží změnit nebo alespoň zmírnit ustálenou představu o apriorním odporu šlechty proti osvícenským reformám. Do toho, co se původně může jevit jako zásadový odpor vůči novinkám, se mohou promítat osobní antipatie (jak ukazuje Strauß na konfliktu mezi daňovým komisařem Schauenburkem a prezidentem rytířského stavu Sickingen-Hohenburkem), konkurence jednotlivých stavů nebo dokonce obava z pokračování starších způsobů zdanění, které byly i pro jednotlivce z řad šlechty v mnohém značně nevýhodné. Historik zabývající se především střední Evropou se v případě Straušovvy studie dostává do zcela odlišného prostředí stavovské společnosti, v níž de facto chybí stav vysoké aristokracie a až na výjimky se v tomto případě nesetkáváme ani s jedinci, kteří by mohli vykonávat díky své přítomnosti u dvora funkci zástupce dané země, tedy Předních Rakous, v orgánech centrální správy. Tím získává problematika šlechtického (ne)přijetí osvícenských reforem zcela nový náboj a význam.

Do ještě nižších pater šlechtické společnosti vkročil se svou studií Ewald Frie, zaměřující se na strategii přežití té nejhudší pruské šlechty na příkladu rodiny von Mörner. Přes poměrně široké časové vymezení recenzovaného sborníku se však nemůže čtenář ubránit dojmu, že autor poněkud vybočil nejen z chronologického, ale zejména geografického horizontu, do něhož jsou zasazeny ostatní pojednávané studie. Byť se snaží na konci svého textu o komparaci s württemberským prostředím, vychází specifika pruské aristokracie najevo více než zřetelně stejně jako odlišnost vývoje německé šlechty před a po roce 1800. Také souvislost studie Ivo Cermana s celkovou koncepcí recenzovaného sborníku je poměrně nejasná. Cerman se snaží v zajímavém textu přispět k poznání francouzské literatury pěstované mimo území Francie v druhé polovině 18. století a vybírá si pro sondu přítele Giacoma Casanovy, hraběte Maxmiliána Josefa z Lamberka. Popis života a díla tohoto šlechtice přitom doplňuje poznámkami o postavení experimentálního románu v osvícenské literatuře a úvahami o vlivu některých anglických autorů na něj (L. Stone). Tím se snaží rekonstruovat prostředí, v němž Lamberk tvořil a které mohlo ovlivnit jeho literární styl.

Jakýsi rámeček celého recenzovaného sborníku představují úvodní studie Ronalda G. Asche a závěrečná studie Václava Bůžka, doplněné zamyslením z pera Antona Schindlinga. Aschova

7 Richard EHRENBURG, *Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, I–II, Jena 1896.

8 Přední Rakousy (něm. Vorderösterreich), starším označením Rakouské předzemě (něm. Vorlande), bylo zcela nekompatní území, dnes zejména v jižní části spolkové země Baden-Württemberg. Jedná se o komplex panství vázaných často od vrcholného středověku nejrůznějším způsobem k rakouským Habsburkům. Mezi nejvýznamnější z nich patřilo Breisgau nebo město Konstanz (Kostnice).

9 Z novějších prací zejména Gerhard AMMERER – William D. GODSEY – Martin SCHEUTZ – Peter URBANITSCH – Albert Stefan WEIß (edd.), *Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*, Wien-München 2007. Také Joachim BÄHLCKE, *Landesherrschaft, Territorium und Staat in der Frühen Neuzeit*, München 2012.

a Bůžkova stať vycházejí z konkrétní situace šlechty na určitém území (Svatá říše římská, české země) a plynule přecházejí do metodologických úvah na základě přehledu nejnovějšího bádání o ní. Aschův geografický záběr je přitom větší a vývoj na dnešním německém území konfrontuje s okolní Evropou, především pak s Francií, přičemž stranou nezůstává ani zásadní otázka, zda existovala nějaká (celo)evropská šlechta, resp. společné rysy aristokracie, které by umožnily její obecnou definici. V případě Bůžkovy studie pak jde primárně o představení české problematiky odbornému evropskému (německojazyčnému) publiku s upozorněním na aktuální, v české historiografii studovaná témata a posuny akcentů – směrem ke kulturním dějinám a na časové ose směrem k osvícenství.

Základem pro recenzovaný sborník bylo česko-německé jednání v jihoněmeckém městě Sigmaringen v květnu 2010. Jeho cílem byla nejen komparace dvou oblastí, jejichž podobnosti představovaly ve sledovaném období bázi pro společné dějiny, ale také prohloubení vědecké spolupráce, prezentace výsledků českých historiků a jejich německých kolegů. Z německé strany se na projektu podílela Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Universität Freiburg, Landesarchiv Baden-Württemberg, z české strany se jednalo o pracovníky Historického ústavu Jihočeské univerzity. Do budoucna si lze jen přát pokračování a případné rozšíření této spolupráce, která přináší cenné plody, jež pomohou nejen objevení nových perspektiv studia šlechty v raném novověku na území Čech a jihozápadního Německa, ale stanou se významným příspěvkem do celoevropské diskuse nad povahou (nejen vyšší) šlechty jako specifické sociální skupiny, jež prokázala v dějinách starého kontinentu neobyčejnou houževnatost a po staletí zůstávala na výsluní politického, sociálního i kulturního života.

Jiří Hrbek

Jaroslav DIBELKA

Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství.

Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století

(= Monographia historica, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, sv. 12),

České Budějovice, Jihočeská univerzita 2012, 262 s., ISBN 978-80-7394-3639.

Recenzovaná práce je založena na podrobném rozboru pramenů patrimoniální správy, zejména trestněprávních dokumentů, z panství Třeboň ze 17. a 18. století. Autor se zaměřuje na případy smilstva a cizoložství. Tematizací těchto jevů (zejména zkoumáním otázky „obránných strategií“ osob, obviněných ze smilstva a cizoložství před soudem) navazuje na badatelské postupy historicko-antropologické literatury. Kromě precizních rozborů pramenných textů obsahuje jeho práce i bohatý rozbor dosavadní (české a ze zahraniční především německojazyčné) literatury, věnované dějinám venkovského obyvatelstva, poddanství a lidové kultury v raném novověku, opět mj. se zaměřením na literaturu uplatňující antropologická hlediska (s. 6–56).

Z témat, která jsou dnes relevantní v historické antropologii či v rámci tzv. *New Cultural History*, pak autor věnuje pozornost především otázce počestnosti a cti ve spojitosti se „zmrháním“ panen (s. 80–93), dále způsobu obhajoby těch venkovanů, kteří byli obviněni ze smilstva (s. 94–125) a cizoložství (s. 126–135), jakož i problematice veřejné kontroly jedince venkovskou societou (s. 136–157). Práce je nesporně cenná, a to jak pramennými analýzami, tak způsobem kladení otázek. To, že s ní budu v následujícím textu spíše diskutovat, nemá být v žádném případě chápáno jako snaha o snižování její kvality.

Kromě „obránných strategií“ (k tomuto pojmu ještě viz níže) a kromě omluv a zdůvodňování smilstev a cizoložství argumenty, které lze vesměs očekávat (muž se vymlouvá na opilost, na svůdné chování ženy, oproti tomu žena na násilnost muže), narazíme v Dibelkou shromážděných případech i na některé další zajímavé okolnosti. Lze za ně považovat kupříkladu poměrně vysoký počet případů cizoložství oproti méně častému smilstvu (s. 126). Pokud jde o pohlavní styk hospodářů s jejich děvečkami, „poněkud překvapivým se ukázalo zjištění, že i v těchto případech byl jako prostředek, jak přimět ženu k povolnosti, často užíván od ženatých mužů slib manželství“ (s. 161). Mělo to svoji logiku snad v případech, kdy byla hospodyně již stará a nemocná (s. 127).

Někdy se ovšem v pramenech setkáme s takovou obhajobou cizoložství, kterou bychom očekávali spíše v romantické beletrii. Dokladem případů cizoložných párů, „které svoji lásku netajily“ (s. 129), může být výpověď z roku 1688: „Na dobré mé svědomí беру, když jsem té osoby neviděl, byl jsem na mysli všechen jako zmámený, a když jsem ji spatřil, hned nějak jako přinuceně jsem ji milovati a s ní nepořádně tělesně zhrěšiti musil“ (s. 129). „Pokud však svobodná žena v cizoložném vztahu otěhotněla, čekalo ji do budoucna mnoho problémů. Samotné obvinění z cizoložství bylo totiž mnohem vážnější než obvinění ze smilstva, a tak ženy leckdy podlehly nátlaku svých ženatých partnerů či jejich blízkých a použily obranné strategie, které jim byly v podstatě vnuceny. Jednou z nich byl odchod gravidní ženy na jiné panství, kde jí byla často slíbena hmotná podpora výměnou za to, že neprozradí pravé jméno otce dítěte“ (s. 129–130).

Pozornost pak zasluhují případy cizoložství vdaných žen, které, jak uvádějí, buď neměly dlouhodobě manžela doma, nebo byl jejich muž násilný (s. 132 a 161–162). Tyto případy cizoložství vdaných žen, i skutečnost, že v případě návratu partnerů k sobě převažovala tendence cizoložství příliš nezveřejňovat (s. 133–135), mohou být zajímavé v souvislosti s úvahami Norberta Eliase z roku 1985 o emancipaci žen. Podle jeho – některé dnešní badatele a badatelky dráždícího – názoru začala ženská emancipace již v 17. století. Jejím symptomem měla být podle Eliase jakási rovnocennost mužské i ženské nevěry.¹ Eliasovy teze zde sice nemohou vystupovat jako prostředek nesporného výkladu uvedených jevů, přece však mohou posloužit jako výkladový model, který lze aplikovat mj. i na Dibelkova zjištění, a to přinejmenším jako možný zdroj interpretačních nápadů.

Jaroslav Dibelka v závěru studie říká: „Při práci s trestně právními prameny bylo v této rozpravě, v českém prostředí poměrně nově, využito především historickoantropologické metodologie“, kterou spojuje s „vlastním cílem práce“, jímž „bylo přiblížit se prostřednictvím jimi [tj. studovanými aktéry – J. H.] užívaných obranných strategií k obecným vzorcům chování a jednání soudobých venkovanů a pokusit se o nahlédnutí do jejich myšlenkového světa“ (s. 158). Souvisí s tím i to, že „v centru zájmu práce se octli konkrétní lidé“. Aniz bych chtěl jakkoli snižovat nesporný přínos recenzované práce, dovolil bych si v tomto bodě s autorem do určité míry polemizovat:

Předně: existuje (a) vůbec něco jako „historickoantropologická metodologie“? K „historické antropologii“ se sice za uplynulé přinejmenším čtvrtstoletí přihlašují mnozí badatelé, avšak

1 Norbert ELIAS, *O procesu civilizace*, I. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě, Praha 2006, s. 258–259. Podle Eliase je v „absolutisticko-dvorské společnosti“ 17. a 18. století „poprvé téměř úplně zrušeno panství mužů nad ženami. Sociální síla ženy je zde přibližně stejně velká jako sociální síla muže“. Argumentuje tím, že ženy ve velmi vysoké míře spoluručují společenské mínění, a zároveň i tím, že jako „společensky legitimní“ se jeví „také mimo-manželské vztahy žen“. Mluví v této souvislosti přímo o „první emancipaci žen“. Rovnost se mimo jiné projevuje i tím, že manžel od manželky „očekává [...] stejné sebeomezování, stejnou sebekázeň, jakou ukládá sám sobě“.

spíš než jasně definovaný obor s relativně přesně danou sadou uplatňovaných metod jí míní určité badatelské směřování, spojené se specifickým (rovněž ale ne přesně ohraničeným) způsobem kladení otázek. Řekněme, že historická antropologie představuje určité paradigma. Avšak je těžké chtít identifikovat její specifickou metodologii. Ukáže se to kupříkladu při porovnání historické antropologie s „historickou demografií“, která je metodologicky mnohem zřetelněji definovatelná (zmínku o ní nečiním náhodou, ještě se k ní vrátím níže). To, jak Dibelka charakterizuje svůj historickoantropologický badatelský zájem, koresponduje nemalou měrou s tím, jak historickou antropologii definuje Rebekka Habermas a Nils Minkmar, na které autor v recenzované práci také odkazuje (s. 175).

Tito badatelé soudí, že přes mnohost a různost způsobů vymezení historické antropologie, lze najít alespoň tři základní společné rysy takto zaměřeného dějzpytného snažení: 1) Zaměření pozornosti k rekonstrukci sociálních praktik a každodenních zkušeností lidí studované doby a kultury; 2) snaha rekonstruovat pohled jednajících osob (*native's point of view*). Nejedná se o empatii, nýbrž o snahu pochopit „zkušenost druhých lidí v kontextu jejich vlastních idejí“ (jak formulují Habermas a Minkmar s odkazem na Clifforda Geertze). Konečně 3) za společný rys prací tak či onak příslušných k historické antropologii tito autoři považují aplikaci „zhuštěného popisu“ (*thick description*). Habermas a Minkmar představují zhuštěný popis jako přístup k cizí (či minulé) kultuře, při kterém se můžeme díky podrobnému a jemnému popisu průběhu sociálních jednání (a díky dotazování se aktérů, resp. historických pramenů, na „smysl“ těchto jednání) vyvarovat toho, abychom do studované kultury mimoděk vnášeli měřítko naší kultury jako např. „důležité“, „podružné“. Zhuštěný popis má podle nich, na rozdíl od historické hermeneutiky, nadto *a priori* vyloučit „všechny morální a emotivní spojitosti s lidmi z jiné kultury“.²

Přijmeme-li tuto charakteristiku historické antropologie, je na místě otázka (b), zda Jaroslav Dibelka vskutku postupuje tímto metodickým způsobem. Dodávám však hned, že nejde jen o něj, nýbrž o to, zda takto opravdu postupují autoři nejedné z prací, které se hlásí k historické antropologii. Poznámky, které budou následovat, by totiž bylo možno vyslovit i k mnoha dalším studiím.³

Autor recenzované práce říká, že provedl „dvojnásobnou analýzu, která se ptala nejdříve po struktuře textu a potom po obsahovém významu jednotlivých slov“ (s. 158). Existuje však rozdíl mezi „textem“ a „texturou jednání“, jak upozorňuje kupříkladu Paul Ricoeur v diskusi s etnografií.⁴ Případně zde existuje distinkce mezi diskursivními praktikami a praktikami sociálními, s níž pracuje v textech svého genealogického období Michel Foucault, na něhož ostatně Dibelka odkazuje (s. 161). Abychom ovšem na půdě historické antropologie nějak substituovali

2 Rebekka HABERMAS – Niels MINKMAR (Hrsg.), *Das Schwein des Häuptlings. Sechs Aufsätze zur Historische Anthropologie*, Berlin 1992, s. 13–15.

3 Srov. např. studie: Ulrike GLEIXNER, *Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit*, Göttingen 2005. Autorka této práce se přímo v jejím názvu přihlašuje k historické antropologii. Vlastním jádrem jejího zkoumání je diskursivní analýza autobiografického deníkového psaní württemberských pietistů. Práce přináší zajisté velmi cenná zjištění, nemá však povahu badatelského zkoumání celého „kulturního pole“ tak, jak by tomu mělo být, pokud bychom za historickou antropologii považovali uplatnění postupů analogických Geertzovu zhuštěnému popisu a zúčastněnému pozorování. K této problematice srov. též: Martin NODL, *Mikrohistorie a historická antropologie*, Dějiny – teorie – kritika, č. 1, 2004, s. 237–252. Přínosné pro diskuse o historické antropologii mohou být také diskuse, které se odehrávají v rámci sociokulturní antropologie. Srov. např.: Zdeněk R. NEŠPOR – Marek JAKOUBEK, *Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi*, Český lid 91, 2004, č. 1, s. 53–79.

4 Paul RICOEUR, *Čas a vyprávění*, I. Zápletka a historické vyprávění, Praha 2000, s. 96–97.

nemožnost vstoupit do terénu a být přímo účastní v „kulturním poli“, musíme vedle našeho zájmu o diskursivní, ikonografické či statistické „stopy“, které poskytuje textová rovina (a roviny jí analogické), učinit pokus proniknout pomocí těchto „stop“ k „textuře jednání“, resp. ke smýšlení a zkušenostem aktérů.

Posuzujeme-li tedy „obranne strategie“, musíme nutně rozlišovat mezi takovými, které mají diskursivní (či rétorickou) povahu, a těmi, které by bylo možné považovat za strategie s povahou sociálních praktik či sociálního jednání (sňatek, útěk z panství apod.). Pokud tedy jde o prvou rovinu (strategie diskursivní), platí, že „z desítek protokolů vystupovali stále stejní nebo velmi si navzájem podobní muži a ženy“ (s. 158). Pokud jde o strategie skutečně vstupující do roviny sociálních chování a do jednání aktérů, je situace, jak ostatně autor recenzované práce bohatě dokládá, nesrovnatelně složitější. Zejména v rámci této vrstvy lze proto klást i otázky, vůči komu to vlastně byly obranné strategie zaujímány: Vůči vrchnosti? Vůči venkovské komunitě? Vůči rodičům? A jak vlastně byly tyto strategie úspěšné?

Nebylo by patrně bez zajímavosti, zkoumat s cílem zodpovězení těchto otázek podrobněji jednotlivé osudy výše uvedených „konkrétních lidí“ kupříkladu v církevních matrikách či v poddanských seznamech. Jaká byla např. šance dívek, které nemanželsky otěhotněly, stát se v budoucnu hospodyní? Abychom mohli opravdu mluvit o historické antropologii jako o určité analogii etnologického či antropologického studia „kulturního pole“, potřebovali bychom doplnit rozbor diskursivní vrstvy (ta je pro historika, který badá v archivech, bezprostředně dostupná) rozbořením dalších vrstev: rozbořením povahy sociální praxe či sociálních jednání, analýzou demografického chování, tzv. rodinných strategií či strategií sňatkových, výzkumem majetkových poměrů, náboženského smýšlení atd. Ale i tak zůstaneme patrně vždy v situaci, kdy to budeme my jako badatelé, kdo bude přemýšlet o vhodné kombinaci jednotlivých archivních či knihovních fondů, případně sbírek specifických artefaktů, kdo se pokusí prostřednictvím této kombinace nějak substituovat to, čeho se dostává badatelům v sociokulturní antropologii, když přicházejí do určitého „kulturního pole“. To nemusí sofistikovaně konstruovat, to se jim takřkajíc otevírá před očima.

Právě terénní badatelská praxe v tomto celostně vnímaném poli, spojená se snahou o jeho „emický popis“ a o interdisciplinární přístup při interpretaci jednotlivých rovin, částí či segmentů tohoto pole a jejich souvztažností, je podle svrchu citovaného diskusního textu Zdeňka R. Nešpora a Marka Jakoubka konstitutivním rysem kulturní a sociální antropologie. Problémem však zůstává – není-li možno přenést tyto postupy kulturní a sociální antropologie v plném rozsahu do historických bádání – nakolik můžeme bez průniku do tohoto „kulturního pole“ rozhodnout, co bylo a co nebylo opravdu „obranou strategií“? Pokud tento termín/pojem uplatňujeme jen vůči diskursivní vrstvě, je otázkou, nakolik je vskutku užít jako analytická kategorie, nebo zda zůstává jen našim pojmenováním výskytu určitého, pravidelně se opakujícího shluku slov či frází? Je pak otázkou, zda, budeme-li jej tak nazývat, učiníme tak z přesvědčení, že jsme empiricky doložili určitou „obranou strategií“, nebo že spíše tímto pojmenováváním vnášíme do studovaného materiálu náš předpoklad, že aktéři (vyslýchané osoby) opravdu sledovali nějakou strategii? Netvrdím však rozhodně, že si autor recenzované práce není těchto obtíží vědom.

Jaroslav Dibelka dokládá i pro třeboňské panství přelomu 17. a 18. století skutečnost známost z mnoha jiných prostředí, totiž že panenskou čest, ztracenou smilstvem a nemanželským těhotenstvím, mohla dívka znovu nabyt, pokud si ji dotyčný smilník (resp. i někdo jiný -?) vzal za ženu (s. 80–93). Praxe, že nemanželsky narozené dítě bylo později legitimizováno sňatkem, byla poměrně běžná (reprezentativně za mnohé studie, pojednávající tento jev pro raně novověkou Evropu, lze uvést podrobné rozborů Jürgena Schlumbohna pro Vestfálsko). Historicko-demografickým bádáním jsou zároveň dokládány i poměrně značné regionální rozdíly úrovně ne-

manželské plodnosti (tuto tematiku shrnuje kupříkladu Andreas Gestrich). Mohlo by se to stát podnětem pro pokus vnést do třeboňských poměrů interpretující výklad také pomocí srovnání trestněprávní agendy s demografickými jevy a prostřednictvím širších komparativních studií.⁵ Předně (a) by bylo možné – nebudiž to chápáno jako výtky vůči recenzované práci, nýbrž jako podnět k dalším výzkumům a interpretacím – propojit zde představený, precizně provedený rozbor případů cizoložství a smilstva nejen s obrazem hospodářských a geografických poměrů na panství Třeboň (s. 57–63), nýbrž i s populačními poměry a s demografickým chováním. To je pro panství Třeboň již hojně popisováno v literatuře, kterou Dibelka namnoze cituje. Zároveň je však možné studovat tyto problémy také na základě rozsáhlých poddanských seznamů třeboňského panství.

Dibelkův rozbor umožňuje případy cizoložství a smilstva kvantifikovat. Demografická analýza poddanských seznamů (propojená případně s rozbohem církevních matrik) by pak ukázala alespoň celkový počet porodů, resp. podíl nemanželských porodů na nich. Připomeňme, že míra ilegality ležela tehdy v Čechách mezi necelým půl procentem a sedmi procenty. Podíl předmanželských koncepcí na celkovém počtu prvních otěhotnění tu však často přesahoval 10 % a v některých lokalitách dokonce překračoval až 20 % – smilstva se tedy musel dopustit alespoň každý desátý, někde dokonce každý pátý pár. Taková zjištění pro zkoumanou oblast by nebyla zdaleka jen anonymním kvantitativním údajem, nýbrž dovolila by nám proniknout hlouběji do „kulturního pole“. Bylo by tak totiž možné alespoň přibližně odhadnout, zda byly trestněprávně řešeny jen ty případy smilstva a cizoložství, které vedly k narození nemanželského dítěte, nebo i takové, které k otěhotnění nevedly (jak napovídá sama trestněprávní agenda). Bylo by pak ale možno také prozkoumat, zda se jako delikt smilstva či cizoložství řešilo každé nemanželské otěhotnění (tedy zda se počet trestněprávních případů kryje s počtem nemanželských porodů). Takové zjištění by bylo velmi cenné pro hodnocení a interpretaci „obránných strategií“.

Stálo by dále (b) za to, srovnat míru natalitní ilegality na panství Třeboň s jinými oblastmi (v některých alpských zemích překračoval podíl nemanželských porodů až 20 %, srov. citovanou Gestrichovu práci či Schlumbohmovy úvahy). Vyplatilo by se zároveň sledovat, zda se v oblastech, kde byla míra ilegality nápadně vyšší, neuplatňovaly na přelomu 17. a 18. století jiné „obránné strategie“ a nepanovala jiná (vrchnostenská) trestněprávní praxe, než jak tomu bylo na třeboňském panství.

Taková komparace by nás totiž mohla konečně (c) přivést až k otázce, zda se vždy setkáváme jen s „obránnými strategiemi“ smilníků a cizoložníků, nebo zda bychom nemohli hovořit o jakýchsi „útočných strategiích“, uskutečňovaných s cílem, vynutit si na vrchnosti či rodičích sňatek. Taková otázka nás nutně napadá, čteme-li v recenzované práci citát z pramenného textu o tom, že „dotčené osoby“, které se dopustily smilstva, „jak sobě, tak přátelům svým hanbu učinily, a z ní jiné vyvedení (leda by skrze milostivou vrchnostenskou vůli) k stavu manželskému připuštěné a z toho skutku spáchaného zase očištěné nebyly“ (s. 84).

5 Bylo by možno vycházet např. z prací: Andreas GESTRICH – Jens-Uwe KRAUSE – Michael MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, (= Europäische Kulturgeschichte, herausgegeben von Andreas Gestrich, Band 1), Stuttgart 2003, zejména s. 415, 488, 505–507; Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860*, Göttingen 1994, s. 122–132; Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999, zejména s. 46–49.

Recenzovaná práce tedy evidentně přináší nejen mnoho nových a zajímavých zjištění o poddanské tematice, učiněných na základě aplikace zatím ne zcela běžné badatelské perspektivy, ale nabízí i řadu východisek pro navazující studie.

Jan Horský

Paulus ADELGRUBER – Laurie COHEN – Börries KUZMANY

Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918
Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag 2011, 316 pp., ISBN 978-3-205-78625-2.

The reviewed publication was created within two research projects that is: „Multikulturelle Grenzstädte in der Westukraine 1772–1914“ (Multi-cultural border towns in the Western Ukraine in the years 1772–1914) and „Imperiale Peripherien: Religion, Krieg und die Szlachta“ (Imperial outskirts: religion, war and the szlachta). Those projects were realised in the years 2004–2009 by Institut für Osteuropäische Geschichte of the Vienna University under the direction of Andreas Kappeler, including the authors of the reviewed publication – Laurie Cohen, Paulus Adelsgruber and Boeries Kuzmany. The book however is not a collection of articles by various authors but a collective monograph.

The monograph „Getrennt und doch verbunden“ corresponds with the research trends of the Department of East Europe History and the interests of its authors. They preceded it with several shorter texts in joint publications and academic magazines.¹ The reviewed monograph is composed of five themed chapters, the introduction and conclusion and the part dedicated to the situation of the six researched towns on the threshold of the 19th century, as well as the personal and place indexes and the bibliography. The book contains 14 tables, 5 charts and 34 maps and photos.

The key term for the publication is “border” and its impact on the social, economic, religious and political life of the towns placed on its both sides, both in Galicia being a part of the Austria/Austro-Hungary and Volhynia and Podole that belonged to the Russian Empire. The other key term the authors put emphasis on is “periphery”. The border towns constituted the Kresy (Eastern Borderlands), outskirts of two empires – of the Habsburgs and Romanovs. From the perspective of Vienna and St. Petersburg, those towns were a distant province, but for the inhabitants of Galicia, Volhynia and Podolia they were specific centres of the social, economic and cultural life, like for instance Brody.

The monograph has been composed according to themes, each chapter being dedicated to one predominant issue (towns, border, economy, religion, World War I). The chapters are divided into numbered sections that in turn are divided into not-numbered paragraphs. Each chapter ends in a summary.

1 Some of the articles are particularly worth mentioning: B. KUZMANY – L. COHEN – P. ADELGRUBER, *Kleinstädte entlang der galizisch-wolhynisch/podolischen Grenze. Ein Vergleich*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 55, 2007, Hef 2, pp. 209–241; T. LORENZ – P. ADELGRUBER – L. COHEN – B. KUZMANY, *Razem i osobno: Mate miasta na pograniczu galicyjsko-wolynsko-podolskim (Together And Apart: Small Towns In the Galician-Volhynian-Podolian Borderland)*, Kwartalnik Historyczny 117, no. 3, 2010, pp. 51–69, and the joint publication edited by Christoph AUGUSTYNOWICZ – Andreas KAPPELER, *Die galizische Grenze 1772–1867: Kommunikation oder Isolation?*, Europa Orientalis, Bd. 4, Wien 2007, in which the authors of the reviewed publication published their texts.

Chapter One, of the introductory character, has been dedicated to six border towns, three on the Austrian side and three on the Russian. The towns have been characterised in pairs: Brody and Radyvyliv, Pidvolochysk and Volochysk, Husiatyn and Gusyatin. The characteristics of the paired towns has been standardised according to the following criteria: the history until, i.e. until the First Partition of Poland (which for some of the towns brought upon the change of the national status, changes in economy and administration following the inclusion into Austria or Russia), the religious situation and communication between the towns in question. In the case of the Pidvolochysk-Volochysk pair the authors focused their attention also on the roles of courts of justice and the police, the meaning of the Polish nobility as the owners of both towns, the demographic development and hazardous situations (fires, epidemics and wars, economic situation and infrastructural changes). The information on Husiatyn and Gusyatin is similar, but in the case of that pair of towns the authors emphasised the chronological layout of the section, distinguishing several stages: until 1772, the years 1772–1815, the period between 1815 and 1914 (labelled the century of stabilisation on the borderlands of the two empires) and the time of World War I (1914–1918). Husiatyn and Gusyatin have also been discussed from the perspective of epidemics, Polish national uprisings of 1831 and 1863 (quite generally), smuggling and criminal activities related to it (in more detail).

The focal point of Chapter Two is the Russian-Austrian border, running between the eastern Galicia and Russian Volhynia and Podolia. The chapter begins with discussing the process of the border formation in the years 1772–1815. A number of consecutive events had had the impact on the process. The first discussed were the problems of marking the borders of the area of the Republic of Poland (*Rzeczpospolita*) taken over by Austria as the result of the First Partition in 1792. In the Polish-Austrian border convention the borderline was marked along the Podhorka river, however such river did not exist, only a town of that name, with two nearby rivers, the Seret and Zbruch. The border was finally established upon the river Zbruch. The Congress of Vienna restored the eastern Galicia, lost in 1809, to Austria and thus the border was again on the river Zbruch. The Austrian-Russian border established in 1815 was not changed for the following century. The further part of the second chapter discusses the functioning of Russian and Austrian border and customs services in the section between eastern Galicia and Russia. The border services were assigned to control the border and combat illegal crossing. The interesting point is discussing the scale of borderland crime and description of smugglers from the perspective of their religious views and social origin.

Chapter Three, titled „Grenzstadt – Handelsstadt” presents a thesis that the borderland towns, including some of the above mentioned, might have become local, regional, national and international commercial centres. The thesis is justified especially in relation to Brody, which as the result of acquiring the status of a free commercial centre at the turn of the 18th century, acquired also the status of a European commercial centre on the route between Leipzig and Odessa, until the second half of the 19th century and especially during the Napoleonic wars period.

Chapter three contains two sections. The first one discusses the development of the borderline commerce. The other one has been dedicated to the transport and communication infrastructure: roads, railways and telegraph network. Commerce has been discussed chronologically, with a distinction of the following stages: the period of the Napoleonic wars and the Continental Blockade, the period of a protective politics after the Vienna Congress and the period of infrastructural changes (railway lines) in the second half of the 19th century. Special attention has been paid to attaching the borderland towns to Austrian and Russian national railway network. The first towns to get connected were Brody/Radyvyliv (1869–1873) and Pidvolochysk-Volochysk (1871).

Chapter Four, „Grenze und Religion”, characterises the consequences that the border changes following the Partitions of Poland and the Austrian-Russian border itself brought upon the religious situation of the border lands, religious practices and the authorities’ politics in Vienna and St. Petersburg towards various denominations. The authors based their analysis on a thesis that the borderline between Russia and Austria was also a borderline between members of the Orthodox Church in Russia and Greek-Catholics (members of the Romanian Church United with Rome) in Austria. The further part of the book has been focused on the history of the Greek-Catholic church in the First Republic of Poland, its situation after the fall of the Republic, both in Austria and Russia.

Special attention has been given to the politics of the Russian authorities against the Greek Catholics, concluded with the dissolution of the Union of Brest in 1839 in the Russian Empire (with the exception of the Kingdom of Poland) and the Russian authorities supporting the Orthodox Church, e.g. by building temples in the border towns. Roman Catholics and Jews complete the religious mosaic of the borderlands. The authors focused more on the Jews than Roman Catholics who constituted a definite minority. One of the sections discusses the religious changes within the Jewish community (Haskalah with a centre in Brody and Chassidism in Husiatyn), Russian authorities politics towards the community (Tsar Nicholas I’s plans of eviction of Jews from the borderland areas, anti-Jewish manifestations and pogroms in Russia in the 80’s of the 19th century, the escape of Jews into Galicia).

The position held by religion and religious centres in the authorities’ politics and life of the local communities has been presented on the example of two monasteries – a Roman Catholic monastery in Pidkamin within the Austrian boundaries and an Orthodox or Greek-Catholic one (depending on the time and national status of the place) in Pochaiv in Russia since 1795. The Dominican monastery in Pidkamin was one of the most important religious centres and a pilgrimage destination. The monastery in Pochaiv held a similar position for the Greek Catholics, but only until 1831, when it was taken over by the Orthodox monks. The authors indicate that the pilgrimages to both places were an expression of a political and national attitude, as since the moment the Pochaiv monastery was taken over by the Orthodox church, not only the Orthodox Russians were coming on pilgrimages, but also Galician Russophiles (Moscalophiles), i.e. Ukrainians of the Greek Catholic denomination that felt national, cultural and religious ties with Russia.

The last of the themed chapters has been dedicated to the situation of the three pairs of towns during the Great War. The impact of the events of the years 1914–1918 upon the life of the border towns have been discussed chronologically. Two parts constitute the conclusion of the monograph. The first one is a classic conclusion, being, in a way, the summary of the contents. Apart from it, the authors prepared a separate chapter with a leading question “What remained?” – meaning: what has been kept or preserved in the studied towns. That part of the monograph is to some extent a guide to the towns, extensively illustrated with photographs, describing their modern social and cultural life, museums and historical monuments. While answering the question, the authors indicated that there has been a border left – not a political one, as all six towns are part of the independent Ukraine now – but a religious border between the ritual of the Greek Catholic church, prevailing to the west of the former Austrian-Russian border and the Orthodox Church, predominant to the east, as well as the border in people’s minds, political and social attitudes and history evaluation, especially of the latest age (the Ukrainian dispute concerning World War II, the Ukrainian Insurget Army (UPA), the Soviet period), which is expressed by co-functioning of the UPA museum in Pidvolochysk on one side of Zbruch and a regional museum in Volochysk on the other, which exhibits the World War II as the Soviet Great Patriotic War.

The monograph's unquestionable value lies in its extensive and diverse source database. It has been built on documents from the archives and libraries of three countries: Ukraine, Russia and Austria completed with source data from Polish, French, British, German and American archives. Another group covers printed source materials of the era, reports, commentaries, official documents and memoirs.

The literature list also does not raise concerns, as it is represented by West European publications as well as Ukrainian, Russian and Polish ones.

To sum up, the reviewed monograph is a study of high factual and editorial standards, quite valuable for researchers of the 19th century history of Galicia and Russia.

Tomasz Kargol

Tatjana TÖNSMEYER

Adelige Moderne. Großgrundbesitz und ländliche Gesellschaft in England und Böhmen 1848–1918

Wien–Köln–Weimar, Böhlau 2012, 372 s., ISBN 978-3-412-20937-7.

Když Tatjana Tönsmeier uprostřed minulé dekády napsala svoji výstižnou přehlednou zprávu o stavu a aktuálních problémech výzkumu české šlechty druhé poloviny 19. a začátku 20. století, již uzavírala jednu z prvních fází svého vlastního habilitačního projektu, reagovala tím mimo jiné na výrazně zesílený zájem o tuto problematiku v české i zahraniční historiografii.¹ Přesto se tehdy sotva dalo tušit, jak rychle se tato zpráva v dobrém slova smyslu dezaktualizuje. V následujícím období se totiž badatelská pozornost tímto směrem dále posílila a kromě řady dílčích studií a sborníků dala v posledních několika letech vzniknout řadě pozoruhodných a většinou i významných monografií,² do níž plně zapadá i recenzovaná práce.³

Tato dezaktualizace, o kterou se tedy Tönsmeier sama přičinila, jistě neznamená obsolenci její tehdejší studie: ta nadále odráží stav výzkumu, jehož podstatná část zůstává relevantní i pro další studie, tím spíše, že se zásadně nezměnily centrální diskutované problémy. Její současný význam tkví naopak v tom, že komentuje výzkum v situaci před poslední vlnou monografií. Jak v tehdejší, tak i v dnešní situaci přitom lze konstatovat, že stále se vracejícím a většinou – odhlédneme-li od populární, antikvářsko-genealogické a soupisové produkce – i ústředním tématem zůstávají nadále otázky „modernizace“ šlechty, resp. vypořádávání se šlechty s modernou v po-

1 Tatjana TÖNSMEYER, *Der böhmische Adel zwischen Revolution und Reform, 1848–1918/21. Ein Forschungsbericht*, *Geschichte und Gesellschaft* 32, 2006, s. 364–384.

2 Po roce 2006 viz mj. Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ–SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové–Pouilly v 19. století*, Praha 2007; Rita KRUEGER, *Czech, German, and Noble. Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, Oxford 2009; Jiří GEORGIEV, *Až do těch brdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*, Praha 2011; Ute HOFMANN, *Aristokraten als Politiker. Der böhmische Adel in der frühkonstitutionellen Zeit (1860–1871)*, München 2012.

3 Připomeňme, že na počátku této nové vlny obsáhlejších studií o české šlechtě v 19. století, zejména pokud se týká německojazyčné produkce a politického kontextu, stála v 90. letech známá práce Ralpa Melvilla o aristokracii a revoluci roku 1848. Viz Ralph MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998. Sice jí předcházely výzkumy k sociálním a ekonomickým aspektům české a moravské šlechty, až Melvillova monografie však vzbudila široký ohlas a pozornost.

litickém, kulturním i ekonomickém ohledu a role šlechty v těchto procesech. Tím koneckonců výzkum české šlechty plně odpovídá dominantním rysům mezinárodního bádání o šlechtě v dlouhém 19. a částečně i 20. století.

Již přes třicet let, tedy od nakonec vcelku provokativního formulování teze Arno Mayera o persistenci šlechtické dominance v moderně, právě toto téma zaměstnává výzkum evropské aristokracie. Arno Mayer jistě nebyl prvním, kdo s tímto závěrem přišel, avšak díky svým jednoznačně formulovaným stanoviskům vyvolal živou diskusi a reflexi, nemluvě již o tom významu pro středoevropský výzkum, že do své pozornosti zahrnul také aristokracii habsburské monarchie.⁴ Vedlo to k ještě důslednějším a dalším kritickým bádáním, týkajícím se stále znovu tematizovaného odmítnutí tradiční teze o modernizaci jako procesu, v němž nová, „měšťanská“ (buržoazní) elita nahradila společenskou elitu starou („feudální“, stavovskou, resp. šlechtickou), vyklízející své pozice a bránící se modernizačním trendům. V tomto světle pak bylo možno opět otvírat již intenzivně diskutované otázky – připomeňme např. jen, jakou roli hrálo zdůrazňování překotné technicko-ekonomické modernizace na jedné straně a persistence tradičních elit na straně druhé při interpretaci německé a italské cesty k nacismu a fašismu.

Diskuse, zintenzivněná a doprovázená badatelskými projekty od osmdesátých let a ještě silněji od posledního přelomu století, tak kombinovaly dlouhodobá témata s novými perspektivami. Nejpozději Rudolfem Braunem bylo např. otevřeno pojmově dovedně pointované téma *Obenbleiben* jako jedna z hlavních metafor a otázek,⁵ od devadesátých let však stále zřetelněji byl tento pojem sledován nejen jako ústřední problém vývoje šlechty v kontextu modernizace, nýbrž na jeho pozadí byly stále důsledněji formulovány také otázky po strategiích šlechty, resp. aristokracie, a to v sociologizujícím i kulturalistickém smyslu. Celá poslední desetiletí je tedy otázka po kontinuitách a diskontinuitách šlechtického postavení, vlivu, role, habitu, jednání, identity atd. explicitně či implicitně přítomná ve všech podstatných studiích k vývoji šlechty v souvislosti s modernizací a modernou.

To, že vztah šlechty a moderny tak ve svých inovacích tedy i dnes zůstává základní osou badatelských otázek, ukazuje nápadná a spíše narůstající frekvence obou pojmů v titulech zejména německojazyčných prací posledních dekad (pojem moderny je příležitostně alternován pojmy revoluce či reformy, které však sémanticky odkazují k témuž kontextu, takže spojení „šlechta – moderna“ úspěšně vytlačuje dřívější opoziční binární pár „šlechta – měšťanstvo“, typický ještě pro osmdesátá léta).⁶ Nejinak je tomu i v recenzované monografii Tatjany Tönsmeyer.

Ta organicky navazuje na dosavadní výzkumy v metodologickém, tematickém i materiálovém smyslu a dále je rozvíjí. Otázka po procesech souvisejících s proměnami elit a s rolí i pozicí šlechty (resp. přesněji řečeno aristokracie) je zde soustředěna k problému jejich strategií jednání, které tvoří hlavní tematický rámec a perspektivu, a to i přesto, že autorka zachovává spíše skeptický odstup od představy kolektivního jednání jako analytické kategorie. Obecně však jde

4 Arno MAYER, *The Persistence of the Old Regime*, New York 1981 (německá verze TÝŽ, *Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848–1914*, München 1988).

5 Rudolf BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert*, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Europäischer Adel 1750–1850*, Göttingen 1990, s. 87–95.

6 Z posledního desetiletí viz např. Monika WIENFORT, *Der Adel in der Moderne*, Göttingen 2006; Eckart CONZE – Monika WIENFORT (edd.), *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln 2004; Eckart CONZE – Sönke LORENZ (edd.), *Die Herausforderung der Moderne. Adel in Südwestdeutschland im 19. und 20. Jahrhundert*, Ostfildern 2010; Josef MATZERATH, *Adelsprobe an der Moderne. Sächsischer Adel 1763–1866. Entkonkretisierung einer traditionellen Sozialformation*, Stuttgart 2006, aj.

v práci o to, jakým způsobem představitelé (velkostatkářské) šlechty reagovali na společenské, kulturní, ekonomické a právní proměny, jak se s nimi vypořádávali a jakým způsobem usilovali o zachování – nyní spíše neformálního – společenského vlivu a postavení, a to zejména v rámci vlastních životních světů. Suverénní orientace v mezinárodním výzkumu a v aktuálních bádáních k anglické i české pozemkové šlechtě stejně jako v pramenném materiálu českých a britských archivů daly pro uskutečněný výzkum příznivé předpoklady. Ve vztahu k „české“ části by sice snad bylo možné kriticky poznamenat, že pod vlivem českých výzkumů a hojnosti pramenů v jihočeských archivech se autorka nechala vést k dalekojdoucí jednostranné orientaci na jihočeský materiál a region, který vzhledem ke struktuře šlechty a velkostatku vykazoval v rámci Čech snad nejvýraznější specifika. Tato kritika by však byla smysluplná jen potud, pokud by se toto heuristické zatížení jakýmkoliv zkreslujícím způsobem podepsalo na formulovaných závěrech k české šlechtě – čemuž se ovšem nic nezdá příliš nasvědčovat.

Rámcem a zároveň středobodem, na který se Tönsmeier při své analýze metodicky a interpretačně orientuje, je prostředí velkostatku, resp. bývalých panství, tedy venkovské hospodaření šlechty, velkostatek jako „provaz“ či „podnik“ a zejména s tím související sociální vztahy a možnosti či prostory jednání jejich aktérů. Centrální otázkou při tom je jednak „modernizační schopnost“ šlechty ve vztahu k hospodaření a v kontextu nového ekonomického vývoje, jednak neformální vztahy s bývalými poddanými, s obyvateli venkova a nyní zčásti i zaměstnanci velkostatku. Na tomto základě pak práce přes perspektivu „strategií jednání“ směřuje přímo k problému trvání – nyní neformálního – vlivu a pozice statkářské šlechty ve venkovské společnosti.

Aktérům takto pojatých vztahů na venkově, jejich sociální a právní struktury je věnována i jedna z úvodních částí celé studie. Následně se hlavní pozornost soustředí na existující a vyvíjející se konflikty venkovské společnosti v kontextu fungování šlechtického velkostatku, jakož i na sociální praktiky, které se na tomto pozadí mohly uplatňovat. Právě zde autorka výstižně charakterizuje proměny, které plynuly ze společenských a zejména právně politických změn 19. století, a ukazuje, jakých nových možností a prostorů jednání bylo ze strany aristokracie využito k neformálnímu udržení, modifikaci a rozšíření vlivu, moci i prestiže. Jako příklad jsou voleny dominující (přínejméně v dobovém diskurzu) konflikty související s fungováním velkostatku za nových podmínek – téma poskytování ubytování v *cottages*, vytváření odborů zemědělských dělníků a téma konzumace alkoholu v anglickém případě, a otázka deputátů a služebnosti (*servitut*) v situaci české.

V druhém z ústředních oddílů práce pak jsou zkoumána „fóra“, tedy tradiční formy a rámce reprezentace a stabilizace šlechtické moci v měnícím se světě: dobročinnost, patronáty a slavnosti, které, jak se ukazuje, dávaly jak anglické, tak české aristokracii mnoho možností uplatnit strategie k udržení a částečnému novému konstituování neformálního lokálního a regionálního vlivu a pozice. Prakticky ve všech ohledech se přitom ukazuje, že šlechta obou zemí dokázala daných nových okolností a možností účinně využívat. Zdá se dokonce, že právě otázka trvajících, byť méně formalizovaných dominantních pozic šlechty byla oním pozadím jejího požadování loajality, které určovalo její strategie jednání např. v pracovněprávních sporech. Jak ukazuje anglický příklad, sdružování zaměstnanců v jakýchkoliv formacích připomínajících odbory byly nejen v rozporu s ekonomickým zájmem statkářů, ale také v neslučitelném protikladu k jejich patriarchálnímu pojetí venkovské společenské „soudržnosti“ a dobročinnosti. Nikoliv překvapivě se tedy hlavním problémem z tohoto hlediska stávaly ty osoby a skupiny obyvatel, které se mohly vymykát přímému vlivu nebo formální či neformální závislosti na statkářích, v níž setrvala služba či zaměstnanci statku, potenciální příjemci dobročinnosti a adresáti slavnostních či jiných příležitostných aktů.

Právě v tomto kontextu se studie nepřímou dotýká některých souvislostí, které nejsou dále rozvedeny, neboť se vymykají tématu práce, které však by bylo vhodné zohlednit v dalších studiích. Jako jeden z nejdůležitějších příkladů lze uvést na jedné straně opakující se poznámky ke vztahu šlechty a etnicko-národního hnutí v českém případě, jimiž Tönsmeier zdůvodňuje, proč se česká aristokracie k etnické identitě nemohla přiklonit a proč narůstající role etnicity jako identifikačního faktoru v tehdejší společnosti nebyla v jejím zájmu, takže se snažila proti této roli v rámci svých životních světů včetně správní a hospodářské praxe velkostatku spíše zabránit nebo ji alespoň minimalizovat. Na druhé straně právě příklad adresné a konkrétní dobročinnosti, spočívající vždy v přímém aktu směřovaném ke konkrétním osobám, stojícím v bezprostředním vztahu k držitelům velkostatku, ukazuje, jak velkou roli hrála adresnost v protikladu k anonymitě moderní společnosti. Jistěže to mělo úzkou souvislost s patriarchální idealizací venkovského života vůči městské civilizaci jako symbolu moderny. Přihlédneme-li však přitom ke skutečnosti, že abstraktní politická i etnická kategorie národa úspěšně nabývala v 19. století odpověď právě na problémy a nejistoty, související se zanikáním lokálních životních světů a s novou zkušeností společenské anonymity jedinců, pak se mezi šlechtickým vztahem k etnickému národu na jedné straně a výkonem šlechtických patronátních práv či dobročinnosti, stavící na všem jiném než na anonymitě, na straně druhé nabízejí paralely, jejichž vzájemná provázanost a podmíněnost vybízí k dalším interpretacím a úvahám. Práce Tatjany Tönsmeier tak na mnoha místech přímo či bezděky nabízí inspirace i mimo svůj tematický záběr.

V rámci celé monografie tak některé diskutabilní závěry a přístupy nemají příliš velkou váhu a jsou podružného charakteru. Jako ve všech jiných studiích podobného typu bylo jistě třeba se v mnoha ohledech potýkat s nebezpečím nadinterpretace. Konstatování, že šlechta stále legitimizovala svoje postavení z božského řádu, neboť její příslušníci za akty své dobročinnosti přijímali slib, že se za ně budou obdarovaní modlit, nasvědčuje tomu, že toto nebezpečí nadinterpretace nemohlo být vždy zcela zažehnáno. Diagnóza obecně nikoliv neznámého zájmu velkostatkářů na prosperitě a rentabilitě zemědělských podniků spolu s citací obvyklých instrukcí správcům a dalšímu personálu se interpretačně neobohatí ani metodicky nenobilituje samotnou, stále se vracející formulací, že tito velkostatkáři „komunikovali svoje ekonomické zájmy“. Otevřená diskuse o tom, zda právě na tomto pozadí lze mluvit o *Verbürgerlichung* aristokracie (otázka je autorkou jednoznačně zodpovězena negativně), se ve smyslu této monografie samotné jeví jako málo smysluplná a ambivalentní, neboť by bylo třeba nejprve mnohem intenzivněji řešit otázku, co má být kritériem tohoto procesu rozuměno.

Formulujeme-li společně s autorkou otázku tak, že se ptáme, zda k *Verbürgerlichung* vedla šlechtická orientace na hospodářský zisk a efektivitu, pak by bylo třeba se např. ve světle eliasovského modelu dvorské společnosti 18. století (jistě jen do omezené míry aplikovatelného na poměry habsburské monarchie) nejprve zabývat jinou otázkou: nebyla onou klíčovou proměnou právě již reorientace od racionality reprezentace a reputace k racionalitě zisku, k onomu „podřízení výdajové položky položce příjmové“, které je jádrem zdánlivě samozřejmé moderní racionality a které ve vztahu ke staršímu období Norbert Elias tak trefně nazýval „ctností malých lidí“ (*Tugend der kleinen Leute*)?⁷ Otázka, zda i v takovém případě by pojem *Verbürgerlichung* byl pregnantním vyjádřením významu této historické proměny, by pak byla nanejvýš druhotná, i když nikoliv bezvýznamná. Avšak i zde se ukazuje, že závěry a pozorování recenzované monografie zasazené do delší perspektivy přinejmenším 18. a první poloviny 19. století přímo vybízejí k dalším srovnáním a interpretacím – jako příklad uveďme již zmíněnou problematiku chápání

7 Norbert ELIAS, *Die höfische Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1992, s. 104.

pojmu národ a patriotismus, proměnu individuální a společenské identity příslušníků aristokracie atd. Tento „vybízející“ aspekt práce je – opakujeme to – nikoliv jejím nedostatkem, nýbrž jednoznačnou předností, neboť přesahuje vlastní „užší“ tematické pole.

Ve svém komparativním založení se monografie hlásí ke klasickým cílům a smyslu historického srovnání, jak byly formulovány v osmdesátých a devadesátých letech, s přihlédnutím k pozdějším kritikám národně-historické fixovanosti historických komparací: jednak tu jde o překonávání interpretativních rámců „národně“ (teritoriálně) specifických procesů tím, že jsou srovnávány vůči sobě navzájem, jednak o opakovaně zdůrazňované hledání společných znaků a rozdílů mezi nimi. Jeden z hlavních cílů komparativního přístupu, spočívající v hledání obecných či modelových, mimo rámec jednotlivých předmětů srovnání jdoucích charakteristik, zůstává naopak v pozadí a je částečně zohledněn až v závěrečné shrnující kapitole.

Práce Tatjany Tönsmeyer bezpochyby patří k nejdůležitějším monografickým studiím týkajícím se české šlechty 19. století za posledních několik desetiletí. Do tohoto tematického kontextu uvádí nejen několik aktuálních konceptuálních a perspektivních přístupů, které dovedně propojuje s dosavadními výzkumy k české šlechtě a modernizaci; interpretačně přínosnou inovací je snad poprvé uplatněná důsledná symetrická komparace.

Miloš Řezník

Alice VELKOVÁ

Schuld und Strafe. Von Frauen begangenen Morde in den böhmischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts

(Forum Europäische Geschichte 10), München, Martin Meiderbauer Verlagsbuchhandlung 2012, 361 s., ISBN 978-3-89975-710-1.

Dějiny trestního práva stojí na průsečíku mezi historickými a právními obory, nelze se proto divit velmi malému počtu badatelů v této oblasti. V českém prostředí se dějinami práva zabývají téměř výhradně právníci, kteří se omezují zejména na teoretické diachronní výklady určitých právních problémů ve vzájemné návaznosti. Jejich bádání zpravidla postrádá „život“, tedy osudy konkrétních lidí, výjimky představují známé právní případy. Aspekt „sepětí se životem“ však rozhodně nechybí recenzované publikaci „Vina a trest“, jež je založena především na dosud neznámých archivních pramenech.

Metodologicky nelze publikaci nic vytknout: autorka zvolila nevšední (vzhledem ke druhu pramenů), v české historické produkci ne příliš rozšířený metodologický přístup: analýzu zajímavých, doposud historickým bádáním nevyužitých archivních pramenů právní povahy, doplněných statistikou a systematickým vhladem do právního systému pojednané doby. Kniha tak skýtá úplný pohled na problematiku: rovina reálného „všedního“ života obviněných a jejich sociálního prostředí je uvedena do souvislosti s četností výskytu různých deliktů vzhledem k zemi původu pachatelů, sociálnímu prostředí, věku obětí i pachatelů, typu trestného činu a trestu. Prostřednictvím interpretace pramenů nabízí autorka také specifický vhlad do každodenní práce soudců, přísedících a jiných mužů v justici.

Publikace má gradující tendenci: po nezbytných kapitolách o metodologii a pramenech a krátkém přehledu trestního zákonodárství následuje důkladné vyhodnocení statistických pramenů trestných činů a jejich trestů. Těžiště knihy spočívá v nejrozsáhlejší části, pojednávající vraždy, spáchané ve sledovaném časovém období (především) ženami na dětech a životních partnerech. Tato podstatná část knihy vychází z archivních pramenů z Rakouského státního

archivu, konkrétně ze žádosti o milost při udělení trestu smrti, vynesném nad ženami i muži obviněnými z vraždy svých blízkých rodinných příslušníků.

Autorka musela provést rozsáhlé archivní pátrání, neboť žádosti o milost odsouzených k trestu smrti jsou v Rakouském státním archivu uloženy mezi jinými úředními písemnostmi, jež byly předneseny císaři. Množství žádostí, jež byly císaři předneseny, vyloučily celoplošně pokrývající metodologický přístup, neboť nebylo možné zpracovat jediným autorem tisíce žádostí mezi roky 1852–1897.

Chronologické vymezení bylo do jisté míry dáno právním a administrativním vývojem justice v rakouském soustátí. Časovým prahem autorka zvolila novelizaci trestního zákoníku z roku 1852, což je vzhledem k tématu a pramenům jediné možné východisko. Za chronologické ukončení určila nové procesní zákony z roku 1897. Vzhledem k tématu je nejvýznamnějším časovým mezníkem v uvedeném období bezesporu nový procesní řád v roce 1873 (č. 119/1873 říšského zákona); ten však A. Velková záměrně nestanovila jako chronologický závěr, neboť chtěla ukázat změnu v praktické realizaci trestů před tímto výnosem a po něm.

Poměrně široké časové vymezení již předem vyloučilo úplné zpracování archivního materiálu. Autorka proto zvolila metodu sondy. Omezení pro výběr případů bylo logicky dáno zemí původu pachatelů, tedy českými zeměmi, další kritéria byla věčná: tedy oběť zločinu (dítě či manžel, resp. manželka), věk dětské oběti (předem byly vyloučeny zločiny infanticidia, jež byly souzeny podle jiných zákonů), trest (většinou pachatelé odsouzení k trestu smrti) a zřejmě též zajímavost případu. Poslední kritérium vedlo k výjimečnému časovému překročení chronologického počátku, neboť autorka našla zajímavé případy, pocházející z období před novelou trestního zákona z roku 1852.

Náročná badatelská práce však byla odměněna mimořádně zajímavým materiálem, který kromě samotných příběhů vražd a jejich vyšetřování obsahuje i pro historika velmi cenné informace o sociálním zázemí pachatelek trestných činů.

Osou výběru trestních spisů byl genderový aspekt: původně měly být pojednány pouze vraždy spáchané ženami, avšak praxe ukázala, že tento přístup není možno striktně dodržet, nutno říci, že k dobru publikace. Genderově motivovaný způsob výběru umožnil autorce výrazně jasnější „prototypovou“ analýzu, totiž výběr vražd spáchaných ženami na vlastních dětech. Již samotné vraždy dětí jsou jistou „ženskou specialitou“, neboť naprostá většina analyzovaných případů vražd byla spáchána vlastní či nevlastní matkou. Trestné činy rozdělila autorka podle motivu vražedkyně na vraždy z nouze, jež byly v jasné převaze a které se svou podstatou blížily infanticidii, a na vraždy z nenávisti. Toto kritérium jí umožnilo hlubší pochopení materiálu a samozřejmě sofistikovanější vyhodnocení. Vraždy z nouze byly provedeny zpravidla impulzivně; vražedkyně pocházely velmi často z neúplných rodin a neměly žádné finanční zázemí; právě bezvýhodná hospodářská situace dohnala ženy k vraždě vlastního dítěte. Autorka dobře demonstrovala jasnou linii v zákonodárství, jež nazíralo na tyto vraždy mnohem shovívavěji (a tomu odpovídala trestní sazba substitučních trestů odnětí svobody) než na vraždy z nenávisti, které byly zpravidla plánované.

Hodnotný archivní materiál využila autorka v celé šíři a provedla rozsáhlou analýzu rodinného prostředí, jež vyhodnotila v souvislosti se spáchanými vraždami. Velková zjistila, že vysoký podíl vražedkyně vyrůstal bez jednoho rodiče či byly úplnými sirotky. Právě sociální okolnosti, výchova, rodina, nedostatečné vzdělání, eventuální nezájem či agresivní chování otce dítěte sehrály hlavní roli při případném omilostnění a určení výše substitučního trestu.

Aby Velková mohla provést genderovou komparaci, tedy zjistit, zda (a jak) se lišily trestné činy mužů a žen, analyzovala ještě dalších 31 případů vražd manželů a manželek (21 žen a 10 mužů),

aby zjistila případné odlišnosti vzhledem ke způsobu provedení zločinu, doznání, strategii vlastní obhajoby, výši trestu a společenského (ne)odsouzení. Tato neplánovaná odchylka od původního záměru se ukázala být velmi přínosnou. Výborné jsou zejména závěry z této analýzy, které zdánlivě nabízejí jednoduché genderově odůvodnitelné vysvětlení nižší sazby trestů pro mužské pachatele. Velková však vyhodnotila širší souvislosti: že totiž nikoliv pohlaví pachatelů, nýbrž způsob provedení vraždy byl výchozím momentem pro stanovení výše substitučního trestu, resp. kvalifikace činu jako „běžné“ či úkladné vraždy. U mužů převažoval impulzivní, spíše silový způsob provedení trestného činu, od čehož se odvíjela kvalifikace trestného činu a jeho trest, tedy méně častý výskyt vražd (ve srovnání s ženskými pachatelkami), které byly klasifikovány jako úkladné.

Značnou část knihy zaujímá statistická analýza projednávaných kriminálních činů v západní části rakouského soustátí (tzv. dědičných zemích); autorka vychází ze statistických přehledů a ročenek, jež hodnotí jako spolehlivé až v poslední čtvrtině 19. století. Dobře vybrané tabulky poskytují komplexní obraz o závažné kriminalitě v jednotlivých zemích západní části monarchie s ohledem na typ kriminálního činu, trestu, osudu odsouzeného během trestního řízení a výkonu trestu (odsouzen, zproštěn viny, osvobozen z nedostatku důkazů, uprchl z vězení, zemřel atd.) i podíl zločinů, jejichž pachatel uprchl či nebyl zjištěn. Titulky k jednotlivým přehledným tabulkám by měly obsahovat též rok vydání a citovanou stranu (tabulky II.1, II.2, II.3, II.4, II.5).

Velmi přínosné je vyhodnocení výše trestů pro srovnatelné trestné činy v období před a po novelizaci trestního řízení 1873 (Reichsgesetzblatt č. 119, 1873, s. 397). Autorka konstatovala jednoznačně zpřísnění trestů, jež však, a to je pozoruhodné, nastupovalo postupně, nikoliv okamžitě po novelizaci trestního řízení. Tento fenomén ukazuje jakousi společenskou setrvačnost „starých“ kategorií výše trestů, tedy do jisté míry určitý antagonismus mezi právem a právně-historickými stereotypy, resp. velmi zajímavý odraz lidského faktoru v justici.

Analýzou trestních spisů doložila Velková tendenci k vytváření obrazu „milostivého císaře“ justicií. Tresty, navrhované první instancí, byly totiž nejpřísnější, další dvě instance tresty zmírňovaly nebo ponechaly, ale zpravidla nezvyšovaly. Tato tendence není ostatně v trestním zákonodárství druhé poloviny 19. století nová, lze ji doložit již pro první polovinu 19. století a částečně již pro osvěcenskou dobu. Vzhledem k badatelským „bílým místům“ lze pouze hypoteticky předpokládat pravděpodobně malou znalost trestního systému v rovině odsouzených a jejich sociálního prostředí, takže zrušení trestu smrti a nahrazení substitučním trestem odnětí svobody bylo možná vnímáno jako akt císařské dobrotivosti, nikoliv jako cílený výsledek justičního systému. Ostatně tento propagandistický obraz koresponduje s badáním v oblasti policejní byrokracie (např. povolování pobytu, pasového zákonodárství atd.), ve které je též záměrně vytvářen totožný obraz císaře jako milostivého panovníka.

Vzhledem k chronologickému vymezení (19. století) a také ke skutečnosti, že práce vychází v němčině, by bylo možné očekávat u citací přehledných právnických děl nejen české klasiky, jako je Karel Malý, Karel Schelle, Ladislav Vojáček či Eduard Vlček, také rakouské autory, např. Hermanna Baltla, Gernota Kochera či Markuse Steppana. Autorka samozřejmě cituje Gerharda Ammerera, jehož metodologie ji nepochybně výrazně ovlivnila. Použití pojmu Předlitavsko pro období před rokem 1867 není zcela správné (s. 40, 42, 44 pro léta 1822–1828; s. 91 pro období 1804–1829; s. 51 pro léta 1860–1865; s. 53 a 55 pro rok 1865), i když je označení zemí západní části říše před dualismem nejednotné.

Německé toponymum „Pibrans“ pro město Příbram (s. 221) pokládám vzhledem k faktu, že kniha pojednává o 19. století, za nevhodné, protože se používalo pouze v období Protektorátu Čechy a Morava. Toponymum Ospilon (Ospělov) je pravděpodobně chybně zapsá-

no (překlep nebo nesprávné čtení pramene), správná německá varianta je Ospilov/Ospilow (s. 269). Výraz „Chalupner“, který je běžný v pramenech české a moravské provenience, není současnému německému čtenáři srozumitelný; v rakouské němčině převažuje ortografie „Kallupner“. Bylo by vhodné termín vysvětlit či použít případné regionální ekvivalenty, např. severoněmecký termín Kätner/Kötter. U citace z Paměti Františka J. Vaváka by bylo pro německé čtenářské publikum vhodné doplnění informací k osobnosti tohoto konzervativního katolického rychtáře; resp. hodnocení, nakolik jsou jeho výroky reprezentativní pro venkovskou společnost jeho doby.

I přes uvedené nedostatky dokládá recenzovaná publikace autorčinu perfektní znalost historického řemesla. Tu již Alice Velková prokázala knihou „Krutá vrchnost, ubozí poddaní?": proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhavy (Praha 2009). Díky poutavému námětu, zdařilé metodologii a v neposlední řadě též díky čtivému jazyku je kniha „Schuld und Strafe“ nevšedním čtenářským zážitkem.

Zdeňka Stoklásková

Ivana NOBLE – Kateřina BAUEROVÁ – Tim NOBLE – Parush PARUSHEV

Cesty pravoslavné teologie ve 20. století na Západ

Brno, CDK 2012, 411 s., ISBN 978-80-7325-290-8.

Pravoslavná teologie na Západě, především (ale nejen) ve Francii a Spojených státech, se stala během 20. století významným teologickým i kulturním fenoménem. Ať již jde o ruské emigranty či jimi ovlivněné západní konvertity k pravoslaví, máme co do činění se svébytným způsobem teologického myšlení. Spojuje je zájem o kořeny křesťanské tradice, především patristický odkaz, s inovativním zpracováním podnětů západního prostředí, v němž bylo těmto autorům souhrou historických okolností dáno žít, myslet a tvořit.

V poslední době se i v českém prostředí díky soustavnému zájmu několika badatelů objevila řada důležitých příspěvků k tématu „pravoslaví na Západě“. Vycházejí překlady děl nejvýznamnějších autorů (S. Bulgakov, N. Berďajev, V. Losskij, P. Evdokimov, O. Clément a další) i původní díla (v poslední době mimo jiných Karel Sládek a Nikolaj Losskij).¹ Díky Ivaně Noble, Kateřině Bauerové, Timu Nobleovi a Parushi Parushevovi máme nyní k dispozici další cenný příspěvek.

Dílo čtveřice autorů soustředěných kolem Mezinárodního baptistického semináře a Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze přitom nabízí víc, než naznačuje jeho název. Především není pouze záznamem cest ruských teologů do emigrace, ale je i pokusem o zachycení vývoje ruského pravoslavného myšlení na prahu moderní doby a, přinejmenším skicovitým, duchovním portrétem ruského pravoslaví. V sedmi samostatných, ale navzájem provázaných kapitolách práce zasazuje „západní pravoslavnou teologii“ do širokého kontextu dějin pravoslavných zemí, politického, kulturního a intelektuálního vývoje zejména v Rusku, pravoslavné misie v západní Evropě a Severní Americe od počátků do zásadního přelomu ruské

1 Karel SLÁDEK, „Cesty k boholidství. Spiritualita v kontextu příběhů osobnosti „stříbrného věku“ ruského myšlení a ruské emigrace“, Červený Kostelec 2012; TÝŽ, Nikolaj Losskij: *obhájce mystické intuíce. Život a dílo Nikolaje Losského v prvorepublikovém i válečném (rozděleném) Československu*, Červený Kostelec 2012.

revoluce. Soustředí se na vnější podmínky, v nichž se utvářelo a formovalo myšlení předních osobností, jimž je věnováno nejvíce prostoru, zejména Sergeje Bulgakova, Nikolaje Berdajeva a rodiny Losských (filozof Nikolaj a jeho syn, teolog Vladimír). Kniha se neomezuje na díla a osudy emigrantů, ale věnuje se rovněž velkým postavám ruského pravoslavného myšlení, kterým bylo namísto exilu souzeno působení v Rusku tváří v tvář bolševickému režimu (Pavel Florenskij, Alexandr Meň). Vstupní kapitolu o dějinách pravoslavných zemí do pádu byzantské říše napsali Ivana Noble a Parush Parushev, Ivana Noble je autorkou kapitoly o ruském pravoslaví v předrevoluční době a Tim Noble přispěl paralelním vylíčením pravoslavné misijní aktivity. Konfrontaci ruské pravoslavné církve s novým revolučním režimem zachytila Ivana Noble, Kateřina Bauerová a Tim Noble zpracovali osudy teologů a církevních komunit v emigraci v západní Evropě a Spojených státech. Závěrečné dvě kapitoly věnované osobnímu životu a teologii ruských emigrantů a jejich protějšků, kteří vydali svědectví tváří v tvář sovětskému režimu, jsou dílem Kateřiny Bauerové.

Osobní a rodinné příběhy lidí vytržených z prostředí, do něhož byli pevně zakořeněni, a za často dramatických okolností hledajících nový domov, také patří k nezbytnému kontextu, bez něž nelze filozofické a teologické dílo v jeho specifčnosti správně pochopit. Nejde však jen o cesty osobní a rodinné. Autoři se stejně tak soustředí na instituční rozměr „západního pravoslaví“. Sledují proces utváření a formování významných vzdělávacích a badatelských center, jakými se staly Instituty svatého Sergeje (založen 1924) a svatého Dionýsa (založen 1944) v Paříži a Semináře svatého Vladimíra (založen 1938) a svatého Kříže (založen 1937) ve Spojených státech. Zvláště cenným příspěvkem je osobní zkušenost autorů: Řada zajímavých poznámek o historii pařížských pravoslavných institutů a vztazích mezi jejich čelními představiteli je čerpána z osobního rozhovoru Ivany Noble s Nicolasem Losským, synem Vladimíra Losského, v roce 2010.

Právě otevřená, obohacující atmosféra Institutu svatého Dionýsia, který se od počátku obracel k širší, i nepravoslavné veřejnosti a inicioval dialog se západním křesťanstvím, dodává příběhu západní pravoslavné teologie jedinečný ekumenický rozměr. V prostředí pařížského institutu působili římská katolíci jako benediktin a zakladatel kláštera dvou ritů (latinského a byzantského) v belgickém Chevetogne Lambert Beauduin nebo filozof Gabriel Marcel. V tomto prostředí, spojujícím intelektuální rozhled se spirituální hloubkou, k pravoslaví konvertoval Olivier Clément, jeden z nejvýznamnějších pravoslavných teologů na Západě. Úspěch pravoslaví v západní Evropě a Spojených státech je zároveň dílem mimořádného úsilí a osobního přínosu jeho moderních „věrozvěstů“ i dokladem o vnitřní síle pravoslavné tradice, schopné tvořivě se přizpůsobovat novému prostředí.

Podobně je tomu v kapitole o pravoslavné misi v Americe a západní Evropě před rokem 1920. Její autor Tim Noble, zabývající se teologickými aspekty křesťanské misie, v ní načrtl pozoruhodný portrét promyšlené a úspěšné misie, která se v tradici byzantského mnišství sahající až k Cyrilu a Metodějovi od počátku opírala o důslednou inkulturaci, úctu k místní kultuře i sociální situaci. To bylo něčím mimořádným i ve srovnání s jinými oblastmi ruského misijního působení (Sibiř). Teologické základy aljašské misie i její konkrétní podoba (např. významné postavení laiků) přibližují tuto stránku dějin křesťanských misí latinskoamerické teologii osvobození a jejím kořenům v jezuitském misijním působení. Tim Noble v těchto pasážích knihy uplatnil svůj zájem o teologii osvobození, jehož čerstvým výsledkem je samostatná monografie o tomto vlivném teologickém proudu.²

2 Tim NOBLE, *The Poor in Liberation Theology: Pathway to God or Ideological Construct?*, Equinox 2013.

Jiným závažným a o poznání problematičtějším tématem knihy je vztah mezi univerzálnou a partikularitou pravoslaví. Na množství příkladů můžeme sledovat, jak obtížně se pravoslavní emigranti na Západě vyrovnávali s napětím mezi univerzální podstatou své tradice a principem autokefality, který v praxi působí právě v opačném směru. Fragmentace pravoslavné diaspory, na základě národnostních i politických kritérií, je odvrácenou stranou teologického hledání společné tradice a ekumenického úsilí o jednotu křesťanů. Jak autorky a autoři knihy přesvědčivě ukazují, konkrétní politické, sociální a kulturní podmínky ovlivňují teologickou reflexi.

Samostatný celek v rámci „Cest pravoslavné teologie“ tvoří závěrečná kapitola, v níž Kateřina Bauerová sleduje osudy několika významných postav pronásledované církve v sovětském Rusku. Příklady křesťanských svědků, kteří se „vydali až do krajnosti“, jsou teolog Pavel Florenskij, který zahynul v táborech Gulagu (1937), Jelizaveta Skobcovová (později matka Marie z Paříže), donucená odejít z Ruska a připojit se k pravoslavné diaspoře v Paříži, a otec Alexandr Meň, jehož násilná a dosud neobjasněná smrt v roce 1990 se stala symbolickým mezníkem dvou epoch v historii ruského pravoslavného křesťanství.³ I zde je kromě dramatických životních osudů výjimečných osobností sledována vnitřní linka jejich myšlení, spojující integrální chápání pravdy a života s otevřeností pro životní situaci člověka 20. století i otevřeností ekumenickou.

V knize o cestách pravoslavných teologů a pravoslavné teologie na Západ nechybí ani výrazná česká stopa. Praha patřila zejména v první polovině dvacátých let mezi významná střediska ruské emigrace, kde našli přechodný domov také přední náboženští myslitelé jako Nikolaj Losskij nebo Sergej Bulgakov. V klíčových kapitolách knihy, páté a šesté, sledují Kateřina Bauerová a Tim Noble osud Masarykovy Ruské akce a zřízení ruských škol včetně Ruské lidové univerzity (založena 1923), kde pedagogicky působili Bulgakov i Losskij. Zajímavé je srovnání jednotlivých emigrantských center – Berlína, Prahy, Paříže – a jejich specifické kulturní a intelektuální atmosféry.

Jedním z nejcennějších přínosů díla je sledování hlubokých kořenů spirituální a teologické tradice a jejich často překvapivých výhonků. Díky Timu Nobleovi byla znovu doceněna hloubka tradice starectví v klášteře Optina, sahající přes Paisije Veličkovského až k Nilu Sorskému do poloviny 15. století. Toto klášterní centrum, v němž byla pěstována byzantská hesychastická spiritualita a teologie i praxe starectví sahající až ke starokřesťanskému mnišství, se stalo v 19. století základnou pro obnovu teologického myšlení v předrevolučním Rusku. A nové impulsy, od znovuobjevení patristiky přes ideje slavjanofilství až po křesťanskou teologii sociální reformy, našly přes dramatický přerýv bolševické revoluce svůj druhý život v diaspoře vnější i vnitřní. Kontinuita spirituálních a kulturních tradic navzdory krajně nepříznivé vnější situaci je svědectvím o vitalitě pravoslavné tradice.

Dojem z nesporně přínosné a zajímavé knihy místy narušují drobné vady na kráse, překlepy a nejednotnosti v psaní osobních i místních jmen. Na přínosu a inspirativnosti díla nicméně nic podstatného nemění.

„Cesty pravoslavné teologie“ jsou koncipovány jako první část celku. Navazovat bude podle záměru autorů díl druhý, který se více soustředí na samotnou teologii, na metody a obsah teologického myšlení západního pravoslaví. Je však zapotřebí dodat, že na mnoha místech se autorský kolektiv tematicke povýtce teologické věnoval již v tomto, úvodním a kontextuálním svazku. Jinak to ani nešlo: u natolik výrazných osobností, jako byl stoupenec sofiologické tradice sahající k velkému inspirátoru Vladimíru Solovjovovi Sergej Bulgakov, je myšlenkový a teologic-

3 Z díla Alexandra Meně je v češtině dostupné: *Rozbít led. Křesťan ve společnosti*, Praha 2004, a *Syn člověka*, Červený Kostelec 2010.

ký vývoj natolik propojen s životními osudy, že obojí tvoří jediný celek. Obvinění z heterodoxie zasáhlo Bulgakova ještě v polovině třicátých let prostřednictvím konzervativní Ruské pravoslavné církve v zahraničí (ROCOR) se sídlem v Srbsku, a nic nevypovídá lépe o pluralitě a zároveň rozbitosti ruské pravoslavné emigrace než fakt, že biskupové západní Evropy pod jinou jurisdikcí odsudek nepřijali a za Bulgakova se postavili. Můžeme doufat, že v plánované druhé části knihy se díky autorům dostaneme do větší hloubky, aniž bychom přitom ztratili ze zřetele šíři a pestrost kontextu, v němž se odehrávalo a odehrává setkávání spirituálních tradic a moderní doby, univerzality a partikularismu, pravoslavného křesťanství a křesťanského Západu.

Filip Outrata

Rudolf KUČERA

Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, 213 s., ISBN 978-80-7422-232-0.

V květnu tohoto roku obohatila prestižní Knižnici Dějin a současnosti práce mladého českého historika Rudolfa Kučery (* 1980), který po studiích v Praze, Vídni a Berlíně působí v Masarykově ústavu a Archivu AV ČR.

Název na první pohled vyvolává představu analýzy válečného přidělového hospodářství, kniha s tímto konceptem však pracuje mnohem šířeji, někdy přímo metaforicky, jak naznačuje již historiograficko-metodologický úvod. Politikami dělnické třídy autor rozumí sféry všedního života, v nichž vznikaly kolektivní identity a požadavky jako hlavní konstitutivní faktor dělnické třídy.

Už od počátku 20. století sílila snaha moderní vědy racionalizovat lidský život, ovšem teprve válečná mobilizace sil uvedla do praxe systém „správné“ a přesně „přiděleného“ jídla, práce, času i norem chování. Právě za první světové války byl tedy poprvé vyzkoušen systém účelových masivních zásahů státu i do oblastí dříve čistě soukromých. Zvláště výpočty závislosti mezi množstvím konzumovaných potravin a vykonané fyzické práce se staly vhodnou záminkou pro omezování spotřeby v zázemí, jak dokládá část Sytost na příděl. Válečná mašinérie reagovala na obecný nedostatek potravin tím, že snížila dříve stanovené doporučené množství a složení potravy, jež zajistí dostatečnou energii lidskému „stroji“ k fungování (přežití). Pokles kalorií byl výrazný, na polovinu a posléze až na třetinu předválečné hodnoty. Maso bylo najednou hodnoceno jako postradatelné, jeho konzumace dokonce jako nezdravý přežitek a podléhání primitivním pudům, což odpovídalo tehdy obvyklému prezíravému pohledu středostavovské vědy na potřeby nižších vrstev. Okleštěné množství stravy se pak pokoušel stát zajistit, stále častěji marně, takže lidským motorům „hrozilo zadření“. Ovšem sám fakt státní intervence ve jménu prosazení vědeckých hodnot dobově příliš nepobuřoval. Jídlo se postupně stalo základní starostí každodenního života širokých vrstev. Podle přístupu k němu se utvářely nové sociální postoje, teprve prožívání nedostatku potravin nově definovalo sociální příslušnost. I kvalifikovaní dělníci (a střední vrstvy), dříve materiálně zajištění a naplnění životním optimismem, byli najednou závislí na obstarávání stále méně kvalitní základní potravy obcí či zaměstnavatelem anebo nedělními výjezdy na venkov.

Část Únava na příděl nabízí pohled na dělníka jako na pouhé kolečko v ohromném soukolí válečné výrobní mašinérie. Státem technokraticky racionalizovaná výroba nutí zaměstnance v přesně stanoveném (a mnohem větším) množství a čase pracovat, ale také (ve snaze o zachování „funkčnosti“) odpočívat. Dělník jako subjekt vlastního rozhodování a součást odborového hnutí,

jež před válkou dokázalo být do jisté míry partnerem zaměstnavatelů, ztratil vlivem nové legislativy v klíčových podnicích válečného hospodářství, jejichž vedení převzala armáda, možnost ovlivnit své pracovní podmínky i změnit zaměstnání. Podle Rudolfa Kučery šlo dokonce o „ztrátu kompetence nakládat s vlastním tělem“, neboť za zanedbávání pracovních povinností v případech rozsáhlejších deliktů mohl válečný soud zaměstnance odsoudit až k trestu smrti.

Oddíl Mužnost na příděl řeší genderovou problematiku. Válečná projekce muže počítala pouze s mužem jako válečným hrdinou, takže masa mužů – civilistů (ale dokonce i vojáků přidělených k práci v průmyslu) ztrácela možnost se na tomto konceptu podílet, čímž zřejmě podle autora prožívala krizi mužské sebeidentifikace. Změnila se ovšem celá společnost: předválečný paternalistický svět, kde muži (administrativně i symbolicky zastupující císaře) řídili společnost jako jediná veřejná autorita, byl rozrušován jednak ženskými zásahy do válečného stravování (právě na ženy se obracely popularizační materiály o předepsaných kalorických hodnotách a náhražkové kuchařky, aby tyto „vědecké“ novinky prosadily ve svých rodinách), jednak povoláváním žen do průmyslu a terciárního sektoru (služeb). Jako úřednice nebo (dokonce uniformované!) řidičky a průvodčí tramvají najednou dohlížely na muže s pravomocemi nadřízené autority. Se sebevědomými dělnicemi se jen obtížně vyrovnávalo odborové hnutí, nakonec je ovšem do svých řad přijalo, což oživilo jeho činnost. Kučerův závěr pak jednoznačně zní: Dělnická třída ztratila během několika let svou androcentrickou identitu a stala se genderově diverzifikovaným kolektivem.

Nejmetaforičtěji je nazvána kapitola Hněv na příděl, ovšem i zde je souvislost s válečnou, respektive státem organizovanou bídou zcela zjevná. Právě hlad nejdůsledněji rozbíjel tradiční loajalitu obyvatelstva ke státu. Dosavadní odlišování živelných, spíše ženských hladových bouří a mužských politických stávek neumožňovalo vysvětlit řadu přechodových jevů, v nichž se mísily dlouhodobé třídní požadavky dělníků s novými vlivy. V závislosti na ideologii, politickém programu a jeho univerzálnosti, či naopak národnosti, genderové nebo oborové omezenosti také měly jednotlivé stávky různou sílu a odlišnou míru úspěšnosti. Převahu získala nakonec spíše venkovsky pojímaná (ne)spravedlnost, jež chtěla zúčtovat s liberální měšťanskou společností iracionálními kroky, zde plasticky přiblíženými obrazem rabujícího muže s ukořistěnou bačkorou v ruce.

Léta první světové války přinesla zásadní změny do struktury a vnitřního „fungování“ dělnické třídy. Krize sociálních jistot, stavovského sebevědomí i mužské sebeidentifikace rozbila její předchozí podobu. Podle Rudolfa Kučery „dělnická kultura, dělnické sebeumístování v rámci okolního světa i samotná podoba dělnické třídy nepřipomínaly na počátku roku 1919 stav z podzimu 1914 takřka v ničem“. Organizovaný dělnický kolektiv, posílený o ženy a poučený zkušeností se všemocným zaměstnavatelem i inspirací ruské revoluce, se do budoucna měl stát mnohem významnějším společenským aktérem.

Kučerova analýza se vyznačuje užitím úctyhodného množství domácí i zahraniční literatury v oblasti historie i dalších společenských věd. Z doposud nevyužitých podnětů byla patrně nejcennější kniha americké historičky Maureen Healy *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*, která popisuje, jak se totální válka promítla na vídeňské „domácí frontě“ do života jednak v segmentech konzumace jídla, zábavy, propagandy, zostřené cenzury, jednak v prostředí rodin „bez otců“, těžce zkušovaných žen a dětí, u nichž se sváří školou požadované vlastenectví a bída ponoukající k porušování zákonů. Respekt vzbuzuje i Kučerův seznam užitých pramenů, jakkoli mezi vydanými prameny nelze nalézt obsáhlý soubor vzpomínek *Domov za války, I–V* (ed. Alois Žipek). Nevydané prameny pocházejí výhradně z pražských archivů (Archiv hlavního města Prahy, Vojenský ústřední archiv a Všeodborový archiv), což odpovídá základním parametrům práce a nebrání jejímu obecnému vyznění. Pro

vztah k mimopražským oblastem je nicméně příznačné, že hlášení vojenského správce z Trutnova o zásobovací situaci (s. 55) je v poznámkách nazváno hlášením „z Turnova“ (s. 174).

Knihu uzavírá resumé v angličtině, poznámky, seznam deseti dobových vyobrazení, vhodně doplňujících text (proto by ovšem bylo přínosem, kdyby jich bylo více), přehled pramenů a literatury a jmenný rejstřík.

Život na příděl přesvědčivě zachycuje proměny, jimiž prošlo dělnické prostředí v jednom ze zlomových období našich dějin. Snad se stane impulzem pro nové zpracování válečné minulosti dalších sociálních skupin, jednotlivých míst a regionů, jež může tento koncept, založený na představách kulturní antropologie, prověřit i obohatit. Nad rámec popisovaného období kniha v závěru rovněž upozorňuje, že „fantazma absolutní racionalizace společnosti“ nás ovlivňuje dodnes...

Ivo Rejchrt

Maurus REINKOWSKI – Gregor THUM (eds.)

Helpless Imperialists: Imperial Failure, Fear and Radicalization

Göttingen-Bristol (CT), Vandenhoeck & Ruprecht 2013, 211 s., ISBN 978-3-525-31044-1.

Slovo imperialismus, případně imperialista, evokuje ve většině lidí celou řadu konotací a dojmů, většinou výrazně negativních. S vrcholným obdobím koloniální expanze evropských velmocí (a částečně i Spojených států amerických) v druhé polovině devatenáctého století je spojeno násilné obsazování rozsáhlých území v Asii a Africe, jejich hospodářská exploatace, a často brutální potlačování odporu místního obyvatelstva. Autoři publikace o „moci a bezmoci imperialismu“ neusilují o revizi tohoto pohledu na imperialismus, nabízejí však zároveň pohled z jiného úhlu – pohled na dlouhodobou vnitřní nestabilitu a nejistotu imperialistů, na jejich vytrvalou, ale nepřilíhající úspěšnou snahu skloubit vysoká očekávání svých metropolí se skutečnou situací v koloniích či periferních oblastech říše, a na důsledky těchto snah pro „kolonizovaná“ území i pro imperiální velmoci jako takové.

Jak sami autoři připouštějí, je představa „bezbranného imperialisty“ poněkud provokativní (s. 7). Co se týče vojenské síly, míry vědecko-technologického rozvoje a materiálních zdrojů, nepředstavovala území připojovaná ke koloniálním říším či periferní, méně rozvinuté oblasti, pro imperiální moc zpravidla vážnější konkurenci. Imperiální zkušenost má ovšem ještě jinou, obtížněji postižitelnou stránku. Představitelé ústředních vlád, vyslaní do zámořských kolonií či na samotné hranice říše, si často jen s obtížemi zvykali na zcela odlišné kulturní prostředí, mentalitu ovládaného národa a v neposlední řadě i na klimatické podmínky. Mnohé z nich vyčerpala adaptace na nezvyklou situaci natolik, že se u nich začaly objevovat problémy nejen fyzického, ale i psychického rázu. Vědecký i společenský diskurs druhé poloviny devatenáctého a počátku dvacátého století toto nebezpečí velmi ostře vnímal a argument o škodlivosti pobytu v tropických klimatech se stal i jedním z *leitmotivů* odpůrců koloniální politiky (viz např. s. 125). V rovině metaforické pak lze o pobytu a službě v imperiálních državách skutečně hovořit jako o cestě do vlastního podvědomí, kde „vnitřní Afrika“ představuje onu dosud nepoznanou a hluboko ukrytou součást osobnosti „imperialisty“, která se vymyká racionálnímu chápání a kontrole (s. 116).

Publikace obsahuje kromě úvodu celkem osm příspěvků od různých autorů. V tomto případě se nedá hovořit o kapitolách, jelikož každý textový segment je zaměřen na jiné téma a je strukturálně koncipován odlišně od ostatních. To ostatně není překvapující, jelikož tato kolektivní monografie (pro kterou by asi bylo vhodnější označení sborník) je *de facto* spíše setříděným

a formálně sjednoceným souborem výstupů z vědecké konference¹ než výsledkem společné práce výzkumného týmu. To má své výhody i nevýhody. Na jednu stranu se čtenář může blíže seznámit s více různými aspekty „bezmocného imperialismu“, na straně druhé zvolený přístup ve většině případů znemožňuje komparaci stejného problému u jednotlivých imperiálních velmocí, která by nepochybně byla zajímavá a přínosná.

Kromě úvodní studie Jörna Leonharda (s. 21–46), která je svým zaměřením spíše obecnějšího charakteru a snaží se nabídnout průřezový, byť stručný popis některých tendencí společných více imperiálním velmocím (zavádění povinné vojenské služby, sčítání obyvatelstva a mapování ovládaného území, využívání symboliky panovníka coby integračního prvku mnohonárodnostních říší, podpora rozvoje dopravní a komunikační infrastruktury), jsou ostatní příspěvky věnovány úžeji vymezeným, partikulárním tématům. S ohledem na to, že většina autorů se věnuje výzkumu německých dějin, a že publikace vyšla pod záštitou School of History at the Freiburg Institute of Advanced Studies (FRIAS),² asi není příliš překvapivé, že ze sedmi tematických příspěvků jsou tři věnovány právě německému imperialismu. Ostatní autoři se věnují koloniálním zkušenostem Velké Británie a Francie, postupnému úpadku kdysi mocné osmanské říše a rozpornými dopady zamýšlených reformních opatření, jakož i z pohledu zkoumané matérie poněkud netradičnímu, ale dle mého názoru velmi vhodně zvolenému tématu budování sovětské „imperiální“ mocenské struktury ve střední Asii ve dvacátých a třicátých letech minulého století.

Jak již bylo zmíněno, tematický záběr publikace jako celku je poměrně široký. I tak lze ovšem v prakticky všech studiích nalézt podobné či identické rysy, které umožňují dát myšlence „imperiální bezmoci“ obecnější rozměry a platnost. Sovětsští inženýři, prokurátoři a straničtí funkcionáři v Dušanbe, britští koloniální úředníci a majitelé plantáží v Indii, stejně jako příslušníci *Schutztruppe* v Německé východní Africe a dalších koloniích dříve či později narazili na stejný problém. Jednalo se o kombinaci strachu z neznámé, „barbarské rasy“, které měli právě oni přinést výdobytky moderní civilizace; pocitu vlastní nadřazenosti, který je často svěděl k chování, jež by bylo v domovských zemích nepřijatelné; a zároveň obav z vlastního selhání, z neúspěchu jak v rovině osobní, tak „civilizační mise“ jako celku.

Publikace správně poukazuje na skutečnost, že kolonie a periferní oblasti byly zároveň místem „stírání“ (s. 91) tak pečlivě vyargumentovaných a ospravedlněných rozdílů mezi „nadřazenou západní“ a „podřízenou domorodou“ civilizací, že sám rozdíl mezi imperialistou a jeho domorodým „poddaným“ se často po určité době vytrácel. Představitel imperiální, pokročilé Evropy se pak vracel do „primitivního“, již dávno překonaného historického stádia své existence (s. 115). Tím byla vlastně implicitně popřena nadřazenost „jeho“ kulturního a civilizačního dědictví, které se tváří v tvář výzvám „civilizační mise“ neukázalo být dostatečně odolným. Snahy ospravedlnit tuto „slabost“ individuálním selháním jednotlivců, nedostatkem zkušeností či dokonce neblahým vlivem tropického podnebí na fyzickou a psychickou konstituci Evropanů nemohly v důsledku zakrýt skutečnost, že výše zmíněná „nadřazenost“ nebyla v řadě ohledů ničím více než sociálním a myšlenkovým konstruktem.

1 Konkrétně se jednalo o konferenci „Helpless Imperialists: Imperial Failure, Radicalization and Violence between High Imperialism and Decolonization“, která se konala ve Freiburgu (im Breisgau) v lednu 2010 (viz poděkování v závěru knihy, s. 210).

2 Recenzovaná publikace je šestým svazkem v edici „Schriftenreihe der FRIAS School of History“. V textu některých příspěvků lze i proto najít četné odkazy na předešlé tituly z této řady, zejména na kolektivní monografii Jörn LEONHARD – Ulrike von HIRSCHHAUSEN (edd.), *Comparing Empires: Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century*, Göttingen-Oakville (CT) 2011.

Lze říci, že autorům jednotlivých příspěvků se podařilo zasadit často diskutovanou problematiku postupného úpadku imperialismu v meziválečném období a pozdější dekolonizace do širšího historického kontextu. Poukazují přitom na to, že již v době největšího rozmachu koloniální a teritoriální expanze bylo možno pozorovat příznaky vnitřní nestability a zranitelnosti imperiálního konceptu. Snahy o dosažení větší vnitřní soudržnosti mnohonárodnostních říší, ale i národních států, prostřednictvím modernizačních opatření či politických a státoprávních reforem nepřinesly ve většině případů očekávané výsledky. Jak přesvědčivě dokládá Jörn Leonhard (např. s. 30, 32 a jinde v textu) nebo Gregor Thum v příspěvku o německé (pruské) přesídlovací a kulturní politice v etnicky polských oblastech na východě země (s. 137–162), někdy se tyto pokusy dokonce obrátily proti svým původcům a měly spíše negativní než pozitivní účinek.

Publikaci je možno v každém případě doporučit čtenářům se zájmem o problematiku imperialismu a jeho projevy v politickém, sociálním a kulturním diskursu národních států i mnohonárodnostních říší druhé poloviny devatenáctého a počátku dvacátého století. Je logické, že na poměrně omezeném rozsahu a při zařazení tematicky různorodých příspěvků nebylo v silách autorského kolektivu věnovat jednotlivým zkoumaným otázkám detailní pozornost a pokrýt všechny jejich aspekty. To však ani nebylo cílem práce. Tu lze použít spíše jako východisko pro další bádání, stejně jako materiál k zamyšlení nad povahou imperialismu nejen obvyklým prizmatem „velkých dějin“, ale prostřednictvím historie každodennosti, sociální a kulturní historie a dokonce psychologie (viz zejména příspěvky o „tropickém šílenství“ a dopadech tohoto široce diskutovaného fenoménu na koloniální politiku evropských velmocí).³ Toto směřování výzkumu imperialismu je v souladu s aktuálním historiografickým trendy, které se soustřeďují na zhodnocení některých doposud spíše opomíjených stránek imperiální historie.

I přes značnou různorodost jednotlivých příspěvků se editoři publikace snažili o určité sjednocení textu jako celku. Zatímco v oblasti formálních náležitostí (způsob odkazování, základní struktura příspěvků) se jim to do značné míry podařilo, obsah a přístup ke zpracování tématu pochopitelně výrazněji ovlivnit nemohli. Například studie o sovětské střední Asii (s. 163–186) je založena na rozsáhlém výzkumu v ruských a tádžických archivech,⁴ na jejichž fondy se autoři často odkazují. Naopak kapitola o podobě pozdního poválečného britského a francouzského kolonialismu v jihovýchodní Asii (s. 187–209) je založena na sekundárních zdrojích, přičemž autor cituje i dostupné primární dokumenty pouze zprostředkovaně.⁵ Tento nesoulad mezi zvolenými metodami výzkumu a informační bází, s níž různí autoři pracovali, působí poněkud rušivě. Na druhou stranu je nutno ocenit, že i přes obtížnou uchopitelnost a konceptualizaci některých specifických témat je publikace psána poměrně čtivým jazykem, který ji činí zajímavou i pro širší čtenářskou obec. Pozitivem je rovněž skutečnost, že byly téměř eliminovány obsahové nepřesnosti či chyby. Jedním z mála příkladů, kde podobná chyba v textu zůstala, je tvrzení, že Paul von Lettow-Vorbeck velel německým koloniálním jednotkám během

3 Kapitoly „Welcome to the Jungle: Imperial Men, ‚Inner Africa‘ and Mental Disorder in Colonial Discourse“ od Sandry MAß, s. 92–116; a „*Tropenkoller*: Male Self-Control and the Loss of Colonial Rule“ od Evy BISCHOFF, s. 117–136.

4 Ruský státní archiv sociální a politické historie (RGASPI); Státní archiv Ruské federace (GARF); Ústřední státní archiv Republiky Tádžikistán (TsGA RT).

5 Například zprostředkovaný odkaz na plné znění francouzské Deklarace o Indočíně z 24. března 1945 (viz pozn. 21, s. 200), které je mimo jiné dostupné i v elektronické podobě. V archivech by jistě šly dohledat i projevy britské snahy o odpor vůči americké anti-imperialistické politice během druhé světové války (viz pozn. 5, s. 190).

ozbrojeného stretu v „Nemecké juhozápadní Africe“ (s. 93: Ve skutečnosti se jednalo o tažení, které probíhalo v letech 1914–1918 v Nemecké východní Africe a přilehlých portugalských, belgických a britských koloniích. Jedná se však spíše o opomenutí, na s. 107 je již informace uvedena správně). S některými závěry a tvrzeními, například hodnocením dopadu komunistického povstání a občanské války v Malajsku na existenci „pozdně koloniálního státu“ (s. 206), by šlo jistě polemizovat, avšak to zásadněji neubírá na legitimitě autory prezentovaných názorů.

Závěrem lze jen dodat, že recenzovaná publikace je platným příspěvkem do diskuse o imperialismu, jeho různých podobách a aspektech. Její přínos nespočívá primárně v komplexním zhodnocení fenoménu, ale spíše v představení několika různých tematických oblastí a jejich významu v rámci dané problematiky. Čtenář s hlubším zájmem o některou z těchto oblastí pak může publikace využít jako vhodného odrazového můstku při hledání dalších zdrojů informací.

Jan Bečka

Hana KUBÁTOVÁ

Nepokradeš! Nalady a postoje slovenské spoločnosti k židovské otázce, 1938–1945

Praha, Academia 2013, 266 s., ISBN 978-80-200-2230-1.

Monografia Hany Kubátovej, venovaná vzťahom slovenskej majority a židovskej minority v rokoch 1938–1945, predstavuje rozsiahly príspevok k historickému výskumu v tejto oblasti. Ako autorka sama v úvode poznamenala, doterajšia slovenská historiografia sa v prevažnej väčšine zameriavala len na židovskú menšinu a rôzne druhy represíí, ktoré boli voči nej uplatňované. Aj napriek tomu, že sa práce Ivana Kamenca, Eduarda Nižňanského i niekoľkých ďalších historikov čiastočne venovali aj typológii vzťahov a ich prejavov medzi týmito dvoma skupinami, ucelené spracovanie percepcie Židov slovenskou spoločnosťou v období druhej svetovej vojny doteraz chýbalo.

Úvodná časť publikácie podrobne spracováva stav doterajšieho historického výskumu a naznačuje metodologické východiská, na základe ktorých sa H. Kubátová rozhodla pristúpiť k spracovaniu zvolenej témy. Jej znalosť zahraničnej literatúry v otázke teoretických konceptov antisemitizmu je naozaj pozoruhodná. Dostatočný priestor venuje vysvetľovaniu všeobecnosti antisemitizmu a jedinečnosti holokaustu, poukazuje na obsah a vývoj termínu Zygmunda Baumana – pojmový Žid – ktorý analyzuje aj v súvislosti s teologickou koncepciou Joshuu Trachtenberga (s. 31–32). Autorka zdôrazňuje chápanie nenávisti Židov pod prizmou kresťanstva, z čoho vyplýva aj primeranosť používania termínu antijudaizmus. V kontexte výskumu postojov silne religióznej slovenskej spoločnosti považujem tento prístup za jednoznačne určujúci. Historické pozadie slovensko-židovských vzťahov podrobnejšie zachytáva stručným pohľadom na formovanie slovenského národa, teda v súvislosti s rastúcim etnickým nacionalizmom, v rámci ktorého stáli Židia na okraji kvôli ich jazyku a promaďarskej orientácii. Aj napriek tomu, že 19. storočie predstavuje len prológ k ťažiskovému obdobiu tejto publikácie, rozhodne by bolo zaujímavé zmieniť sa bližšie o asimilačných možnostiach židovského obyvateľstva.¹ K tejto problematike už dokonca vyšla aj monografia Petry Rybárovej, ktorá prekvapujúco úplne absentuje v prehľade

1 Srov. Ivan KAMENEC, *Bieda antisemitizmu a asimilácie u malých národov a štátov strednej Európy*, in: Ivan Kamenec, *Hľadanie a blúdenie v dejinách*, Bratislava 2000; *Historická retrospektíva formovania židovského národa v moderných slovenských dejinách*, Sociológia 24, 1992, č. 1–2.

použitej literatúry.² Je samozrejmé, že nie je cieľom reflektovať všetky publikácie k danej téme, no v takom prípade zohráva dôležitú úlohu práve jej výber.

Nasledujúca časť knihy je už venovaná obdobiu, v ktorom sa inštrumentalizácia antisemitizmu stávala súčasťou praktickej politiky, rámcovanom rokmi 1938–1945, teda od vytvorenia autonómie Slovenskej krajiny až po zánik slovenského štátu na sklonku druhej svetovej vojny. Chronologicky je toto obdobie rozčlenené na tri etapy, ktoré oddeľujú výrazné medzníky existencie slovenského štátu: Salzburské rokovania a vypuknutie Slovenského národného povstania. Každá z týchto etáp vykazovala isté špecifiká, ktoré súviseli s praktickou realizáciou krokov namierených proti židovskej menšine od ich pauperizácie cez arizácie k deportáciám z roku 1942 až po okupáciu krajiny nemeckými vojskami po potlačení SNP. Tak ako sa vyvíjalo postavenie Slovenska ako satelitu nacistického Nemecka v súvislosti s priebehom bojov na frontoch druhej svetovej vojny, či jeho vnútropolitická situácia, menili sa postupne aj nálady a postoje majoritnej spoločnosti a ich miera zainteresovanosti na „riešení židovskej otázky“. Práve tieto posuny, resp. zlomy mala zachytiť takto koncipovaná práca.

Prednosťou publikácie H. Kubátovej je, že vychádza z doteraz málo využívaného archívneho materiálu – z hlásení okresných náčelníkov, ktoré mesačne spisovali pre Ústredňu štátnej bezpečnosti (ÚŠB) a tá ich následne spracovávala pre potreby jednotlivých vládnych rezortov. Tento typ dokumentov na jednej strane zameriava pozornosť aj na činnosť nižších správnych orgánov v období slovenského štátu, čo výraznou mierou zabraňuje bagatelizácii politickej zodpovednosti len na najvyššie štátne orgány (resp. ako je uvedené na s. 14, v prípade slovenského štátu išlo prevažne o politické pôsobenie Jozefa Tisa), no na druhej strane je ich interpretácia pomerne náročná a často nejednoznačná. Z uvedených dôvodov autorka s veľkou precíznosťou pristupuje ku kritike daného prameňa, pričom sa primárne opiera o prácu Petra Longericha „Davon haben wir nichts gewusst!“ a upozorňuje na tri základné pravidlá, ku ktorým Longerich dospel počas svojho výskumu nemeckej spoločnosti:³ pokiaľ situačné správy neobsahujú kritické nálady spoločnosti, neznamená to automaticky, že neexistovali; negatívne správy o iných okresoch môžu vyplývať z mocenského boja medzi miestnymi organizáciami; pozitívne reakcie nevyjadrovali len prorežimné postoje obyvateľstva, ale taktiež aj schopnosť režimu potlačovať jeho negatívne prejavy (s. 24–25).

Navyše miera informovanosti o skutočnom dianí závisela od konkrétnej osoby, ktorá vykonávala funkciu okresného náčelníka. Napríklad pri výskume týchto hlásení z okresov bývalej Bratislavskej župy sa viackrát potvrdilo, že úradníci si s ich vypracovaním až toľko námahy nedávali a často išlo len o najzákladnejšie splnenie si povinnosti a každomesačné opakovanie rovnakého, či veľmi podobného, obsahu jednotlivých zložiek hlásenia. Napokon aj samotná autorka pri hodnotení situačnej správy o činnosti Hlinkovej gardy v Trnave poznamenala: „Predstavitelé nižších správnych jednotek, okresní náčelníci, vládni komisaři alebo například místní četníci si byli vědomi problémů, do kterých by se mohli dostat, pokud by jejich nadřízení měli pocit, že se v jejich okrese objevují nebezpečné protistátní nálady či dokonce činy“ (s. 129). Pri zvážení všetkých interpretačných úskalí tohto druhu prameňa je nakoniec otázne, do akej miery je jeho výpovedná hodnota vlastne relevantná.

Výskum verejnej mienky v dejinách je z tohto hľadiska veľmi náročný a je zložitá dospelť aspoň k určitej miere objektivizácie nálad či postojov v spoločnosti ku konkrétnym otázkam.

2 Petra RYBÁŘOVÁ, *Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia*, Bratislava 2010.

3 Peter LONGERICH, „*Davon haben wir nichts gewusst!*“ *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945*, München 2006.

Chronologický prehľad slovenského štátu tak ostáva, síce veľmi hutným, no viac-menej zhrnutím doterajších poznatkov, doplneným o ukážky z hlásení pre ÚŠB či dobovej tlače. Podobným otázkam čelí aj výskum antisemitskej propagandy a historická veda ešte len hľadá kľúč, ktorým by sa podarilo zhodnotiť jej reálny dopad na súdobú spoločnosť v otázke formovania jej postoja k činnosti ľudáckeho režimu. Aj napriek ambíciám, stanoveným v úvode, pôsobí táto najrozsiahlejšia časť práce ako, možno až príliš podrobné, uvedenie do kontextu k záverečnej kapitole, pojednávajúcej o procese zainteresovanosti slovenskej na židovskej otázke.

Už trichotomická klasifikácia Raula Hilberga: „páchatelia – obeť – diváci“ jasne naznačila, že postupné obmedzovanie práv židovských občanov vyústilo až do ich následných deportácií aj vďaka pasívnemu postoju majoritného obyvateľstva. Diskurz ohľadom pasivity sa od tohto schematickeho modelu prirodzene posúva ďalej a Hana Kubátová opäť ponúka fundovaný prehľad tohto procesu. Využíva typológiu nemecko-židovských vzťahov, vypracovanú historikom Ottom Dov Kulkom. Zaoberá sa aj jeho kritikou Iana Kernshawa za použitie termínu „nezáujem“, uprednostňujúc skôr výraz „pasívne spolupáchateľstvo“. Autorka upozorňuje na spoločné metodologické limity oboch pojmov, vzhľadom na neexistenciu takýchto reakcií v písomných dokumentoch, a dochádza k záveru, že jej doterajší výskum jasne ukázal, že v slovenskej spoločnosti existovali všetky druhy vzťahov, definované Kulkom a že „ani v slovenskom prípade to teda nebola zfanatizovaná menšina, ale mlčiaci väčšina, ktorá umožnila holokaust“ (s. 180).

Príčina pasívneho spolupáchateľstva slovenskej spoločnosti však nespočívala v rasovej ideológii tak, ako to bolo v prípade nacistického Nemecka. Hľadanie odpovede na túto otázku ponúka autorka prostredníctvom sociálno-psychologických koncepcií, najmä podľa teórie H. C. Kelmana o procesoch autorizácie, rutinizácie a dehumanizácie, nemierených proti židovskej menšine. V tomto ohľade sa nesmierne zaujímavá ukazuje práve funkcia cielenej, štátom riadenej, antisemitskej propagandy, ktorá, popri arizáciách a žiadostiach o židovský majetok, predstavuje jeden zo základných faktorov, zvolených autorkou na analýzu miery zainteresovanosti slovenskej spoločnosti na pauperizovaní Židov poslednej kapitole svojej knihy.

Nie je prekvapením, že práve arizácie ako cesta k nadobudnutiu majetku a zvýšeniu socioekonomického statusu jednotlivcov, sa stala najúčinnjším nástrojom ľudáckeho režimu na vytváranie spolupáchateľov, čo jednoznačne autorka vyjadruje v závere svojej publikácie: „Přestože zakořeněné protizidovské předsudky ve společnosti, stejně tak jako autorizace, dehumanizace a rutinizace hrály svou roli, holokaust na Slovensku není možné vysvětlit s pomínutím faktoru zainteresovanosti slovenské společnosti na židovském majetku“ (s. 238). O význame, ktorý Kubátová pripisuje ekonomickej stránke tohto procesu, jasne vypovedá už názov publikácie. Posolstvo siedmeho prikázania je výstižné a navyše ostáva aj zdvihnutým prstom morálnemu zlyhaniu kresťanskej spoločnosti. Nasýtenie slovenského človeka (s. 138) pod rúškom údajnej sociálnej spravodlivosti bolo skutočne hybným motorom antisemitskej politiky slovenského štátu.

Vzhľadom na fakt, že autorka taktiež považuje hospodársku oblasť za pendant výskumu zvolenej témy, výber citovanej literatúry je zarážajúci. Je síce pravdou, že hospodárske dejiny, žiaľ, nepatria k mainstreamu súčasnej slovenskej historiografie, ale rozsiahla publikačná činnosť minimálne Ľubomíra Liptáka a Ľudovíta Hallona k danému obdobiu by si jednoznačne zaslúžila väčšiu pozornosť. Autorka ďalej tvrdí, že dôraz, ktorý kládli okresní náčelníci vo svojich hláseniach z rokov 1940–1943 na otázku arizácií, vypovedá o úspešnosti režimu na zainteresovanosti časti spoločnosti na diskriminácii židovskej menšiny (s. 146). Tento argument však nepovažujem za až tak jednoznačný vzhľadom na stanovenú štruktúru jednotlivých

hlásení, ktoré okrem sekcie e), resp. 5, o Židoch, obsahovali aj samostatnú správu o hospodárskych pomeroch, čo napokon uvádza aj sama autorka v úvode na s. 20, ktorej súčasťou bola špeciálna časť povinne vyčlenená otázke židovského majetku – teda predovšetkým prebiehajúceho procesu arizácie.

Súčasť autorkinho výskumu predstavuje aj ďalšia zaujímavá pramenná báza, indikujúca osobnú iniciatívu jednotlivcov – žiadosti o získanie/pridelenie časti židovského majetku. Opäť však ide o typ materiálu, ktorý zachytáva postoje len tých členov slovenskej spoločnosti, ktorí boli v tomto procese aktívni. O názoroch ostatných, ktorí takúto činnosť nevyvíjali, naďalej nevieme a začleniť ich automaticky do kategórie „pasívni“ by bolo značne zjednodušujúce. Podrobnejšia analýza jednotlivých sťažností je výborným prostriedkom na poukázanie rozličnosti motívov, ktoré viedli ich pisateľov k takýmto činom, pripomínajúc, že dejiny ani ich aktéri nikdy neboli čierno-bieli. H. Kubátová neopomína ani špecifický fenomén udaní. Definuje ich na základe konceptu nemeckej historičky Christl Wickertovej, zdôrazňujúc, že tento druh listov býva napísaný z vlastnej vôle a nie na základe pokynov zhora (s. 104), ktorý neskôr dopĺňa ešte aj o dôležitý postreh Roberta Gellatelyho, že takéto konanie pisateľom dodávalo pocit spoločenskej moci (s. 230).

Aj napriek tomu, že je teoreticky možné uvažovať o typológii vzťahov medzi židovskou minoritou a majoritným obyvateľstvom, tak ako to definoval napr. spomínaný O. D. Kulka, nedokážeme primerane kvantifikovať podiel jednotlivých typov vzťahov v spoločnosti a takisto slabé sú zaznamenané ich kvalitatívne zmeny. V tomto bode naráža historický výskum na viaceré otázky a následné výzvy, na ktoré ešte bude potrebné hľadať odpovede. Monografia Hany Kubátovej je prvým systematickým a uceleným pokusom o spracovanie slovensko-židovských vzťahov. Ako som už zdôraznila, autorka zvolila zaujímavé metodologické koncepty, reflektujúce aktuálne trendy v historiografii, avšak ich aplikácia naráža na vyššie uvedené limity a výskum v tejto oblasti tak ešte zďaleka nie je uzavretou kapitolou.

Michala Lónčíková

Pavel HIML – Jan SEIDL – Franz SCHINDLER (edd.)

„Miluji tvory svého pohlaví.“ Homosexualita v dějinách a společnosti českých zemí
Praha, Argo 2013, 649 s., ISBN 978-80-257-0876-7.

Kniha, ktorá vyšla pod príznačným sjednocujúcim názvom „Miluji tvory svého pohlaví“, je do jisté miery výjimečná. Na jejím vzniku se podílelo třináct autorů, kteří se při svém výzkumu nepohybovali jen na poli historie, ale zároveň i medicíny, psychiatrie, sexuologie, sociologie a dalších humanitních věd. Výsledkem je publikace, jež může být právem označena jako interdisciplinárně pojatá. Pro vznik rozsáhlé monografie byla rozhodující konference „Homosexualita v českých zemích a humanitní vědy“, kterou uspořádala v březnu 2009 Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy. Vzhledem k tomu, že se na ní setkaly příspěvky z mnoha oborů, vznikly nakonec tři výstupy z této konference. Kromě této knihy vyšla ještě další, která se zabývala reprezentací homosexuality v umění v historické perspektivě.¹ Dějiny homosexuality v českých zemích z pohledu samotných homosexuálů a jejich emancipace se pak snažila postihnout práce třetí.²

1 Martin C. PUTNA a kol., *Homosexualita v dějinách české kultury*, Praha 2011.

2 Jan SEIDL a kol., *Od žaltáře k oltáři. Emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*, Brno 2012.

Nutno podotknout, že téma knihy je dnes stále vysoce aktuální. Zahraniční práce zaměřené na výzkum této problematiky se dosud zabývaly pro starší období především prostředím velkoměst a jejich homosexuálními subkulturami.³ Povšimly si rovněž skutečnosti, že na rozdíl od moderní justice bylo v raném novověku vyšetřování a soudní projednávání neveřejné, následný výkon trestu však byl naopak veřejný. Pramenem se vedle vyšetřovacích spisů staly dále především mravokárné, někdy i cestopisné texty.⁴

Autoři i autorky recenzované publikace se zabývali různými historickými podobami stejnopohlavních vztahů. Svoji pozornost věnovali především způsobům, kterými byly tyto vztahy mezi stejnopohlavně se chovajícími a cítícími lidmi označovány; a jak byli tito lidé pronásledováni, případně léčeni. Cílem knihy by tudíž mělo být zachycení fenoménu homosexuality v síti společenských institucí, kterými jsou soudy, věda či média a především nástin proměn jejich vztahu k němu. Stranou pozornosti by neměli zůstat ani konkrétní lidé a jejich vlastní prožitky.

Zde se však objevuje zřejmě největší úskalí tohoto výzkumu, protože především pro starší období je možné toto téma zkoumat téměř jen z institucionální roviny. K prožitkům konkrétního jedince je možné proniknout jen ve zcela výjimečných případech, a to z důvodu neexistující či nepatrné pramenné základny. Zatímco k normativnímu obrazu homosexuality se lze přiblížit pomocí různých písemností institucionální provenience, každodenní život konkrétních aktérů je patrně již navždy zahalen tajemstvím. Tabuizace homosexuality navíc do značné míry přetrvává dosud, což staví badatele, kteří by se chtěli zabývat třeba i poměrně nedávnými obdobími, před těžký až neřešitelný úkol.

Nejstarším obdobím zhruba do roku 1800 se zabývá Pavel Himl. Příspěvek odráží problematiku sodomie především z pohledu normy, přičemž se naplno ukazuje výše zmiňované největší úskalí, jímž je nedostatečná pramenná základna. Otázkou zůstává, jaká je příčina absence těchto pramenů. Je tomu tak z důvodu případné tolerance tehdejší společnosti k tomuto deliktu, nebo se jen tyto písemnosti v průběhu staletí nedochovaly? Zároveň je třeba poukázat na skutečnost, že zahraniční práce, které se věnují sodomii, se zaměřují především na její jiný typ, kterým byla takzvaná bestialita – pohlavní styk se zvířetem.⁵ Také prameny k výzkumu této problematiky se však v českých a moravských archivech zachovaly jen výjimečně. Himl si je dobře vědom proměnlivosti pojmů, které označují osoby navazující stejnopohlavní vztahy, v dějinách. Sodomie se mu ukazuje jako typicky možný bod střetu mezi zastánci teorií esencialismu a konstruktivismu, přičemž se však sám jednoznačně nepřiklání ani na jednu stranu.

Jiří Dufka přinesl konkrétní anatomii mimořádně obsáhlého případu sodomity: člena starého českoslezského rodu hraběte Sigmunda Tschirnhause. Tento šlechtic zaměstnával svým chováním dvorskou kancelář několik desetiletí první poloviny 18. století. Poznatky, které přinesl rozbor této problematiky na jeho příkladu, však není možné generalizovat, ať už z důvodu výjimečnosti daného případu, či s ohledem na urozený původ provinilého jedince.

3 Srov. Rictor NORTON, *Mother Clap's Molly House. The Gay Subculture in England 1700–1830*, London 1992; Kent GERARD – Gert HEKMA (ed.), *The Pursuit of Sodomy. Male Homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe*, New York-London 1989.

4 K nejvýznamnějším knihám k problematice sodomie patří Bernd-Ulrich HERGEMÖLLER, *Sodom und Gomorrha. Zur Alltagswirklichkeit und Verfolgung Homosexueller im Mittelalter*, Hamburg 1998; Helmut PUFF, *Sodomy in Reformation Germany and Switzerland 1400–1600*, Chicago-London 2003.

5 Srov. Susanne HEHENBERGER, *Unkeusch wider die Natur. Sodomieprozesse im frühneuzeitlichen Österreich*, Wien 2006. Zde je shrnuta i základní literatura na s. 243–255.

Ostatní studie, které rovněž čerpají především z trestně právního kontextu, se již časově řadí do moderní doby. Je pozoruhodné, že 19. století, které bylo s ohledem na reflexi homosexuality zřejmě zlomovým obdobím v českých dějinách, tu není věnován ani jediný příspěvek. Dvěma „homosexuálními plzeňskými“ aférami, které začaly roku 1932, se zabýval Lukáš Nozar. Staly se mu odrazovým můstkem k pokusu o charakteristiku plzeňské homosexuální subkultury. Ta byla postižena v pramenech zásluhou činnosti tamní policie, která se snažila v pro ni téměř neznámém prostředí v průběhu vyšetřování co nejlépe zorientovat. Celé vyšetřování mělo i poměrně výrazný odraz v dobových médiích. Tato skutečnost spojuje Nozarovu studii s prací Marka Cornwalla, který čtenáři přiblížil zřejmě největší homosexuální aféru první republiky: rozpoutala se okolo představitele sudetoněmeckého mládežnického hnutí v Čechách a markantní postavy sudetoněmecké politiky v ČSR Heinze Ruthy.

Jan Seidl věnoval svoji pozornost v české historiografii dosud téměř netknuté otázce perzekuce homosexuality v Protektorátu Čechy a Morava. Zajímavé může být jeho zjištění, že protektorátní příslušníci podezřelí z homosexuálních styků zajímali gestapo jen tehdy, pokud mělo jejich konání rovněž nějaké politické souvislosti. Jinak se na první pohled perzekuce homosexuálů od doby první republiky příliš nelišila. Tuto tezi však musí potvrdit budoucí výzkum.

Franz Schindler se v rozsáhlé studii následně pokusil o uchopení života homosexuálních mužů za socialismu. Vyšel přitom ze svědectví 21 pamětníků různých ročníků narození (1921–1965). Na základě metod orální historie se mu podařilo postihnout každodenní život těchto lidí, kteří museli svoji orientaci ve vlastním zájmu skrývat i po dekriminálníci homosexuality roku 1961. Při práci s tímto textem je však třeba brát v úvahu limity orální historie. Schindler se ve své práci nevyhýbá dokonce ani takovému detailu, jakým je nakreslení půdorysu pražských záchodků, v nichž se stejnopohlavně orientovaní muži scházeli za socialismu. Mnohem závažnější je však jeho postřeh, že rok 1961 nepřinesl rozvoj sebeorganizace homosexuálů v politické oblasti, stejně jako nedošlo k žádnému výraznému zlepšení jejich životních podmínek.

Josef Řídký pak podrobil výzkumu české populární sexuologické příručky ze třicátých až devadesátých let 20. století. Také z jeho příspěvku je patrné omezení této problematiky v českém prostředí v podstatě jen na muže. Vždyť ve 20. století nevyšla v Československu jediná relevantní příručka pro dívky, která by tematizovala ženskou homosexualitu. Ta byla, jak prokazuje práce Kateřiny Kolářové, v socialistickém diskursu rovněž spojována až s virem HIV a nemocí AIDS. Přesto však nebyla na rozdíl od Západu v soudobém kontextu jednoznačně ustavena jako nemoc příznačná pro homosexuály/gaye.

Závěrečnou část knihy tvoří studie, jež jsou věnovány situaci českých homosexuálů i reprezentaci jejich zájmů po roce 1989. Tématu homosexuality v české právní vědě se zabýval Jan Wintr, přičemž prokázal její vzrůstající četnost v posledních letech. Vývoj gay a lesbických tištěných a elektronických médií postihuje studie Zdeňka Slobody. Vzhledem k prudkému nárůstu jejich počtu ve zkoumaném období jde o úkol velmi obtížný, zvláště když autor neopominul ani internet. Také on naráží na problém, že oblast budování gay a lesbických sítí skrze přátelení nebo fanouškovství na internetu je dosavadním výzkumem prakticky nedotčena. Timothy M. Hall poté přibližuje české homosexuální identity v globální a místní perspektivě, přičemž danou problematiku zkoumal na základě metod zúčastněného pozorování. Poukazuje mimo jiné i na zvyšování rozmanitosti peer identit v ČR.

Aktuální otázku otcovství z pohledu gayů se metodou rozhovorů snažila probádat Věra Sokolová. Studie naznačila, že touha po dítěti či rodičovství jistě není gay mužům cizí, zároveň si jsou však vědomi (hetero)normativních tlaků a bariér ze strany společnosti. V posledním příspěvku se Kateřina Ciprová pokusila přiblížit nejednoznačné počátky a rozšiřování konceptu

queer v českém prostředí. Ten se až do nedávné doby používal zejména na akademické půdě, ani tam však nešlo o masovou záležitost. Zhruba od roku 2007 podle autorky začal pronikat do veřejného diskursu. Jelikož jde o cizí termín, může pro anglicky nemluvící osoby postrádat významy, jež s sebou nese kupříkladu v angloamerickém kontextu. Zde toto slovo získávalo historicky odlišné významy, a to od jeho použití pro označení jinakosti či podivnosti, které nemuselo mít a priori negativní náboj, až po negativní označování osob, které nevyhovovaly očekávaným formám chování. Sem se řadily i ty, které nebyly heterosexuální. Proměnu chápání tohoto pojmu v českém prostředí se autorka pokusila nastínit prostřednictvím diskusí ve společenském magazínu České televize Q, který je věnován sexuálním minoritám. Podle autorky přitom interpretace pojmu queer v tomto pořadu vede k jeho zkreslení, když samotný termín je vnímán spíše hanlivě. Koncept queer by naopak měl podle ní do budoucna směřovat především k rozvolňování a opouštění kategorií, zviditelňování jinakosti a různorodosti bez vytváření nových norem.

Vydaná publikace představuje ve své celistvosti cenný příspěvek k problematice dějin homosexuality, a to především pro nejnovější období. Je přitom důležité ji nechávat jako pokus o syntetické zpracování tématu, ale spíše jako nastínění možných směrů dalšího výzkumu. Předkládané hypotézy musí být budoucím bádáním potvrzeny či případně vyvráceny. Otázkou zůstává, do jaké míry to umožní pro starší období velmi slabá pramenná základna. Poněkud větší pozornost by rovněž mohla být věnována reflexi homosexuality ze strany sexuálně majoritní společnosti, pro jejíž výzkum bude zřejmě rovněž platit výše zmíněné omezení. Zajímavé by rovněž bylo zpracování podobné problematiky se zaměřením na ženy, které však bude pravděpodobně ještě mnohem obtížnějším úkolem.⁶

Jaroslav Dibelka

6 K tomuto tématu srov. Helmut PUFF, *Weibliche Sodomie. Der Prozeß gegen Katherina Hetzeldorfer und die Rhetorik des Unausprechlichen an der Wende vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, *Historische Anthropologie* 3, 1999, s. 364–380.

ZPRÁVY O LITERATUŘE

Obecné

Jiří KEJŘ

Výbor rozprav a studií z kodikologie a právních dějin

Edičně připravil Stanislav PETR, Praha, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky 2012, 485 s., ISBN 978-80-86495-95-8.

U příležitosti životního jubilea právního historika Jiřího Kejře vyšel výbor 24 jeho kodikologických a právně-historických statí. Sborník obsahuje práce publikované mezi léty 1958 až 2000. Většina prací je věnována rozborům rukopisů vzešlých z písemné produkce pražské univerzity. Znovu otištěny byly zejména kodikologické analýzy univerzitních disputací z husitského období. Opomenout nelze ani příspěvky věnované dějinám pražské právnické univerzity, které s výjimkou jednoho, jsou výstupem z Kejřova studijního pobytu v knihovně Corpus Christi College na univerzitě v Cambridgi.

Vedle takto zaměřených studií byl prostor věnován také publikaci kodikologických rozborů kanonicko-právních děl, případně literární produkci husitství. Text na pomezí kodikologie a právní historie představuje Kejřova studie, sledující pronikání kanonického a částečně římského práva do prostředí středověkých českých zemí. Rozvoji římskoprávního bádání přispívá zpráva z roku 1979, v níž autor informuje o nálezů rukopisu romanistického obsahu v Západočeském muzeu v Plzni. K ryze právněhistorickým pracím patří článek sledující pojetí soudních důkazů v římsko-kanonickém procesu. Výsledky dosavadních kodikologických bádání ve vztahu k právní historii

k roku 2000 shrnuje příspěvek umístěný na závěr publikace. Knihu uzavírá bibliografický soupis prací Jiřího Kejře z oboru kodikologie a právních dějin.

Spojení kodikologického a právněhistorického tématu dokládá vzájemnou blízkost obou oborů. Předmětný výbor z díla Jiřího Kejře je tak zajímavým studijním materiálem nejen pro historiky, ale také právní historiky, a to především z řad kanonistů a právních romanistů.

L. Šmídová Malárová

Jan KŘEN

Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918

Praha, Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum 2013, 416 s., ISBN 978-80-246-2177-7.

Křenova kniha o nerozborném, ovšem více či méně trvale konflikty naplněném soužití Čechů s Němci v období mezi počátky českého obrození na konci 18. století a vznikem Československa je v české i středoevropské historiografii již po více než čtvrtstoletí dílem klasickým. Roku 1986 kniha poprvé vyšla v samizdatu, roku 1989 u Škvoreckých v Torontu, hned po revoluci následovalo roku 1990 první pražské vydání, na jehož základě byl pořízen překlad do němčiny, vydaný roku 1996 v Mnichově a ještě jednou zopakovaný roku 2000 jako studijní vydání. Vychází-li tato pro dějiny českých zemí moderní doby zásadní práce dnes znova, je to především výrazem její trvajících platností a ceny.

Není to však „pouhé“ nové vydání. Čtenář nedostává do rukou knihu v původní, velmi uskrovněné podobě. Je to absurdní, ale

Jan Křen mohl starý text vlastně teprve nyní poprvé důkladně vlastnoručně zredigovat. Opravil v tom rámci řadu rušivých drobností, které zatěžovaly knihu, vydávanou předtím buď v „polních“ podmínkách, nebo v zahraničí mimo autorův dosah, případně narychlo v přelomových chvílích dějin, kdy na revize nebyl čas. Do plně šíře také rozpracoval původně drasticky redukováný a extrémně zestručněný odkazový aparát. Kniha byla nově vybavena bibliografií (ta ovšem zůstává ponechána na úrovni konce osmdesátých let – ohromný nárůst literatury posledních pětadvaceti let není do díla zapracovatelný), dále rejstříkem i zajímavou přílohou s vyobrazením a autorským připsáním obálek starších vydání.

Vlastnímu výkladovému textu autor předsadil podstatnou předmluvu. V té vysvětluje a do dobových historiografických i politických kontextů zasadil svoji cestu k tématu, především však vylíčil komplikované podmínky, v nichž práce disidentského badatele se zákazem přístupu do archivů a knihoven vznikala. Popsal i dramatické osudy rukopisu knihy, napsané v rozmezí let 1974–1986. Svého druhu rámeček rozhodnutí vydat se na pole, které Jan Křen před tím v podstatě vůbec badatelsky netematizoval, mu „vytvořil“ zásah StB: při jedné z razií v jeho bytu mu byl zabaven nepublikovaný rukopis třetího dílu knihy o československé emigraci za druhé světové války (léta 1941–1943), jakož i veškeré pracovní podklady k této práci. Pokračovat v tomto díle tak již nešlo. Zkonfiskovaný rukopis nebyl autorovi nikdy vrácen a v archívech tajné policie se nenašel ani po revoluci. Dělník u vrtné soupravy Vodních zdrojů, chartista, stojící pod trvalým dohledem tajné policie, se však plně soustředil na problematiku nového úkolu, na dějiny česko-německého vývoje v „dlouhém“ 19. století. Pojal je nikoliv jako souběžné osudy dvou konkurujících si národních komunit, nýbrž jako jediný, provázaný, vnitřně ovšem nesmírně komplikovaný celek, daný českým vztahem k sudetské, rakouské a říšskoněmec-

ké komponentě limitů emancipačních snah česky se identifikující komunity.

Více než deset let trvající práce vyústila v rozsáhlý opus, který tematizuje nejprve šíře evropsky zasazenou prehistorii česko-německé nacionální konkurence v podmínkách postupného konstituování moderního nacionalismu před rokem 1840, poté zrod politického nacionalismu ve čtyřicátých letech. Na to navazuje výklad přetváření středoevropského prostoru do roku 1871, tedy o národní otázce v bachovském absolutismu, o vzniku německého národního státu a rakousko-uherském dualismu. Období 1871–1900 deklaruje autor jako „zlatý věk“ monarchie a věnuje podrobnou pozornost proměnám nacionálně konotované zemské i říšské politiky, resp. radikálně nacionalizačním tendencím uvnitř obou konkurujících si táborů. Nejrozsáhlejší oddíl práce (s. 234–383) podrobně sleduje politický vývoj do výbuchu první světové války a v jejím průběhu až do „české revoluce“ roku 1918. Místo závěru autor připojil kapitolu o nejen v osmdesátých letech, ale (takřka) dodnes politicky závažném a opakovaně oživujícím tématu: o německé otázce a vztahu Čechů k ní ve zlomovém roce 1918.

Je třeba připomenout, že má-li dnes Křenovo dílo na 400 textových stran, měl jeho původní rukopis rozsah zhruba tisícistránkový. Práce však musela být z praktických důvodů pro samizdat i pro Sixty-Eight-Publishers radikálně krácena. Autor tak v předmluvě upozorňuje, že tomuto bolestivému procesu redukce rukopisu padla za obětí rozsáhlá (čtenářsky málo vděčná, vědecky ovšem závažná) faktografie a – bohužel také – řada pasáží, které zasazovaly vývoj českých zemí do širšího evropského kontextu. Původní, rozsáhlý rukopis, dlouhou dobu uložený u přátel, se autor po odezdání zkrácené verze v době opakovaných politických razií v obavě před jeho zabavením rozhodl zakopat na zahradě. Příroda však koncem osmdesátých let zvítězila nad člověkem a roku 1990 autor vykopal již jen nepoužitelné zbytky svého díla. Velký díl mnohaleté

práce tak byl ve své hmotné podobě nenávrtně ztracen. K výrazným vlastnostem Jana Křena ovšem patří gigantická paměťová kapacita. Velmi mnoho z myšlenek zaniklého rukopisu tak evidentně přešlo do Křenovy další ohromné knihy: do „Dvou století střední Evropy“ z roku 2005.

Knihy, kterou dnes dostávají čtenáři do rukou, je tak nejen závažným milníkem českého demokratického dějepiscetví moderní doby, ale i pozoruhodným a autorsky reflektovaným dokumentem nezávislého dějepiscetví z temných dob normalizace. Jan Křen je v předmluvě, která mj. připomíná nejdůležitější literaturu, vyšlou od dokončení původního díla, vůči tématu v jeho dosavadním pojmání kritický: Připomíná, že by bylo třeba věnovat více a diferencovaně pozornosti vzestupu a modernizaci společnosti i hospodářství českých zemí a kupříkladu vysvětlit otázky prosperity, svým způsobem netorpédované ani občas dramatickými erupcemi nacionálních sporů. Poměrně dlouhá období politického klidu bývají v historiografii často přehlížena jako nezajímavá – a přitom právě v nich se společnost dalekosáhle vyvíjí a proměňuje. A obdobně tu Jan Křen zmiňuje význam důsledného zasazování příběhu českých zemí do širokého evropského kontextu. Kdo ovšem sleduje Křenovu publikační činnost, potvrdí, že autor Konfliktního společenství jde ve svých pracích posledních dvaceti let cestou široké komparativní kontextualizace velmi důsledně a rázně.

J. Pešek

Zdeněk KOLÁŘSKÝ

Mezi orlem a pannou. Výběr z díla českého sochaře a medailéra

Úvod Petr VOREL, Pardubice,

Univerzita Pardubice 2011, 368 s.,

ISBN 978-80-7395-373-7.

Vynikající český sochař a medailér Zdeněk Kolářský (* 1931) překročil hranice mezi uměním a vědou především svým podílem na vy-

tvoření a ztvárnění sofistikované symboliky několika významných vědeckých institucí – nejprve to byly insignie Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy (1978) a medaile pro České vysoké učení technické (1982), poté artefakty spjaté s nověji založenými vysokými školami – Slezskou univerzitou v Opavě (1991) a s Univerzitou Pardubice (2007). Z podnětu pardubické univerzity, pro jejíž fakulty vytvořil početný soubor medailí, připravil tento umělec ve spolupráci s Petrem Vorlem rozsáhlou monografii, která podává ucelený přehled o jeho díle. Tato publikace si zaslouží pozornost nejen pro své neobvyklé pojetí, ale také a především se zřetelem k prezentaci historických témat, jež zaujímají v celoživotním díle Z. Kolářského podstatné místo.

Medaile, plakety a pamětní desky osobitým způsobem zachycují portréty především osobností českých dějin od středověku do současnosti (Karel IV., Petr Parléř, Jan Hus, Jiří Melantrich, Johannes Kepler, Albrecht z Valdštejna, Václav Hollar, J. A. Komenský, Jan Kollár, K. H. Mácha, Josef Mánes, Bedřich Smetana, J. E. Purkyně, Jan Neruda, T. G. Masaryk, Jan Kotěra, Josef Suk, Karel a Josef Čapkové, Jaroslav Heyrovský, Jan Werich, technici Josef Ressel, František Křižík, Viktor Kaplan a mnozí další), ale též velkých postav světové vědy a kultury (Mikuláš Koperník, W. A. Mozart, Hector Berlioz, Sergej Prokofjev, Leonard Bernstein aj.). Mezi znázorněnými motivy Z. Kolářského se objevují instituce jako Univerzita Karlova, Academia Istropolitana, Národní divadlo, Národní muzeum v Praze a Slovenské národné múzeum nebo Mincovna v Kremnici, památná místa (Břevnovský klášter, Arcibiskupství pražské, Karlův most) a historické události (od Velké Moravy až po let československého kosmonauta).

Ačkoli realizace byly určeny jak pro české země a Slovensko, tak pro zahraničí, zvláštění místo patří rodnému kraji Z. Kolářského – východním Čechám. Nejde jen o výzdobu pardubické univerzitní Auly Arnošta z Pardubic, ale také o početné pamětní desky, na-

příklad Petra Figula Jablonského pro Jabloné nad Orlicí, Jiřího Rychnovského, Františka M. Pelcla a Karla Poláčka pro Rychnov nad Kněžnou, historika Františka Lützowa pro Žamberk či diplomata Josefa Korbela pro Letohrad. Na tematice a době vzniku medailí a pamětních desek (od šedesátých let 20. století do současnosti) lze dobře sledovat podíl výrazné umělecké osobnosti, ale i zadavatelských samosprávných orgánů na utváření kulturní krajiny a na zdůraznění vybraných míst paměti na přelomu 20. a 21. století.

Knihu doslova nabitou cennými ikonografickými prameny doprovodil slovním komentářem Petr Vorel. Nenapsal rutinní úvod, nýbrž esej o tvůrčí činnosti a o symbolickém poselství, které se do ní promítá. Nastínil vývoj osobnosti Zdeňka Kolářského od činnosti železnobrodského skláře přes pražská umělecká studia, během nichž si osvojil širokou paletu žánrů od monumentální sochařské tvorby po grafiku, až po programové soustředění na figurální plastiku a medailéřskou tvorbu. Vorlův výklad nahlíží na Kolářského tvorbu také očima numismatika (ostatně mincovní tematika určila i název knihy) a vysoko cení jeho ztvárnění československé tříkoruny z roku 1964. Pohledem historika sleduje Kolářského dílo jako odraz proměn české společnosti právě proto, že tento umělec vedle volné tvorby realizoval mnoho zakázek kulturních, školských a jiných organizací, takže zachytil měnící se akcenty, jež byly v průběhu desetiletí kladeny na zpřítomnění různých stránek minulosti. Důležitou pomůckou pro vystižení těchto souvislostí tvoří soupis všech vyobrazených děl s datací, popisem a údaji o zadavatelích umělecké realizace.

Kniha je rovněž zajímavou ukázkou cílevědomé vědecko-pedagogické činnosti. Navazuje na studentskou práci, vzniklou v Ústavu historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice; Petr Horáček tam připravil na základě pramenů přehled díla Z. Kolářského, jež umělec doplnil a rozšířil na podkladě vlastní dokumentace a osobního archivu. Petr

Horáček se k tématu vrátil a nápaditě zpracoval analytické rejstříky k tomuto rozsáhlému dílu. Nejde jen o obvyklé indexy jmenný, místní a věcný (kupodivu v tom posledním chybí odkaz na krásnou tříkorunu, vyobrazenou na s. 24), ale také o rejstřík organizací a objektů, s nimiž umělecké realizace Z. Kolářského souvisejí, a dokonce i o rejstřík událostí, jež Z. Kolářský zachytil. Soustava rejstříků vytváří klíč, který účelně propojuje zájem o dějiny umění s obecným hlediskem historickým. Výpravná publikace se i v tomto ohledu může stát podnětem k následování všude tam, kde se historici rozhodnou zmapovat rozsáhlé soubory uměleckých děl a využít je jako nezastupitelné historické prameny.

J. Pánek

Středověk

Von Kreuzburg nach München. Horst Fuhrmann – Lebensstationen eines Historikers

Hg. von Martina HARTMANN –
Claudia MÄRTL, Köln-Weimar-Wien,
Böhlau 2013, 157 s. + 1 foto,
ISBN 978-3-412-22134-8.

Monumenta Germaniae Historica jsou pojmem nejen pro každého medievistu, ale vlastně (věřím) pro každého historika. A skoro totéž lze říci o osobě Horsta Fuhrmanna (1926–2011), jejich dlouholetého prezidenta (1971–1994), který byl ovšem i mimo MGH významným veřejným kulturním činitelem, mj. i prezidentem Bavorské akademie věd. Dne 13. července 2013 se konalo vzpomínkové kolokvium k uctění jeho památky a již v říjnu téhož roku (!) jsme dostali do rukou sličnou a pietní knížku s přednesenými příspěvky, které byly věnovány tomu rodáku ze slezského, dnes polského Kluczborku. Sedmi předními německými specialisty bylo zhodnoceno jeho významné dílo vědecké i organizační v MGH i mimo ně (je třeba zejména

uvést dvě historiografické práce, které napsal o svých předchůdcích v 19. století, jež jsou nabádavou četbou i pro badatele v dějinách 19. věku, ale čtou se i jako beletrie). Referenti po úvodních slovech současné prezidentky MGH Claudie Mártl sledovali jeho hlavní aktivity. Před činností v MGH to byla jeho profesorská kariéra v Tübingen (Herwig John), dále s Monumenty souběžná profesura v Řezně (Franz Fuchs). Vlastnímu působení v největší a nejtradičnější ediční „dílňě“ pro středověkou historii věnoval pozornost jeho bezprostřední nástupce Rudolf Schieffer, aby poté jeho podíl na fungování mnichovského Historisches Kolleg ve funkci předsedy jeho kuratoria zachytil Helmut Neuhaus. Fuhrmannův celkový profil jako historika zachytil Wilfried Hartmann, osobní vzpomínkou na něj přispěl Markus Wesche. Na závěr se Johannes Fried v nejrozsáhlejší příspěvku sborníku zamyslel nad interpretací dvou významných raně středověkých textů v kontextu činů Karla Velikého (Karl der Große. Rom und Aachen. Actus beati Silvestri und Constitutum Constantini als Wegweiser zur Pfalz Karls des Großen, s. 99–157).

Česká medievistika se s Horstem Fuhrmannem setkávala častěji. Zde snad jen stačí upozornit na řadu přednášek českých autorů, které byly vydány v doslova gigantické řadě tzv. Fälschungen im Mittelalter, kongresu, který se v Mnichově konal v roce 1986 (vyšly v šesti svazcích o dva roky později). Ale ještě alespoň jedno Fuhrmannovo dílo je třeba zmínit, totiž jeho třísvazkový Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen (1972–1974), přinášející značně více i v obecnějším kontextu, než by bylo možno z titulku vyčíst (zejména mám na mysli středověké pojetí listinných a jiných falz).

I. Hlaváček

Dalibor HAVEL

*Katalog listů a listin k VII. dílu
Českého diplomatáře I. (Zpracování
diplomatického materiálu pro období
květen 1283 – květen 1297)*

Brno, Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura 2011, 432 s., ISBN 978-80-86488-87-5.

Práce Dalibora Havla představuje další krok ve vydávání Českého diplomatáře. Jedná se o první díl katalogu s listinným a listovým materiálem, který bude obsažen v dalším svazku edice CDB. Kromě toho se publikace skládá z konkordancí a obsáhlé bibliografie, přičemž rejstřík je plánován až do druhého dílu.

Konkrétně v Katalogu najdeme přehled diplomatického materiálu z let 1283 až 1297, a to podle datace, formy dochování, stručného obsahu listiny, odkazu na místo uložení či starší edice, identifikaci písařské ruky a zmínku o pečeti. Jednoznačně lze konstatovat, že bohemikální materiál, určený pro ediční zpracování sedmého dílu CDB, tak již podle současného stavu a obsahu katalogu v mnohém nejen rozšíří naše poznání, ale – už za této fáze – významně doplní stále hojně využívanou ale již nepostačující regestovou edici Josefa Emlera z konce 19. století. Zpřístupněno je zde totiž značné množství informací o listinách a listech, jež původní starší edice (zvláště RBM) neznají a historiografie s nimi pracovala spíše výjimečně nebo vůbec. Havlova práce navíc stojí na rozsáhlých paleografických rozborech, jež vyšly coby samostatné studie a položily i základ pro monografii autora, a které významně posouvají bádání o podobě písemné praxe v této době. Badatelům pak právě tyto výsledky přinášejí rovněž četnější možnosti na poli interpretace psaného textu, a to nejen při identifikaci falz, ale rovněž při sledování vlivu jednotlivců, resp. písařských individualit či skupin – i mimo pražský dvůr – v rámci psané kultury, vývoje diplomatiky a písma do konce 13. století.

Za cenné můžeme považovat rovněž precizní členění originálních dokumentů a různých typů opisů, což se jeví jako zvláště hodnotné při interpretaci nejednotné terminologie středověkých pramenů. Vedle toho celý Katalog napříště usnadní také orientaci v novém svazku CDB, a to nejen badatelům, ale díky české jazykové mutaci i poučeným čtenářům. Publikace je tak pro mediaevisty, nejen se zájmem o 13. století, důležitým a pracným badatelským počinem, zvláště pak před očekávaným sedmým svazkem edice CDB, která dosud pokročila až k roku 1283.

D. Dvořáčková-Malá

Zdeňka HLEDÍKOVÁ

*Počátky avignonského papežství
a české země*

Praha, Karolinum 2013, 295 s.,
ISBN 978-80-246-2174-6.

Kdy se z odborné monografie stává kniha? Monografie, v tom lepším případě, je rozsáhlá studie o jednom závažném tématu. Kniha dává ještě něco navíc, něco co ji činí literaturou.

Publikace Zdeňky Hledíkové je obojím. Začíná mistrnými portréty tří papežů a pokračuje prohlídkou papežského paláce v Avignonu, nikoli však toho, který známe z fotografií neb vlastního zážitku, nýbrž imaginárního na základě architektonické rekonstrukce jeho nejstarší fáze. Následuje pozvání do místní kolonie českých hodnostářů a úředníků. Setkání s nimi je překvapivě živé, čtenář se dozví mnohem více, než by se na základě pramenů z první poloviny 14. století dalo očekávat. Čtvrtá kapitola o legacích a delegacích, které zprostředkovávaly vztahy mezi kurií a českými zeměmi, je spojnicí k dvěma posledním oddílům pojednávajícím o prokurátorech a typech hromadně vydávaných listin papežské kanceláře. Závěrečná kapitola o exekutorech papežských listin z řad opatů českých a moravských klášterů končí několikastránkovým soupisem písemností.

Monografie, do níž kniha přešla, v závěrečném bloku přináší bibliografii a rejstříky.

Specialisté naleznou v publikaci neobyčejné množství dříve neznámých údajů. Jak by také ne, když autorka vychází ze svého mnohaletého výzkumu ve vatikánském archivu, který pro dané období dovršila mohutnou a nanejvýš pečlivou edicí akt papežů Klimenta V., Jana XXII. a Benedikta XII. Právě tyto tři papeže představuje v úvodní kapitole. Doporučuji její četbu všem, kteří potřebují získat rychlou orientaci o evropských dějinách v době jejich pontifikátů. Úsporně, avšak v přehledných konturách, autorka vylíčila, co všechno sebou přineslo avignonské zjetí papežů počínaje hlubokou personální proměnou kardinálského kolegia a konče rozvinutým finančním systémem, jehož posláním bylo hmotné zajištění papežství a kurie po ztrátě hmotné základny v Itálii. S nadhledem Z. Hledíková líčí i ty kontroverzní kroky papežů, které dodnes vyvolávají rozporné soudy. S politickými záměry papežů a potřebami narůstající kuriální administrativy úzce souvisela přestavba avignonského biskupského paláce. Architektura avignonské papežství nejen reprezentovala, ale také mu sloužila. Avignonské Čechy autorka už dříve přiblížila v řadě studií, na stránkách její knihy však znovu ožívají jejich osudy a společně vytvářejí jakési napůl pomyslné, napůl reálné společenství krajanů, kteří jinak splynuli s kosmopolitním prostředím dočasného sídla papežského stolce.

F. Šmahel

Johann und Elisabeth. Jean et Elisabeth. Die Erbtöchter, der fremde Fürst und das Land. Die Ehe Johanns des Blinden und Elisabeths von Böhmen in vergleichender europäischer Perspektive / L'héritière, le prince étranger et le pays. Le mariage de Jean l'Aveugle et d'Elisabeth de Bohême dans une perspective comparative européenne

Actes édités par Michel PAULY
(= Publications de CLUDEM 38),
Luxembourg 2013, 285 s. se 4 mapkami
a řadou foto, ISBN 2-919979-28-0.

Lucemburská problematika, míněno v tomto kontextu ve smyslu lucemburské dynastie, je doslova nevyčerpatelná, i když po velkých českých, zejména pak kolektivních pracích, by to někdo mohl považovat za téma už vlastně zcela vyčtěné, pokud se neobjeví nové prameny. Že tomu tak není, ukazuje i referovaný sborník ze symposia pořádaného Historickým ústavem Lucemburské univerzity v roce 2009, k jehož zdatu přispěly i tři české autorky. Jeho specifické zaměření je sice do jisté míry zřetelné už ze samotného názvu, nicméně je třeba je charakterizovat poněkud širě. Nešlo tu jen o mezinárodní ohlas tohoto významného, ba dalekosáhlého politického aktu jako takového, ale o pokus vřadit sňatek Elišky Přemyslovny a Jana Lucemburského zejména do typologie sňatkové politiky středověkých vládnoucích elit. Zde lze zřetelněji pozorovat zatím čtyři základní varianty míry uplatňování se žen ve vladařské činnosti v souvislosti či v důsledku manželských „přeshraničních“ spojení nebo jiných rodinných vztahů, jak se to pokusil charakterizovat Jörg Rogge v jiném sborníku, věnovaném otázce mocných žen ve středověku a raném novověku (vyjde v dohledné době v rámci řady *Vorträge und Forschungen*). Kniha se člení do tří oddílů. V prvním, kterým je představení problému, prezentují své výsledky Karl-Heinz Spiess, který sleduje a kartograficky zachycuje přeshraniční svatební spojení řady evropských královských rodů,

zejména anglického, v období 1200–1500, a Michel Margue. V druhém, věnovaném v titulu knihy ohlášené svatbě, se uplatňují čeští autoři: Lenka Bobková charakterizuje sňatek Jana a Elišky jako výsledek složitého a široce založeného diplomatického boje (v první větě příspěvku silně zapracoval tiskový šotek, když se dovídáme, že Jan Lucemburský byl římským králem), Dana Dvořáčková-Malá skicuje strukturu pražského královského dvora na přelomu 13./14. století a Zdeněk Žalud podává charakteristiku hejtmanského úřadu v českém státě jako úsilí bránit centripetálním snahám, aby závěrem své stati podal soupis všech dosvědčených hejtmánů v jednotlivých zemích Janova království. Franz Irsigler posléze skicuje hospodářskou Janovu politiku na pozadí kutnohorského stříbrného bohatství a zaražení pražských grošů, leč bez reflexe hojně česky psané literatury. Třetí oddíl tvoří sedm statí, které v této souvislosti stačí charakterizovat jen sumárně a kde jsou probírány konkrétní svatební vazby na Iberském poloostrově a ve Francii a Flandrech. Česká problematika je tu reflektována eskapádou Jana Jindřicha v Tyrolích (Julia Hormann Thurn und Taxis) a sňatkem Jany Brabantské s Vilémem z Hainautu a pak s nevlastním bratrem Karla IV., Václavem českým. Knihu, která postrádá rejstřík, uzavírá shrnutí jejího redaktora M. Paulyho.

I. Hlaváček

Die Pfarrei im späten Mittelalter

Hg. Enno BÜNZ – Gerhard FOUQUET,
Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag der
Schwabenverlag AG 2013 (= *Vorträge
und Forschungen*. Herausgegeben vom
Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche
Geschichte, Bd. 77), 472 s.,
ISBN 978-3-7995-6877-7.

Fara je jednou ze tří původem středověkých institucí, jež existují a fungují podnes (vedle měst a univerzit), a podnes představují i klí-

čové identifikační elementy. Pokud Marcel Mauss označil farnost za „absolutní sociální fenomén“, můžeme to sice chápat jako určitou licenci, ovšem v zásadě nesporně trefnou a odpovídající realitě. Příspěvky prezentované v anotované knize metodikou i svým zorným úhlem (tematicky) vycházejí ze současného „znovuobjevení“ farnosti jakožto badatelského tématu (a to nejen ve střední Evropě, ale i např. v Anglii). Zaměřeny jsou teritoriálně i časově však poměrně úzce (německá oblast pozdního středověku). Naposled zmíněný moment je i pro českého čtenáře nesporným pozitivem – jako celek nabízejí prezentované stati velmi plastický obraz dané problematiky, vyváženým poměrem obecných formulací a závěrů vyvozovaných z regionálních sond představují i vítanou základnu pro komparaci řady jevů s poměry v českém prostředí téže doby. Autorskému kolektivu se podařilo postihnout základní spektrum otázek a kontextů, v nichž v životě středověké společnosti měl kostel (farnost) své nezastupitelné místo: plným právem opakovaně zohledňují i skutečnost, že kostel byl svého druhu spojnicí mezi světem sakrálním a profánním. Ať již máme na mysli kostel jakožto prostor uložení městských archivů, vyhlášení vůle městských rad anebo přílehlý hřbitov jako *locus publicus*. Z hlavních témat, jež jsou v knize blíže probírána, lze uvést např. vývojové proměny institucionálního rámce farnosti v raném a vrcholném středověku (klíčovým momentem bylo podřízení kléru autoritě biskupa), farnost jako sídelní, pastorační, právní i administrativní jednotka a časově i regionálně podmíněné souvislosti jejího začlenění do papežské administrativy (a úloha jednotlivých koncilů v tomto procesu), anebo deklarativní úloha architektury městských kostelů, liturgických a memoriálních ohnisek městských obcí, k jejichž nejvýznamnějším stavebním počínům patřily právě výstavně pozdně gotické městské farní kostely a při nich nejednou stojící tzv. městské věže (těsné propojení s otázkou patronátních práv, individuálních i kolektiv-

ních oltářnických, kaplanských, mešních atd. nadací, stejně jako s pořizováním vnitřního vybavení kostela je v případě tohoto tématu zcela evidentní).

Pozornosti se dostalo i pramenům, jejichž výpovědní hodnota dosud nebyla zcela zhodnocena. Příkladem je přínos studia farních knih (*libri parrochiales*, *Gotteshausbücher*) i z hlediska vnitřních vazeb, každodennosti a hmotné kultury v prostředí mikrosvětů venkovských obcí (na příkladu Frank a Bavorska). Provázanost výpovědi pramenů písemných a obrazových (již je nutné do našich rekonstrukcí promítat) bylo možné ilustrovat na příkladu svátosti křtu. Východiskem je traktát „De articulis fidei et ecclesiae sacramentis“ sv. Tomáše Akvinského, definice svátosti v pojetí koncilu florentského (1439) a oltářní obraz sedmera svátostí Rogiera van der Weyden (1440/1444). V této souvislosti se nabízí i přesah do roviny hmotné kultury (křtitelnice, užívání starších či naopak pořizování nových apod.). Tradičně došlo i na testamenty a jejich přínos pro studium sledované problematiky (blíže byly analyzovány poslední vůle z pozdně středověkého Lübecku).

V jednotlivých statích jsou průběžně naznačovány souvislosti probíraných témat s širším rámcem církevního (duchovního) vývoje a církevních administrativních struktur, ale i přesahy do oblasti dějin politických a hospodářských a ovšem sociálních. V naznačených směrech se ubírají např. sondy zaměřené k frekventovaným tématům patronátních práv anebo rivalit a hledání modu *vivendi* mezi zeměpány a metropolity (a úloze farností jakožto základních jednotek církevní správy, resp. jejich farních správců).

Nakolik je téma farnosti, event. farního kostela (městského, stejně jako venkovského), tamějšího kléru a příslušné obce věřících aktuální i v české vědě (a to nejen historické, ale i uměnovědě, stavební historii a archeologii), naznačuje nedávná konference „Městský farní kostel v českých zemích ve středověku“ (Praha, 21.–22. listopadu 2013), kde v referátech

i následných diskusích zaznívala celá škála témat sledovaných – dle záběru anotované publikace soudě – stejně v německém prostředí jako u nás.

R. Šimůnek

*Die Stadtpfarrkirchen Sachsens im
Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*

(= Bausteine aus dem Institut für Sächsische
Geschichte und Volkskunde, Bd. 27),

Ulrike SIEWERT (ed.), Dresden, Thelem
2013, 278 s., ISBN 978-3-942411-81-3.

I když současné bádání fenomén farního kostela neobjevilo, přesto se nejnověji objevuje jako poměrně samostatné téma zejména středověkého průzkumu (srov. ostatně i ČČH 105, s. 165–167 o práci Arnda Reitemeiera). Dokazuje to vedle právě vydaného objemného svazku řady Vorträge und Forschungen (sv. 77 – Die Pfarrei im späten Mittelalter, Ostfildern 2013 se zásadními rozpravami Wolfganga Petkeho a Enno Bünze) i anotovaný svazek. Klade důraz zejména na sociální a společenskou funkci této svým způsobem klíčové instituce nejen církevní organizace. Zvláště zřetelně se to projevovalo v rámci městského života, ale byl to i život venkovského obyvatelstva, který byl farními aktivitami vázán i svázán. Zde se referovaný sborník orientuje na omezený region – Sasko, tedy především na míšeňskou diecézi. Po úvodní stati, kde redaktorka svazku podává přehled bádání v tomto směru i načrtává jeho perspektivu, je kniha rozdělena do tří částí.

Z obecně historického hlediska má pro nás největší význam první oddíl s názvem Farní a městské kostely a jejich zakotvení ve městě. Je uvozen rozsáhlou statí již zmíněného E. Bünze, jenž podává analýzu vývoje tohoto fenoménu na lipském příkladu (s. 23–70). Další tři stati probírají konkrétní situaci v jiných významných městech regionu, totiž v Drážďanech (U. Siewert), Cvikově (Julia Kahleyß) a Zhořelci (Christian Speer), každý

z autorů ale své téma pojednal s jiným akcentem. Pokud jde o Drážďany, sleduje Siewert vývoj od předměstského osídlení do etablování se příslušné fary v plnohodnotném městě, ve Cvikově jde o prosazování se městské rady v ovládnutí městského kostela na sklonku 15. a počátkem 16. století a konečně ve třetí studii o boj o zisk patronátního práva k příslušnému kostelu ve Zhořelci od středověku až vlastně do 20. století. Na svém způsobem klíčové, ale vzhledem k tomu, že šlo o sídlo biskupa atypické město, totiž Míšeň, se nedostalo. Oba další oddíly jsou věnovány otázkám umělecko- či stavebně historickým s vhlady do vybavení příslušných kostelů, při čemž jsou porůznu zmiňovány i kontakty či kontexty s českými poměry, tím spíš, že dvě rozpravy se věnují výslovně přímo Horní Lužici, Čechám ze Saska nejbližší. A konečně třetí oddíl se týká bezprostředně vlastního obřadního života (duchovní hudba, resp. luterské rituály při zakládání nových kostelů).

I. Hlaváček

Stanisław BYLINA

Podróż husytów do Bazylei

Warszawa, Instytut Historii PAN 2013,
133 s., ISBN 978-83-63352-20-2.

Série knižních publikací Stanisława Byliny, v kterých polskému čtenáři erudovaným a přitom poutavým stylem představuje jednotlivé segmenty ze života a působení českých husitů, nalezla pokračování v knížce věnované husitům na basilejském koncilu. České účasti na koncilu již byly věnovány mnohé práce, proto se autor zaměřil na samotnou cestu husitské delegace do Basileje (cestovala kolem dvaceti dnů na přelomu let 1432 a 1433). S. Bylina též rozebírá okolnosti příchodu delegace na koncil. Kniha se skládá ze tří kapitol, v první autor popsal situaci, která umožnila husitům vydat se na ekumenický sněm („Trumfy, które otworzyły drogę na sobór“), ve druhé přípravu na koncilní

jednání („Zanim wyrzuszono w podróz“), ve třetí kapitole popisuje putování z Domažlic do Basileje. Závěrem konstatuje rozčarování české delegace z jednání, krizi následující po návratu z koncilu, která se poprvé projevila při obléhání Plzně, zmiňuje účastníky, kteří posléze zahynuli v bitvě u Lipan.

První kapitolu a část kapitoly druhé S. Bylina postavil na zpracování problematiky ze strany českých autorů, využil zejména práce F. M. Bartoše, F. Šmahela a P. Čorneje. Z pramenů byl pro autora patrně nejdůležitější traktát chorvatského dominikána Jana Stojkoviče, dále dějiny basilejského koncilu od Jana ze Segovie, v kterých jsou popsány přípravy koncilu na příchod Čechů, či traktát Quomodo Bohemi vocati productisque sint ad Basiliensem synodum oecumenicum z 16. století. Vydání užil deník Petra Žateckého a Husitskou kroniku Vavřince z Březové. Na konci publikace je připojena obvyklá bibliografie a dále resumé v německém jazyce. Přítomna je obrazová příloha s mapami a s reprodukcemi vedut Norimberka a Basileje. Kniha představuje zajímavou a zdařile zpracovanou sondu do závěrečné etapy husitské revoluce a lze ji českému čtenáři doporučit.

P. Krafl

Kornelia HOLZNER-TOBISCH –
Thomas KÜHTREIBER –
Gertrud BLASCHITZ (Hrsg.)
*Die Vielschichtigkeit der Straße.
Kontinuität und Wandel in Mittelalter
und früher Neuzeit. Internationales
Round-Table-Gespräch Krems an
der Donau 29. November bis
1. Dezember 2007*

(Österreichische Akademie der
Wissenschaften, Philosophisch-historische
Klasse, Sitzungsberichte Bd. 826), Wien,
Verlag der Österreichischen Akademie
der Wissenschaften 2012, 396 s.,
ISBN 978-3-7001-6998-7.

Už úvodem třeba říci, že tak jak jsou cesty, ale i silnice a ulice nekonečné, stejně tak je tomu i se snahou podat jejich komplexní historii, měnící se nejen s časem či místem, ale i ročním údobím, politickou situací regionu a ovšem i četnými dalšími faktory. Toho si pochopitelně byli vědomi i organizátoři referovaného kulatého stolu, a tak se rozumně nepokoušeli o syntetický přístup, nýbrž o několik autonomních vhlédů, v jejichž širokém rámci šlo opět o izolované sondy. Po obecném úvodním slově (jen s omezenými odkazy na rozsáhlou literaturu) Thomase Kühtreibera, jenž vedle toho resumoval i výklady jednotlivých referentů, se autoři obrátili k pramenům, které jsou k dispozici. První okruh, který je věnován pramenům ke studiu cest, uvoduje stať Thomase Szabó, věnovaná cestám a mostům ve středověké Itálii. Szabó kritizuje teorii Johana Plesnera o revoluci, kterou údajně prošly cesty ve 13. století. Modernizaci omezuje v podstatě jen na Itálii spíše ještě severní) a ovšem zejména ve smyslu kvalitativním.

Friedrich Wolfzettel se soustřeďuje na interpretaci zpráv o středověkých poutích a jim sloužících cestách a tomu, jak byly cesty vnímány jejich uživateli. Gertrudě Blaschnitzové posloužila rozsáhlá Štýrská rýmovaná kronika Otokara Štýrského, autora doby kolem roku 1300, jako východisko pro jeho vnímání suchozemských a vodních cest, včetně mostů na prvních z nich. Úvodní část uzavírá Christa Agnes Tuczay sledováním reflexe mostů v středohornoněmecké literatuře, kdy zdůrazňuje funkci visionářské literatury.

Druhá část knihy je věnována kontinuitě cest. Magdolna Szilágyi tu sleduje recepci římských cest ve středověkých Uhrách. Mihajlo St. Popović kontinuitu římských cest na severním Balkáně na příkladu skalní cesty podél dolního Dunaje, Alan V. Murray vodní i pozemní cesty opět se zvláštním ohledem na mosty a přechod Bosporu při tažení první křížové výpravy a konečně Elena Koytcheva logistiku prvních křížových výprav na balkánské „vojenské cestě“. Tématem třetí části publika-

ce je panovnický pohled na cesty. Uvozuje ji rozprava Petera Johanka o právní stránce věci z hlediska zeměpána.

Inspirativně se s velkým a proměnlivým tématem Cesta a hrad vypořádal Thomas Kühtreiber. V stati Stephana Hoppeho, který sleduje architektonické aspekty vztahu cest a renesančního zámku je mj. prezentována i renesanční přestavba Pražského hradu (s. 317n.) a Ralph Andraschek-Holzer sleduje reflexi cest na vedutách 15. a 16. století. A posléze cestám ve městě se věnují dvě závěrečné stati: Jean-Pierre Leguay, autor knihy o ulici – cestě (La rue au moyen âge, 1984), podává charakteristiku různých typů ulic, uliček a průchodů ve francouzských městech 15. století a konečně přichází Johannes Litzel s archeologickým tématem, totiž se sledováním struktury, konstrukce a údržby městských ulic v středním Německu. Rejstřík chybí.

Snad je jen třeba dodat, že tato publikace volně navazuje na jinou práci aktivního kremžského Institutu für Realienkunde, jež v rámci svých aktivit upořádal a v roce 2001 vydal sborníček Die Strasse. Zur Funktion und Perzeption öffentlichen Raums im späten Mittelalter.

I. Hlaváček

Raný novověk

Claudio RANGONI

Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku

Przełożyli Kajetan Wincenty KIELISIŃSKI i Wojciech KAZIMIERSKI. Opracowali i wydali Janusz BYLIŃSKI i Włodzimierz KACZOROWSKI, Opole, Wydawnictwo i Drukarnia Świętego Krzyża 2013, 231 s., 44 obr., ISBN 978-83-7342-344-2.

V rámci velkorysého edičního programu dochází postupně ke zpřístupňování mnoha pozoruhodných pramenů k raně novověkým dějinám Polska, jejichž vypovídací hodnota daleko přesahuje hranice někdejší polsko-li-

tevské unie. Dvojice slezských historiků – Janusz Byliński z Vratislavské univerzity a Włodzimierz Kaczorowski z Opolské univerzity – pořídila kritické vydání rozsáhlého popisu Polska a jeho státního zřízení, který pod názvem *Relatione del Regno di Polonia* sepsal papežský nuncius Claudio Rangoni na počátku 17. století. Historiografický zájem o tento spis se projevil již v první polovině 19. století, kdy knihovník K. W. Kielisiński a publicista W. Kazimierski na základě dvou rukopisů zachovaných v polských knihovnách zpracovali věrný překlad italského originálu do polštiny.

Autorství spisu bylo dříve připisováno kardinálu Erminiu Valentimu, avšak tento omyl, vnesený do zachovaných kopií nepozorným písařem (Valentimu byl spis věnován), editoři v průvodní studii vcelku přesvědčivě vyvrátili. Právem odmítli také námitky, že nuncius by netrval čas sepisováním tak obsáhlé relace, a poukázali na obdobné – byť stručnější – texty, které vznikly činností nunciů u polského královského dvora ve druhé polovině 16. století. Claudio Rangoni (1559–1621), pocházející z modenské hraběcí rodiny, nesl titul biskupa v Reggio Emilia a jako nuncius u varšavského dvora působil v letech 1599–1606/1607. Zřejmě se osobně sblížil se Zikmundem III. Vasou a stal se jeho rádcem, za což se mu polský král snažil odvděčit (neúspěšnými) přímluvami za udělení kardinálské hodnosti.

Rangoniho relace je pojata velice systematicky. Podává podrobný popis polských a litevských zemí v pořadí jednotlivých provincií, bystře vystihuje povahu a zvyky Poláků, tamní vojenství a vládní systém, zejména postavení krále Zikmunda III., senátu (s charakteristikou jednotlivých arcibiskupů a biskupů, světských hodnostářů a úředníků), soudů, sněmů a vnitřní i zahraniční politiky. Závěrečná kapitola je věnována postavení apoštolského nuncia v Polsku. Jde o zevrubný souhrn geografických, historických a aktuálních politických znalostí, který svou metodou leží – v porovnání s dobovými bohemikálními pra-

meny – zhruba uprostřed mezi českou adaptací Münsterovy Kosmografie a popisem českého státu od Pavla Stránského.

Nejrozsaňlejší zahraniční relace o Polsku se vyznačují značnou spolehlivostí a poměrně vysokou faktografickou přesností, zvláště překvapující u autora zahraničního původu. Opírá se částečně o písemné prameny (latinské kroniky, relace předchozích nunciů), ale především o autopsii zkušeného pozorovatele, který měl stálou možnost získávat informace z první ruky, především od krále a dvořanů či od prelátů a jiných senátorů. Právě tyto zdroje si bezpochyby vyžádají další výzkum, který přispěje k filiaci názorů a stereotypů, což umožní zřetelněji odlišit Rangoniho originální myšlenky od sekundárně převzatých poznatků.

V relaci se ojediněle objevují – převážně nepřímé – zmínky o českých realitách. Popis hranic polsko-litevské unie sice výslovně uvádí jako sousedy nejen Švédsko, Rusko a Osmanskou říši („Turky a Tatarý“), ale i Braniborsko; naproti tomu existenci Českého, ale ani Uherského království na sklonku vlády Rudolfa II. vůbec nezmiňuje, neboť v nunciových očích byl sousedem Polska v Uhrách a Slezsku už jen „císař“. V této souvislosti také ve spisu vystupuje Praha jako císařská rezidence a Habsburkové se objevují jako spojenci Polska a partneři sňatkových aliancí. Rangoni zaznamenal, že prohabsburská orientace Zikmunda III. byla v Polsku pocítována tak silně, že král byl svými poddanými nazýván „Rakušan“ (s. 101). Nuncius si zároveň uvědomoval napětí mezi králem a polskou politickou veřejností, která většinou sympatie s Habsburky postrádala. Proto pokládal za jeden z nejdůležitějších úkolů varšavské nunciatury stálou péči o přátelské vztahy mezi polským králem a císařem a mezi jejich státy; i do budoucnosti doporučoval udržovat intenzivní kontakt mezi pražskou a varšavskou nunciaturou a rozvíjet jejich vzájemné informování o všem, co by snad mohlo zkomplikovat vztahy mezi habsburskou monarchií a Polskem. V těchto názorech se zřetel-

ně odrážely zkušenosti z nedávných habsbursko-polských konfliktů, k nimž došlo v době trojího polského bezkráloví. Z obecně strategického hlediska považoval varšavský nuncius za nezbytné zabraňovat tomu, aby nedošlo ke sblížení Polska s Osmanskou říší, ale naopak aby měli Habsburkové na severních hranicích podporu v neustávajícím boji o Uhry; i zde autor vcelku realisticky hodnotil složitou situaci za tzv. patnáctileté války v Uhrách, během níž svou relaci spisoval.

Bezmála dvě století starý překlad K. W. Kielisińskiego a W. Kazimierského byl bedlivě zkorrigován se zřetelem k italské rukopisné předloze, částečně modernizován, ale hlavně opatřen stovkami identifikačních poznámek a vysvětlivek, čímž vznikla velmi cenná kritická edice. Dobová ikonografie (zejména portréty popisovaných osobností, veduty, státní symbolika atd.) a kartografie, která je zařazena do obrazových příloh, vytváří vizuální protějšek deskriptivního textu. Analytický rozpis obsahu, podrobný popis ilustrací a rejstříky (osobní a místní) umožňují rychlou orientaci v edici mimořádně cenného pramene, jaký česká historiografie raného novověku postrádá.

J. Pánek

Alessandro CILLI

Historia buntów możnowładczych w Polsce w latach 1606-1608. Historia Moskwy

Przełożyła Anna BROCKZKOWSKA-NGUYEN. Opracowali i wydali Janusz BYLIŃSKI i Włodzimierz KACZOROWSKI, Opole, Wydawnictwo i Drukarnia Świętego Krzyża 2012, 246 s., 23 obr., ISBN 978-83-7342-328-2.

Spis toskánského klerika a hudebníka Alessandra Cilliho *Historia delle sollevationi notabili seguite in Pollonia gl'anni del Signore 1606, 1607 e 1608*, stejně jako k ní připojená *Historia di Moscovia* (Pistoia 1627) určitě nepatří mezi nejvýznamnější primární prameny k dějinám Polska a Ruska, popřípadě jejich

vzájemných konfliktních vztahů, na počátku 17. století. Je to dílo plné nedostatků dobové historizující publicistiky, nepřesných údajů, věcných chyb a vědomých výmyslů, a přece si je zkušena editorská dvojice J. Byliński a W. Kaczorowski zvolila jako předmět kritické edice. Měla k tomu dobrý důvod věcný i metodický. Především je to pohled vnějšího – italského, byť v Polsku dlouhodobě pobývajících – pozorovatele na dění ve střední a východní Evropě, dílo s jasným propagandistickým záměrem vydané na jihu kontinentu s odstupem celé jedné generace. Je to spis nezakrytě oslavující polského krále Zikmunda III. Vasu a připomínající jeho domněle heroické skutky v době, kdy měl za sebou dalekosáhlé neúspěchy v ruské i švédské expanzivní politice. Jde tedy o pokus rehabilitovat polského panovníka v prostředí italských knížat, a to tím spíše, že tisk byl dedikován toskánskému velkovévodovi Ferdinandovi II. Jelikož tento spis vyšel v italštině, ovlivnil nazírání řady pozdějších historiků na okolnosti stavovského odporu proti králi (rozosz Zebrzydowského) v letech 1606–1609 a na polské zásahy do obsazování ruského carského trůnu v letech 1604–1612. Cilliho fiktivní údaje byli schopni nekriticky převzít historici polští, ruští a italští (jeden z nich, Gaetano Platania, i na počátku 21. století), ale také klasik dějin papežů Leopold von Ranke. Přiblížení zdroje formou kritické edice polského překladu Cilliho textu, z něhož se odvíjí filiace zmatečných interpretací, může tedy mít očistný efekt přinejmenším pro polskou a polonistickou historiografii.

Pro historiky vztahů mezi střední Evropou a Itálií má samostatný význam průvodní komentář a zvláště připojená studie J. Bylińského a W. Kaczorowského. Na příkladě polského královského dvora v širším a na osobním příběhu Alessandra Cilliho v užším smyslu totiž nově osvětluje intenzitu vztahů mezi středem a jihem kontinentu. Charakterizuje osobnost krále Zikmunda III. jako velkého mecenáše a sběratele italského umění, aktivně zainteresovaného i na vlastních uměleckých

(výtvarných a pěveckých) projevech, který – dodejme, že s jinou osobní motivací než jeho císařský protějšek Rudolf II. – přitahoval zahraniční umělce a hudebníky na polský královský dvůr. Zatímco nižší šlechta zůstávaly tyto panovníkovy zájmy naprosto vzdálené, někteří magnáti se mu snažili sekundovat. Mezi nimi na předním místě velký obdivovatel a propagátor italského umění Zikmund Gonzaga Myszkowski, adoptovaný do mantovského knížecího rodu. Právě on uvedl do Polska pozdějšího autora editovaných spisů Alessandra Cilliho.

Ačkoli vydavatelé shromáždili s pomocí italské a polské literatury množství dostupných údajů, řadu otázek spjatých s touto postavou osvětlit nemohli. Jisté však je, že tento kněz a kostelní zpěvák strávil v Polsku počínaje rokem 1595 nejméně dvacet let a že se uplatnil na velmožském i na královském dvoře, a to jako královský sekretář pro italskou korespondenci a zpěvák v královské kapele. Navázal kontakty zejména v nižší vrstvě dvořanstva, odkud sbíral informace, které pak poskytoval zpět do Itálie, zejména do medicejského prostředí ve Florencii a na knížecí dvůr v Urbinu. Byl schopen podávat zprávy o dění na polském královském dvoře, o osobách, které poznal, o intrikách a o smýšlení těch společenských kruhů, do nichž se mu podařilo proniknout. Proto jeho listy přinášejí jinde nezachytitelné detaily ze zákulisí, někdy spíše odrážejí dvorské klevety nebo předkládají pisatelovy výmysly. Důkladné vyhodnocení jejich pramenné hodnoty zůstává úkolem pro další analytický výzkum.

Obecná zajímavost edice spočívá ve skutečnosti, že rozšiřuje a konkretizuje představu o kulturním vyzářování pozdně renesanční Itálie do střední Evropy, o podobách mecenátu a podpoře migrujících Italů a také o tom, jak se v Itálii vydaná publikace mohla stát propagandistickým nástrojem ve službách středoevropského panovníka. Naznačuje rovněž mnohotvárné zdroje a cesty zpravodajství proudícího mezi dvěma odlehlými částmi

Evropy, přičemž lze předpokládat, že většina informací procházela Moravou a mohla i tam mít své recipienty. Kromě pečlivě zpracované edice a výše komentované studie má kniha ještě jednu přednost, že totiž v přílohách přibližuje velmi dobře vybranou ikonografii doby Zikmunda III. Vasy.

J. Pánek

Regensburg zur Zeit des Immerwährenden Reichstags. Kultur-historische Aspekte einer Epoche der Stadtgeschichte

Herausgegeben von Klemens UNGER, Peter STYRA und Wolfgang NEISER. Regensburg, Verlag Schnell & Steiner 2013, 327 s., ISBN 978-3-7954-2807-5.

U příležitosti 350. výročí zřízení stálého říšského sněmu v Řezně uspořádalo tamní Historické muzeum výstavu „Von Prinzen, Bürgern und Hanswursten...! Regensburg zur Zeit des Immerwährenden Reichstags“, věnovanou dějinám města Řezna v období existence stálého říšského sněmu, který byl vedle říšského komorního soudu a prestižní hodnosti římsko-německého císaře v posledním období existence Svaté říše římské jedním z nemnoha pojitků tohoto nadstátního útvaru. Mnohem trvalejší hodnotu než samotná výstava má ovšem rozsáhlá publikace, která byla současně vydána a jež kromě důkladného katalogu exponátů přináší soubor dvaceti statí o této tematice.

Hlavním cílem publikace je ukázat, co znamenalo konání říšských sněmů pro Řezno a jaké prostředí naopak město poskytovalo sněmovníkům a jejich početnému doprovodu. Většina článků je proto věnována životu ve výstavném městě, které se na 143 let stalo jedním z center politického a diplomatického, ale i kulturního dění v Evropě. Vyznačovalo se soužitím usedlých měšťanů, šlechtických sněmovníků a úředníků, což nadprůměrně zvyšovalo nároky na společenský život a na uspokojování náboženských potřeb osob různých stavů a rozdílných konfesí, ale zároveň vytvá-

řelo zvýšené nároky na divadelní a hudební produkce, na literární tvorbu a dokonce i vědeckou činnost (zájem o geografii, matematiku, astronomii, meteorologii atd.). Zvláštní zmínku si zaslouží studie o zasedacích prostorách sněmu na řezenské radnici, o architektuře a mecenátu, reprezentaci a dvorské kultuře, o divadelních představeních, slavnostech, pohostinských službách a stravování. Vzhledem k centrálnímu postavení knížecího rodu Thurn-Taxisů jakožto ceremoniálních zástupců císaře a zároveň držitelů úřadu říšského generálního poštmistra je věnována značná pozornost šíření novin i jiných zpráv a postavení Řezna jakož mezinárodně důležitého zpravodajského centra.

Samotná problematika sněmovnictví není sice vysouvána do popředí, ale přece jen se objevuje v několika studiích o raně novověkých řezenských sněmech, a to v retrospektivním záběru hluboko před vznikem stálého sněmu. Jde mj. o méně frekventovanou, ale z komunikačního hlediska zásadní problematiku jazyka a dorozumívání mezi účastníky sněmu, kteří hovořili velmi rozdílnými a navzájem těžko srozumitelnými dialekty. Katja Kessel dospívá ke zjištění, že již od 16. století sehrávala významnou úlohu sněmovní usnesení, na jejichž formulaci se podílela řada sněmovníků a jež ve své tištěné podobě (pravděpodobně určované tiskařem) zdůrazňovala nadregionální prvky a ovlivňovala vývoj standardního jazyka. Několik autorů se vrátilo k otázce po povaze říše a významu stálého sněmu. Martin Löhnig se postavil proti podceňování těchto institucí, zvláště v období do poloviny 18. století, a přiznal stálému sněmu úlohu konsolidačního činitele v jedinečné federální organizaci říše. Za zmínku stojí rovněž téma konfesijních konfliktů a snah o jejich řešení na sněmovním fóru (Klaus Unterburger).

Výklad doprovází množství skvěle reprodukováných dobových vyobrazení, jež umožňují studovat různé aspekty středoevropských dějin raného novověku, od skladby sněmovních zasedání a vzezření zahraničních poselstev

přes dobové portréty až po veduty Řezna, architekturu a rozmanité doklady hmotné kultury. Rozsáhlá bibliografie přináší užitečný výběr z literatury k německým dějinám 17. a 18. století, ale zároveň odkazuje na historii raně novověké diplomacie. Celá publikace přináší poučení a pramenou dokumentaci k mnoha stránkám života v raném novověku a zároveň se stává jedním z podkladů pro srovnávací dějiny stavovství a parlamentarismu ve střední Evropě.

J. Pánek

19. a 20. století

Zuzana ČEVELOVÁ

Gender, víra, manželství v „dloubém“

19. století. Možnosti interpretace

katolických normativních pramenů

Pardubice, Univerzita Pardubice 2012, 244 s., ISBN 978-80-7395-487-1.

Již podtitul publikace napovídá, že se Čevelová ve své disertaci opírala zejména o katolické normativní prameny, jejichž podrobnou formální i obsahovou charakteristiku přináší v první části své práce. Největší pozornost je zde věnována modlitebním knihám, neboť byly hojně rozšířené četbou. Přehled ukazuje, jak často byly modlitební knihy vydávány a jak se jejich obsah proměňoval v závislosti na proměně společnosti v čase, ale třeba i na autorovi. Dalším využitým typem pramenů jsou katolické časopisy. Ty, které byly určeny laické čtenářské obci, plnily funkci normativní literatury, existovaly však také časopisy určené přímo duchovním, v nichž se z teologického i pastoračního hlediska mimo jiné rozebíraly nejrůznější aspekty vztahu muže a ženy. Dalším využívaným typem pramenů jsou pastorační příručky, které autorka chápe jako „pramen poznávání každodennosti života katolických věřících ve farnostech“ (s. 67). Čevelová využívá ještě zpovědních zrcadel, o něž se duchovní opírali při vykonávání svého úřadu

zpovědníka v praxi. U každého z pramenů ukazuje autorka možnosti a meze jeho využití v oblasti gender history. Již z podstaty této kapitoly vyplývá její popisnost.

Obsáhlejší část monografie vychází z kritiky výše uvedených pramenů. Autorka věnovala velký prostor především panenským a mládežnickým ctnostem, jež měli adepti na manželství splňovat podle představ katolické církve. Při porovnání těchto dvou částí vychází najevo, nakolik se dobové genderové konstrukty odlišovaly. Dívka měla mít „sedm panenských P“ (pokora, pobožnost, počestnost, pracovitost, přívětivost, měla být pěkná a při penězích), pro muže platily jiné standardy (svědomitost, střídmost, spravedlnost, statečnost, snášenlivost, službovnost, starostlivost, skromnost, svatost, stálost). Zatímco řada modlitebních knih byla určena ženám či obsahovala modlitby jim určené, objevovalo se jen málo podobné produkce pro muže. Existenci dvojí morálky potvrzuje skutečnost, že při případném porušení náboženských i společenských norem ze strany mužů nebyval poklesek hodnocen tak přísně jako v případě žen.

Velká pozornost je věnována pastoraci snoubenců. Úkolem kněze bylo nejen zjistit případné překážky sňatku a připravit nastávající manžele na společný život. Duchovní měl také zjistit, zda snoubenci neporušili šesté přikázání, případně není-li nevěsta těhotná. Musel to však činit natolik opatrně, aby mladým lidem neprozradil více, než dosud věděli. I po sňatku zůstával kněz důležitou osobou, neboť vykonával zpověď a nezřídka byl nucen pomoci při řešení nejrůznějších problémů. Jeho význam se posílil v době platnosti konkordátu.

Práce Zuzany Čevelové je inovativní hned v několika směrech, počínaje výběrem a způsobem interpretace pramenů. Skutečnost, že je na celou problematiku nahlíženo především prizmatem římskokatolické církve, je podmíněna výběrem pramenné základy. Ve srovnání s jinou českou historiografickou produkcí využívá autorka poměrně hojně internetových zdrojů. Také skloubení historio-

grafie a religionistiky se v českém kontextu prosazuje až v posledních letech. (Srov. Zdeněk R. NEŠPOR – Kristina KAISEROVÁ /edd./, *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století /1780–1918/*, Praha 2010.) Rušivě může působit snad jen začlenění podkapitoly o poutních tradicích do textu pojednávajícího o výchově dívek.

Mezi katolickými a nekatolickými kruhy se zejména na přelomu 19. a 20. století rozvinula polemika o reformě manželství, bylo by proto zajímavé srovnat argumentaci obou diskutujících stran. Jen okrajově se totiž autorka dotkla problematiky anulace sňatku a rozvodu manželů od stolu a lože.

Zuzana Čevelová otevřela ve své monografii další možná témata výzkumu. Ukazuje, jakým způsobem katolická církev, která v českých zemích zůstávala po celé devatenácté století nositelem morálky a obhájcem tradičních vzorců chování, ovlivňovala, ať už přímo či nepřímo, život kandidátů ženitby a vdavek, snoubenců i manželů.

L. Procházková

Josef HARNA

Konsenzus a kompromis. Budování politického systému první ČSR

Praha, Historický ústav AV ČR 2013, 242 s., ISBN 978-80-7286-209-2.

První léta existence Československé republiky jsou již delší dobu středem zájmu historiků i širší veřejnosti. Autor knihy jim také věnoval řadu studií. Anotovaná publikace osvětluje vytváření politického systému a způsobu vládnutí v tomto státě v poválečných letech 1918–1922. Pokládá toto období za fázi zrání a stabilizace parlamentního systému. Nejdřív

ve se zamýšlí nad rolí politických stran obecně i konkrétně v první republice. Poté se stručně zabývá strukturou politického stranictví a typy politických koalic v novém státě. Zdůrazňuje kontinuitu s politickými stranami před první světovou válkou a vliv fragmentace politického stranictví.

Samotný výklad postupného budování politického systému a způsobu vládnutí v nově vzniklé republice se opírá o podrobnou analýzu programových prohlášení prvních šesti československých vlád a následný rozbor jejich reálné vládní politiky. Podnětné jsou především úvahy o působení a funkci Černého úřednické vlády a ocenění úlohy tzv. Pětky v podmínkách nestabilní politické situace. Autor v celém výkladu zdůrazňuje uplatnění principů konsenzu a kompromisu při politickém rozhodování, což následně sehrávalo důležitou úlohu při udržování relativně stabilního politického systému v následujících dvacátých a třicátých letech. V tomto kontextu vyzvedl roli agrární strany jako spojovacího článku uvnitř ideově disparátních vládních koalic. Je přesvědčen, že léta zrání politického systému vedla k vytvoření relativně stabilního prostředí, které podmínilo setrvání demokratického parlamentního systému až do okamžiku mnichovského diktátu.

Výkladovou část publikace doplňují rozsáhlé přílohy, obsahující programová prohlášení předsedů devatenácti československých vlád. Badatelům zajímavým se o období první republiky se tak při jejich srovnání s již dříve publikovanými programy vládních stran skýtá možnost určit, nakolik a zda vůbec se tyto strany prosazovaly při stanovování programových cílů jednotlivých československých vlád v meziválečném období.

V. Lacina

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Nekrology

Eva Procházková (6. 2. 1950 – 4. 11. 2013)

Smrt bývá rychlejší než lidské představy. Archivářku a historičku Evu Procházkovou zastihla počátkem listopadu 2013 v jejím benešovském bytě ve chvíli, kdy měla ještě před sebou velké plány, a to nejen regionálního, ale i mezinárodního dosahu. Hodlala se pustit do přípravy kritického vydání korespondence evropského humanisty Přemysla Pittra, která patří k největším pokladům benešovského okresního archivu. Krutá a bolestná nemoc jí v tom zabránila, takže kromě přípravných článků zůstal jen úkol pro pokračovatele. Nicméně tato statečná žena zanechala dílo, za něž by se nemusel stydět žádný historik v kterékoli centrální vědecké instituci.

Rodačka z Velkých Chvalovic na Nymbursku si po maturitě na poděbradském gymnáziu zvolila studium historie a archivnictví na pražské filozofické fakultě (1968–1973) a stala se oddanou žačkou čelného představitele pomocných věd historických Ivana Hlaváčka. V jeho semináři napsala první velkou studii z dějin pozdního středověku, věnovanou národním jazykům v kanceláři Starého Města pražského, která se stala podkladem pro získání doktorátu filozofie (1974) a jejíž podstatná část vyšla roku 1978 ve Sborníku archivních prací.

Jelikož nenašla uplatnění v Praze, celoživotním působištěm Evy Procházkové se stal roku 1973 Okresní (později Státní okresní) archiv v Benešově, až do osmdesátých let 20. století pokládaný za jednu z nejhorsších institucí svého druhu v českých zemích. Nejen pro ponuré politické ovzduší regionu posměšně označovaného za „středočeskou Albánii“, ale také pro zoufalou prostorovou situaci sklepních depozitářů a trvale fluktuující personál. Kdo sledoval postupné zlepšování situace, výstavbu nové budovy a vzestup prestiže tohoto archivu, jeho konferenční, publikační a výstavní činnost, mohl jen obdivovat organizační schopnosti a urputnou vytrvalost ženy, která po dlouhých odkladech byla konečně roku 1978 jmenována ředitelkou tohoto pracoviště.

Eva Procházková se nespokojila s vedením narůstající správní agendy a s pořádáním velkých městských a okresních fondů. *Historicus natus* v ní dokázal vytušit, kde může uplatnit nadání a vědecké ambice, jež si přinesla z filozofické fakulty. Zájem o pomocné vědy historické ji vedl ke studiím ze sfragistiky a diplomatiky, ale brzy se pustila do hospodářských a sociálních dějin raného novověku, k nimž se přibližovala pečlivými pramennými sondami do historie opomíjených menších měst a městeček, řemesel a cechovní organizace. Do kulturních dějin pronikala prostřednictvím rozsáhlých modelových studií o vývoji venkovského archivnictví a muzejnictví, které se

snad v budoucnosti stanou jedním ze stavebních kamenů souhrnného vylíčení pozoruhodného období profesionalizace těchto oborů na českém venkově. Schopnost syntézy sociálních, hospodářských, správních a kulturních dějin prokázala Eva Procházková v řadě monografií věnovaných městům, městečkům a vesnicím podblanického regionu. Kromě Benešova, k němuž se opakovaně vracela (1988, 1998, 2005), si zvláštní pozornost zaslouží krásné knihy o Načeradci (2006), Týnci nad Sázavou (2006), Pravoníně (2010) a o posázavské vesnici Bukovanech (2009).

Koncem sedmdesátých let se Eva Procházková velmi intenzivně zapojila do výzkumu dějin hrdelního soudnictví a kriminality, což byla tematika zcela se vymykající obligatornímu pohledu na dějiny třídních bojů za feudalismu. Studie o několika městech a jejich soudních okruzích ve středních Čechách (Benešov, Beroun, Miličín, Sedlčany, Votice a několik dalších) vytvořily základnu pro širší územní a tematické komparace, ale navíc otvíraly i specifická témata (například žena a smrt dítěte), jež si u nás získaly širší pozornost z hlediska historické antropologie teprve na přelomu století. Navíc se jí podařilo přesunout těžiště výzkumu z jednotlivých městských okruhů – alespoň v podobě sond – také na dominia raně novověké aristokracie, zejména Lobkoviců a Rožmberků. Vyvrcholením tohoto směru bádání se stal náročný rozbor ortelních manuálů pražského apelačního soudu, na jehož základě vznikla mj. zásadní studie o pronásledování Romů na území habsburské monarchie (*Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století*, Sborník archivních prací 42, 1992, s. 307–409). Tato a další práce měly vést k syntetičtějším zpracování dějin Romů v raném novověku. I když se očekávání nenaplnilo, Eva Procházková si získala obecné uznání už tím, že pro VIII. sjezd českých historiků roku 1999 zorganizovala čtvrtou specializovanou sekci, věnovanou tematicce hrdelního soudnictví (*Současný stav výzkumu kriminality a soudní praxe v éře decentralizovaného soudnictví*, in: Jiří Pešek /ed./, VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.–12. září 1999, Praha 2000, s. 178–189).

Dalším velkým tématem se stalo zpřístupnění zmíněné Pittrovy korespondence z benešovské pozůstalosti české pacifistky Pavly Moudré. Vyšly cenné ukázky (*K počátkům veřejného působení Přemysla Pittra*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 36, 1996, s. 279–311; *Pacifistické snahy Přemysla Pittra v prvních letech jeho veřejného působení*, Středočeský sborník historický 22–23, 1996–1997, s. 121–162), ale později autorku jiné úkoly odvedly od soustavné ediční práce. Mezi nimi byla jednak témata z dějin první poloviny 20. století (*Českoslovenští legionáři z okrese Benešov*, Benešov–Vlašim 2004), jednak obětavá redakční práce. Eva Procházková totiž převzala po svých učitelích vedení dvou regionálně historických sborníků – po Jiřím Tywoniakovi to byl *Středočeský sborník historický*, po Josefu Petráňovi *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka*. I když na tuto práci nebyla úplně sama, získala si lví podíl na zachování jejich kontinuity. Svých zkušeností pak využila při uspořádání celostátní konference o regionálních časopisech a sbornících, o jejich vývoji, stavu a perspektivách, jejíž výsledky jsou natrvalo zachyceny v publikaci *Regionální historická periodika a jejich místo v historiografii* (Benešov–Vlašim 2012).

Desítky archivářů a historiků z celých Čech, kteří se 14. listopadu 2013 sešli v benešovském okresním archivu k poslednímu rozloučení, názorně vyjádřily, jakou úctu kolegů a přátel si tato historička získala. Zůstává po ní nejen solidně vybudovaná instituce v síti českých archivů, nejen řada knih a studií, ale také dvě historická periodika, jimž svou redakční činností vtiskla nezaměnitelnou tvářnost. Eva Procházková se zařadila mezi osobnosti, které svým životním dílem prokázaly, že ani na počátku třetího tisíciletí nemusí působení ve venkovském archivu znamenat rezignaci na vědeckou práci celostátního i mezinárodního dosahu.

Jaroslav Pánek

Knihy došlé redakci

- Tomáš BERNHARDT et al., Plzeň. Průvodce architekturou města od počátku 19. století do současnosti = Pilsen: guide through the architecture of the town from the beginning of the 19th century to present day. Plzeň, pro Statutární město Plzeň vydala Nava 2013. 335 s.
- Tomáš BERNHARDT et al., Pohledy do minulosti Plzeňského kraje. Historie 10.–19. století. Průvodce stálou expozicí v Západočeském muzeu v Plzni. Plzeň, Západočeské muzeum 2013. 72 s.
- Hereditas Monasteriorum. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, Vol. 1, 2012.
- Kristina KAISEROVÁ (Ed.), Nardi aristae. Sborník k sedmdesátým narozeninám Ivana Martinovského. Ústí nad Labem, Albis international, 2007. 294 s.
- Hana KUBÁTOVÁ, Nepokradeš! Nálady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce, 1938–1945. Praha, Academia, 2013. 266 s.
- Revue církevního práva. Church Law Review. Roč. 19, 2013, č. 54, 55.
- Drahomír SUCHÁNEK – Václav DRŠKA, Církevní dějiny. Antika a středověk. Praha, Grada Publishing, 2013. 427 s.

Výtahy z českých časopisů a sborníků

Archaeologia historica. Roč. 38, 2013, č. 1:

Ivana BOHÁČOVÁ, Počátky budování přemyslovského státu a jeho centra – synchronizace výpovědí archeologických pramenů a její interpretace, s. 7–25. – Naďa PROFANTOVÁ, Ke změnám ve vývoji hmotné kultury 10. století v Čechách, s. 27–44. – Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, Hmotná kultura mladší doby hradištní na Moravě a ve Slezsku, s. 45–90. – Jan FROLÍK, Pohřebiště na II. nádvoří Pražského hradu, s. 91–105. – Drahomíra FROLÍKOVÁ–KALISZOVÁ, O raně středověké keramice z Pražského hradu trochu jinak, s. 107–128. – Andrea BARTOŠKOVÁ, Obolus mrtvých a jeho význam pro datování archeologických pramenů, s. 129–138. – Bořivoj NECHVÁTAL, Knížecí a královská akropole na Vyšehradě (Přehled výzkumu a problematiky), s. 139–156. – Milan HANULIAK, Materiálna kultúra 9.–10. storočia z opevneného sídliska v Mužle–Čenkove, s. 157–174. – Natalia VOJCEŠČUK, Skleněné korálky ze Zvenigorodu ve světle výzkumů v roce 2010, s. 175–183. – Aneta GOŁĘBIOWSKA–TOBIASZ, Inwentarze grobowe a stele antropomorficzne u Połowców, s. 185–201. – Vladimír GOŠ – Jakub HALAMA, Šumperk, ulice Na Hradbách. Provizorium či lehká dřevohliněná stavba ze 13. století, malé zamyšlení nad velkým problémem, s. 203–217. – Petr ŽÁKOVSKÝ – Jiří HOŠEK – Lenka SEDLÁČKOVÁ, Meče 11.–13. století z území Moravy, s. 219–270. – Bibiana POMFYOVÁ – Marián SAMUEL – Henrieta ŽAŽOVÁ, Stredoveká sakrálna architektúra v Bíni (sumarizácia, korekcia a doplnenie súčasných poznatkov), s. 271–290. – Pavel ŠEBESTA, Geneze nejstarších kostelů v Chebu, s. 291–308.

Archaeologia historica. Roč. 38, 2013, č. 2:

Tomáš KLÍR – Tomáš VOJTĚCHOVSKÝ, Sídlní kontext venkovské sakrální architektury. Vykleky číšníka Zbraslava a jeho ženy Domaslavy, s. 327–353. – Dalibor JANIŠ – Zdeněk VÁCHA – Radim VRLA, K počátkům stavby kostela sv. Trojice ve Valašském Meziříčí, s. 355–368. – Štefan ORIŠKO, Najnovšie nálezy stredovekej stavebnej plastiky z farského Kostola sv. Mikuláša v Trnave, s. 369–377. – Martin OMEJKA – Otakara ŘEBOUNOVÁ – Martin ČECHURA, Několik poznámek k novověkému pohřebnímu ritu na příkladu hrobových nálezů poutních me-

dailonů z kostela sv. Jana Křtitele v Jindřichově Hradci, s. 379–395. – Josef HLOŽEK – Petr BAIERL – Filip KASL – Petr MENŠÍK – Milan PROCHÁZKA, Liškův hrad, okr. Plzeň-jih. Nové geodetické zaměření lokality a její hodnocení v kontextu soudobé hradní produkce, s. 399–414. – Josef Jan KOVÁŘ – Jan PETŘÍK – Michal HLAVICA – Stanislav VOHRYZEK – Richard BÍŠKO – Jarmila NEDBALOVÁ, Nová zjištění na hradě Vildenberk u Pozořic, okr. Brno-venkov, s. 415–433. – Dalibor JANIŠ – Zdeněk SCHENK – Radim VRLA, Nové poznatky ke stavebnímu vývoji hradu Šaumberka v Hostýnských vrších, s. 435–454. – Jozef LABUDA, Výskum hradnej kaplnky v lokalite Staré mesto v Banskej Štiavnici, s. 455–462. – David NOVÁK – Pavel VAREKA, Tvrze na Berounsku, s. 491–506. – Miroslav PLÁČEK, Rozmanitost fortifikací – doklad dějinných zvrátů na ostrově Kós (Řecko), s. 507–522. – Ladislav ČAPEK – Marcela ČEKALOVÁ – Jan ŘÍHA, Středověká keramika z Českých Budějovic a možnosti jejího archeometrického studia, s. 525–542. – Čeněk PAVLÍK – Jaroslav ŠPAČEK, Soubor gotických reliéfních kachlů z obce Škvorec, okr. Praha-východ, s. 543–556. – Veronika DUDKOVÁ – Jiří ORNA, Osobní hygiena v plzeňských domácnostech na sklonku středověku, s. 557–568. – Lucie HYLMAROVÁ – Tomáš KLÍR – Eva ČERNÁ, Železné předměty ze zaniklého Spindelbachu v Krušných horách. K výpovědi detektorového průzkumu, s. 569–609. – Marta MÁCELOVÁ, Gotické kovania a zámka zo starej fary v Banskej Bystrici, s. 611–618. – Zdenka MĚCHUROVÁ, Vybíjené ornamenty na středověkých sekerách, s. 619–630. – Zdenka SCHEJBALOVÁ – Tomáš GREGOR – Marek FIKRLE, Nové výsledky rentgenové fluorescenční analýzy souboru kovových šperků z Chebska, s. 631–642. – Milena BRAVERMANOVÁ – Helena BŘEZINOVÁ, Textilie z hrobu biskupa Jana II. (1236) z katedrály sv. Víta na Pražském hradě, s. 643–652. – Miroslav DEJMAL – Aleš HOCH, Kožené artefakty z hradu ve Veselí nad Moravou, s. 653–671. – Tomasz CYMBALAK – Petr KOČÁR – Kristýna MATĚJKOVÁ – Zdenka SŮVOVÁ, Nález pivovarského sladu v kontextu předlokačního sídelního horizontu v prostoru Spálené ulice na Novém Městě pražském. Výsledky mezioborové spolupráce, s. 675–704. – David VÍCH, Průzkum polohy Háj u Luže s relikvy úvozových cest, s. 705–729. – Jiří VARHANÍK, Ochrana archeologického dědictví v současné legislativě, s. 731–742. – Vojtěch KAŠPAR, Odešel prof. PhDr. Tomáš Durdík, DrSc. (24. ledna 1951 – 20. září 2012), s. 743–749. – Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, K sedmdesátce doc. PhDr. et Ing. Miroslava Plačka, s. 750–754.

Archivní časopis. Roč. 63, 2013, č. 3:

Sixtus BOLOM–KOTARI, Pečeti evangelíků kolem roku 1800, s. 229–242. – Eva GREGOROVICHOVÁ, Přehled výsledků průzkumu fondů ve Státním archivu ve Florencii za léta 2002–2011, s. 243–264. – Ludmila SULITKOVÁ, Životní jubileum významného slovenského historika a editora Richarda Marsiny, s. 292–294.

Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna. Sv. 25, 2012:

Pavel BORSKÝ – Petr HOLUB – David MERTA – Lenka SEDLÁČKOVÁ, Ke stavebnímu vývoji cel v kartuziánském klášteře v Králově Poli, s. 9–32. – Dalibor JANIŠ, Úřad rychtáře a městská jurisdikce v Brně ve 13. a 14. století. 1. část: zakladatelské období, s. 33–49. – Petr HOLUB – Martin OMELKA – Věra ŠLANCAROVÁ, Středověký křížek z Panenské ulice v Brně, s. 51–60. – Michaela ANTONÍN MALANÍKOVÁ, Materiální kultura brněnských domácností 15. století v zrcadle testamentů, s. 61–77. – Irena ZACHOVÁ, „Oracio ad divos Petrum et Paulum, ecclesie brunensis patronos“ v rukopise 112/117b brněnské svatojakubské knihovny, s. 79–90. – Martina BOLOM–KOTARI, Pečeti a písemnosti zábrdovického opata Benedikta Waltenbergera (1610–1645), s. 91–115. – Tomáš STERNECK, Dva prameny k dějinám Brna

z první poloviny třicetileté války, s. 117–164. – Zuzana MACUROVÁ, Umělecké aktivity Matouše Petschera, opata svatotomášského kláštera v Brně v letech 1740–1777, s. 165–195. – Stanislav PETR, Sběrka rukopisů bývalého Františkova muzea – fondu G 11 Moravského zemského archivu v Brně, s. 197–239. – Lukáš FASORA, Policejní ředitel Johann Schlitter a dělnické hnutí v Brně v letech 1879–1891, s. 239–256. – Robert JANÁS, Brněnské malířství od založení Klubu přátel umění do vzniku Československa (1900–1918), s. 257–283. – Michal KONEČNÝ, Palác Piatti–Dubský v Brně, s. 285–307. – Miroslav JEŘÁBEK, Bohuslav Kilian (1892–1942), vydavatel časopisů, demokrat, inspirátor tvorby Bohumila Hrabala..., s. 309–335. – Helena MAŇASOVÁ HRADSKÁ, Avantgarda ve výkladní skříni. Výstava nového umění (1924) v Brně pohledem dobového tisku, s. 337–375. – Jana OSOLSOBĚ – Aleš FILIP, Tři vily architekta Vladimíra Fischera, s. 377–396. – Jindřich CHATRŇÝ, Architekt František Kalivoda a hraběnka Hélène de Mandrot. „Několik poznámek nejen k ose Brno–La Sarraz“, s. 397–439.

Byzantinoslavica. Roč. 71, 2013, č. 1–2:

Michael ANGOLD, Turning points in history: the Fall of Constantinople, s. 11–30. – Lubomíra HAVLÍKOVÁ, The Cyrillo–Methodian tradition in the work of Milada Paulová as a historical discourse, s. 31–46. – Mirosław J. LESZKA, The career of Flavius Appalius Illus Trocundes, s. 47–58. – Elena SYRCOVA, Tekstologija drevnejšich svjdetel'stv o „rosach“: Fotij i oi Počv Konstantinopol'skogo Tipikona IX veka, s. 59–90. – Ivan BASIĆ, *Spalatensia Porphyrogenitiana*. Some Issues Concerning the Textual Transmission of Porphyrogenitus' Sources for the Chapters on Dalmatia in the *De Administrando Imperio*, s. 91–110. – Oleksiy P. TOLOCHKO, Church of St. Elijah, 'Baptized Ruses' and the Date of the Second Ruso–Byzantine Treaty, s. 111–128. – Lora TASEVA, Datenbank griechisch–slavischer lexikalischer Parallelen auf der Grundlage von Übersetzungen des 9.–14. Jahrhunderts: philologische Probleme, s. 129–144. – Sergej Aleksandrovič KOZLOV, Bol'she, čem vrag: Osobennosti izobraženija pečenegov v vizantijskoj literature epochi pervych Komninov, s. 145–161. – Max RITTER, Die vlacho–bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185–1195), s. 162–210. – Stiljana BATALOVA, „Ob Isaevom Proročestve“ v F. I. 461 (RNB, Sankt–Peterburg) – ekzegeza ili biblejskij tekst?, s. 211–232. – Dmitrij MAKAROV, K ujasneniju istoričeskogo konteksta mariologii Feofana Nikejskogo (XIV v.), s. 233–247. – Dimitra I. MONIOU, A Poem of Nicholaos Kabasilas for St. Demetrios. Its sources and structural characteristics, s. 248–258. – Thomas THOMOV, Once again about the Christ Passion relics in Hagia Sophia, Constantinople, s. 259–277. – Günter Paulus SCHIEMENZ, *All Saints* in Post–Byzantine Wall Painting, s. 278–312. – Rudolf S. STEFEC, Weitere Briefe des Michael Gabras, s. 313–324. – Sergej Ja. GALEN, M. V. Šachmatov i ego neizvestnaja rabota po istorii russkogo prava, s. 325–337.

Časopis Matice moravské. Roč. 132, 2013, č. 1:

Tomáš SOMER – Eva SVOBODOVÁ, Konrád z Friedberka. Biskup, na kterého se mělo zapomenout, s. 3–24. – Ondřej SCHMIDT, Jan z Moravy, patriarcha aquilejský († 1394) a Jan Soběslav, markrabě moravský († cca 1381). Příspěvek k poznání genealogických vztahů lucemburské sekundogenitury, s. 25–41. – Jaroslav ČECHURA, „Do Moravy utekl, však on tam ale nezůstane“. K živelné migraci z jižních Čech na Moravu (1700–1750), s. 43–81. – Martin ŠIKULA, Volby očekávané a odkládané (1967) 1968–1971. Od liberalizující politiky KSČ k upevnění posttotalitní moci, s. 83–112. – Petr JOKEŠ, Soupis patrocinií na jižní Moravě, s. 113–149. – Jiří J. K. NEBESKÝ, Urozenost Lukáše Dembinského z Dembině. K problému uchování rodové paměti v prostředí nižší šlechty na přelomu 16. a 17. století, s. 151–173.

Český lid. Etnologický časopis. Roč. 100, 2013, č. 2:

Ondřej ŽÍLA, Vnitřní uprchlíci v Bosně a Hercegovině a jejich percepce „domova“, s. 129–148. – Michal PAVLÁSEK, Clopodia česky zvaná Klopotín. Zapomenutá moravská kolonizace Banátu v multilokálním etnografickém bádání, s. 149–172. – Juraj CIGÁŇ – Peter CHRASTINA, Pôvod bihorských Slovákov z hľadiska kritickéj analýzy diela Grigoreho Benedeka (jazykový a historický kontext), s. 173–182. – Olga NEŠPOROVÁ, Století proměn v pohřbívání: od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu, s. 183–204. – Jaroslava HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, (ne)Jistá spojenectví kulturní antropologie a feministického myšlení, s. 205–221.

Český lid. Etnologický časopis. Roč. 100, 2013, č. 3:

Petra L. BURZOVÁ – Ilona DVORÁKOVÁ – Ondřej HEJNAL – Michal RŮŽIČKA – Laco TOUŠEK, Dělnická kolonie Karlov: Místo, paměť a identita, s. 259–279. – Aleksandar KUŠIĆ – Ljiljana BLAGOJEVIĆ, Patterns of Everyday Spatiality: Belgrade in the 1980s and its Post-Socialist Outcome, s. 281–302. – Slavomíra FERENČUHOVÁ – Mark JAYNE, Zvyknúť si na Petržalku: každodenný život, bežná spotřeba a vztah k socialistickému sídlisku, s. 303–318. – Michaela PIXOVÁ, Alternative culture in a socialist city: Punks and long-haired people in Prague in the 1980s, s. 319–338. – Petr GIBAS, Lidé ve městě uhlí a oceli: Vizualní analýza příkladného socialistického města, s. 339–360.

Czech–Polish Historical and Pedagogical Journal. Roč. 4, 2012, č. 2:

Stefania WALASEK, „Czas“ Periodical as a Source of the Lifelong Education for Galician Society in the 19th Century, s. 3–12. – Mirosław PIWOWARCZYK, Selected forms of social and educational activities of the Union of civil activities of woman (Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet), s. 13–28. – Marek PODGÓRNY, Idea of Key Competences in Andragogical Context, s. 28–38. – Barbara JĘDRYCHOWSKA, Learning as a way to survive: from the Memories of the 19th Century Exiles to Siberia, s. 39–50. – Anna HARATYK, Extra-curricular Educational Activity among Youth and Adults in Hucul Region (Huculsczyzna): Analyzed from the Perspective of the Association of Friends of Hucul Region, s. 51–60.

Czech–Polish Historical and Pedagogical Journal. Roč. 5, 2013, č. 1:

Jaroslav VACULÍK, Discussion of the Secondary school System in Czechoslovakia Following the Second World War, s. 3–9. – Stefania WALASEK, Education in Lower Silesia in the First Years after the End of the Second World War, s. 10–20. – František ČAPKA, Polish ethnic organisations in Brno between the wars and in the years 1945–1952 and their contribution to the development of Czech–Polish cultural and educational relations, s. 21–28. – Mirosław PIWOWARCZYK, Areas of cooperation or competition – rapport or conflict? The Polish–Czechoslovakian relations exemplified by the activity of Polish cultural and educational associations in Czechoslovakia in the years 1947–1958, s. 29–43. – Anna HARATYK, Regional Education in Polish, Czech and Slovakian Borderline after 1945, s. 44–52. – Krystyna DZIUBACKA, Protection of the Cultural Heritage in the Polish Czech and German Borderland as Educational Challenge, s. 53–63. – Lech KOŚCIELAK, „Czechoslovakian Evenings“ in post-war Poland, s. 64–69. – Kamil ŠTĚPÁNEK, Media Reflexion of Contemporary Polish History in Czech History Textbooks, s. 70–75.

Dějiny a současnost. Roč. 35, 2013, č. 5:

Václav BŮŽEK, O barokním umění a kultuře v podunajském prostoru, s. 5. – Libor JAN, Příběh intelektu, vůle a víry v Boha. Před 1150 roky přišli Konstantin a Metoděj mezi Slované,

s. 10–14. – František ČAJKA, Staroslověnské písemnictví v přemyslovských Čechách, s. 14–18. – David KALHOUS, Středověká tradice o Velké Moravě. K instrumentalizaci historické tradice, s. 18–22. – Alexandr BRUMMER, Tváře cyrilometodějské tradice, s. 23–26. – Ivo CERMAN, Chrám obránců vlasti ve veltruském parku, s. 28–29. – Jiří KACETL, Hrdinovi od Santa Lucie aneb Kopalův pomník ve Znojmě, s. 32–33. – Martin ŠTOLL, Televisé? Přísně tajné! Zahájení vysílání jako státní zájem, s. 36–39. – Doubravka OLŠÁKOVÁ, Člověk se stává takovým historikem, jakou je sám osobností. Rozhovor s Markem Cornwalllem o Britsko–česko–slovenském fóru historiků, češtině, české identitě a jednom sudetoněmeckém homosexuálovi, s. 40–43.

Dějiny a současnost. Roč. 35, 2013, č. 6:

Jiří KNAP, Bílý jako květ lilie. Rytíř v kultuře vrcholného středověku, s. 10–14. – Libor JAN, Buhurt a tjost. Rytířská kultura vstupuje do Čech a na Moravu, s. 14–18. – Robert ANTONÍN, Česká šlechta na rytířských koních. Rytířství mezi sociální rolí, životní strategií a literární fikcí, s. 18–22. – Jan BIEDERMAN, Rytíř pozdního středověku. Vojenský profesionál bez předechu romantiky, s. 23–26. – Magda ŠPANIHELOVÁ, K mytologii sokolského kroje, s. 27. – Tomáš STERNECK, Žumberský areál. Svědectví o individuálních střetech s hierarchií raně novověké společnosti, s. 28–29. – Jana MAZÁČKOVÁ – Petr VACHŮT, Meč v jímce. Nález od Velkého Špalíčku v Brně, s. 32–33. – Lenka JANSKÁ, Italské umění ve stínu fašismu. Na okraj výstavy Anni Trenta, s. 34–36. – Pavla GKANTZIOS DRÁPELOVÁ, Osudy domu Heinricha Schliemanna. Příběh jednoho paláce v centru Athén, s. 37–40. – Martin NEKOLA, Společně v exilu proti komunismu. Shromáždění porobených evropských národů, s. 40–43.

Dějiny a současnost. Roč. 35, 2013, č. 7:

Stanislava KLEČÁKOVÁ, Baby svodnice jsou třikrát horší nežli čert... Kuplířství na přelomu 19. a 20. století, s. 10–14. – Alena WAGNEROVÁ, Hráči „na stejném hřišti“. Franz Kafka a Johannes Nádherný, s. 14–18. – Christiane BRENNEROVÁ, Líné dívky, lehké dívky? Příživnictví a disciplinace mladých žen v době normalizace, s. 19–22. – Jan IVANEGA, Hluboká nad Vltavou. Venkovské sídlo sluhy dvou císařů, s. 24–25. – Martin WIHODA, Budování obce, s. 26–28. – Martin NEJEDLÝ, Francouzský středověk v Praze. O 44. kongresu francouzských medievalistů, vlastenecké senilitě Fernanda Braudela, středověkých národech a českém koláčku dlabaném lžičkou, s. 28–31. – Vojtěch KESSLER – Martin KLEMENT, Jahnova mohyla v Chebu. Od germánského obřadistě po symbol nacismu?, s. 32–33. – Klára STULÁKOVÁ, Záhada rodiště Jana Amose Komenského. Uherský Brod, Nivnice, nebo Komňa?, s. 34–36. – Správný bohemista by měl především umět pořádně česky. Rozhovor s Tilmanem Bergerem o studiu a výuce bohemistiky, Československu v sedmdesátých letech, Janu Václavu Pohlovi a společně česko–německé minulosti, s. 40–43.

Dějiny a současnost. Roč. 35, 2013, č. 8:

Stanislav KOKOŠKA, „Mlsné huby“ v pracovním nasazení pro třetí říši. Český dělník mezi nacistickou teorií a praxí, s. 10–14. – Petr KOURA, Přes taneční kurzy do ilegality. Tanec v protektorátu a jeho postihování, s. 14–17. – Radka ŠUSTROVÁ, Heydrichovy dobroty. Stravování jako součást péče o rodinu v Protektorátu Čechy a Morava, s. 18–20. – Tereza Cz DVOŘÁKOVÁ, Babička, Cimbura, Paklíč... Protektorát a stříbrné plátno, s. 21–24. – Radmila PAVLÍČKOVÁ, Mírov. Sídlo olomouckých biskupů jako „protiturecká pevnost“, s. 26–27. – Petr SOMMER, Christianizace střední Evropy, s. 28–29. – Ladislav ZIKMUND–LENDER, Potíže s hotelem. Hotel Praha na pražské Hanspaulce, s. 30–31. – Zdeněk HOJDA, Daleko viditelné

ohně na počest železného kancléře aneb Soumrak a renesance Bismarckových věží, s. 32–33. – Markéta PÁNKOVÁ – Michal STEHLÍK, Příprava Památníku romského holocaustu u obce Hodonín. Jak přistoupit k citlivému tématu?, s. 34–35. – Pavel SZOBI, Napojit se na nejpokrokovější vědu... Proč před šedesáti lety vznikla Vysoká škola ekonomická v Praze?, s. 36–37. – Jörg SONNTAG, Tenis v arše Noemově. Hry a sport ve středověkých kláštěrech a řádech, s. 38–41. – Dušan UHLÍŘ, Od Marenga po Slavkov. Francouzská diplomacie mezi konzulátem a císařstvím, s. 42–45. – Vít STROBACH, Mrtvé tělo Anežky Hružové a čeští radikální nacionalisté, s. 46–49. – Anna HABÁNOVÁ, Němci z Čech, Moravy a Slezska ve výtvarném umění, s. 50–52.

Dějiny věd a techniky. Roč. 46, č. 1:

Filip GRYGAR, Historická, filosofická a fyzikální reflexe Bohrova převratného pojednání z roku 1913, s. 3–26. – Alena HADRAVOVÁ, Dějiny nejstarších fází řeckého jazyka a příspěvek Antonína Bartoňka k jejich zkoumání II. Svědectví nápisů psaných starořeckými dialektky, s. 38–44. – Vít ŠMERHA, Zapomenutý objev z počátků televize. Strípky ze života a díla Jana Szczepanika, zvaného polský Edison, s. 44–50.

Dějiny věd a techniky. Roč. 46, č. 2:

Jiří JINDRA, Domnělý objev chemického prvku dvi–manganu v Československu, s. 75–83. – Josef SMOLKA, Tadeáš Hájek a Philipp Melanchthon, s. 84–93. – Bohdana DIVIŠOVÁ, Problematika syfilis očima lékaře Christophora Guarinoniho (1534–1604), s. 94–112. – Pavel DRÁBEK, Léčivé přípravky podle profesora Löwa, s. 113–117.

Historický obzor. Roč. 24, 2013, č. 7/8:

Jiří CHALUPA, Černá legenda o Španělsku (I. část), s. 146–156. – Aleš SKŘIVAN st., Doprava z Rakousko–Uherska do zámoří, 1900–1914, s. 157–170. – Martin LIŠKA, Osobnosti a problémy švédské politiky po roce 1660, s. 171–179. – Roman VONDRA, Osobnosti české minulosti. František II./I. (1768–1835), s. 179–183. – Petra KODETOVÁ, Velké bitvy světových dějin. Fleurus 1690, s. 183–185.

Historický obzor. Roč. 24, 2013, č. 9/10:

Romana GAJDOŠOVÁ, Disraeli a Gladstone – víc než politická rivalita, s. 194–203. – Jiří CHALUPA, Černá legenda o Španělsku. II. část, s. 204–215. – Michaela ŽÁKOVÁ, Arcivévoda, který prodával párky na ulici, s. 215–223. – Vojtěch KYNCL, Symbol nedůsledné justice. Wolfgang Wolfram von Wolmar v kontextu „konečného řešení židovské otázky“ v protektorátu Čechy a Morava, s. 224–228. – Roman VONDRA, Osobnosti české minulosti. Přemysl Otakar II. (?1233–1278), s. 228–231. – Roman KODET, Velké bitvy světových dějin. Liao–jang 1904, s. 232–235.

Historie a vojenství. Roč. 62, 2013, č. 3:

Dalibor VÁCHA, Cesta do vlasti. Českoslovenští legionáři na světových oceánech v letech 1919–1920, s. 4–23. – Jindřich MAREK, Odysea českých námořníků z křižníku Kaiserin Elisabeth 1913–1920, s. 24–45. – Zdeněk VALIŠ, Účast Čechoslováků při osvobození Kyjeva v listopadu 1943, s. 46–63. – Jiří RAJLICH, Československá Battle of Britain – post skriptum, s. 64–81. – Petr KAŇÁK – Jan VAJSKEBR, Výcvikový pluk SS Prag, s. 82–87. – Ivo PEJČOCH, Ztráty na životech příslušníků Československé lidové armády v důsledku invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a sovětské okupace, s. 88–97. – Tomáš JAKL, Válečný deník improvizova-

ného obrněného vlaku PRAHA / PRAHA I / MOSKVA, s. 98–117. – Jan SÝKORA, 45 let Le-teckého muzea Kbely, s. 118–121. – Jiří RAJLICH, Zdeněk Škarvada (1917–2013), s. 136–143.

HOP. Historie – Otázky – Problémy. Roč. 4, 2012, č. 1:

Adam HUDEK, Slovenská historiografia v procese konštruovania marxistickej verzie českoslo-venských dejín v päťdesiatych rokoch 20. storočí, s. 9–21. – Martina POLIAKOVÁ, Co zname-ná „národní“? Národ heslem komunistické kulturní politiky, s. 23–38. – Eva PALIVODOVÁ, Obrazy nepřátel. Vnější nepřátelé v československé komunistické propagandě v letech 1948–1956, s. 39–53. – Jan SOCHA, Proměna příběhu aneb státní svátky, významné a památné dny v letech 1946–1990, s. 55–71. – Michal MACHÁČEK, „Velmi vehementně s celým srdcem, s celou du-šou som sa do toho vrhol“. Gustav Husák ve hře o Slovensko (1945–1948), s. 73–99. – Kamil ČINÁTL, Dějiny v zrcadle dějepisu: dobové dějepisné učebnice jako školní pramen, s. 101–117. – Viliam KRATOCHVÍL, Analytické modely na výučbu dejín 20. storočia, s. 119–132.

HOP. Historie – Otázky – Problémy. Roč. 4, 2012, č. 2:

Vítězslav SOMMER, Zklamání a hněv „starého komunisty“. Karel Kreibich jako kritik stalinismu, s. 9–22. – Jan RANDÁK, Tenkrát na západě. Husité ve službách obrany poúnorového Českoslo-venska, s. 23–40. – Ludmila MOTEJLKOVÁ, Proces Slánský a francouzský tisk: odraz procesu se „spikleneckým centrem“ ve vybraných francouzských denících, s. 41–56. – Magdalena SEDLIC-KÁ, Antisemitismus v československé zahraniční armádě na Středním východě a ve Velké Británii za druhé světové války, s. 57–65. – Radana RUTOVÁ, Problémy repatriace českých a moravských Židů po druhé světové válce, s. 67–76. – Anna MACOURKOVÁ, Boj o vesnici. Analýza českoslo-venského zemědělského tisku v období prvních let kolektivizace 1949–1955, s. 77–91. – Martin ZÜCKERT, Zpřístupňování slovenských Karpat. Strukturální politika a její následky pro společ-nost a krajinu, s. 93–104. – Jan ROUSEK, Adresát: Občanské fórum, Praha, s. 105–124.

Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska. Sv. 27, 2013:

Blažena PRZYBYLOVÁ, Archiv města Ostravy 1923–2013 (od pergamentu k bitům a bytům), s. 11–27. – Blažena PRZYBYLOVÁ, Archiv města Ostravy – 50 let v roli vydavatele periodika OSTRAVA, s. 28–34. – Denisa LABISCHOVÁ – Blažena GRACOVÁ, Vztah ostravských žáků a učitelů k historii, s. 37–66. – Jan SUCHÁČEK, K obrazu Ostravy v médiích, s. 67–82. – Zbyněk MORAVEC, Ulice středověké Ostravy, s. 83–109. – Jaroslava NOVOTNÁ, Příběh moravskoost-ravské velkoměšťanky Barbory Máchové a jejich ztracených perel, s. 110–122. – Jakub IVÁNEK, Socha sv. Jana Nepomuckého u Svinovského mostu z dílny frýdeckých Weissmannů, s. 123–131. – Miloslav KROČEK, Ostravská národní garda v revolučních letech 1848–1849, s. 132–146. – Ka-rel FRANEK, Průmyslová a živnostenská výstava v Moravské Ostravě v roce 1923, s. 147–162. – Mečislav BORÁK, Ostravský rabín Arnošt Bass (1885–1943) a jeho rodina, s. 165–183. – Hana MÁŠOVÁ, Doktorka Emilie Lukášová a její průkopnická práce na poli péče o kojence a nedo-nošené děti, s. 184–201. – Jindra BIOLKOVÁ – Petr KAŠING, Osudové setkání s Ostravou: Životní příběh Aloise Emilia Dobnera, profesora Vysoké školy báňské v Ostravě, s. 202–230. – Petr TESAŘ, Osobní deník Libuše Střelcové z Hrušova z let 1938–1942, s. 233–256. – Svatava BAĐUROVÁ, Sametová revoluce ve VÍTKOVICÍCH. Občanské fórum, vznik nových odborů, s. 259–287. – Tomáš ČERMÁK – Jindra BIOLKOVÁ – Petr KAŠING – Jindřich CI-GÁNEK – Petr JELÍNEK – Julie ŠVÁBOVÁ – František VARADZIN, O transformaci Vysoké školy báňské na technickou univerzitu po roce 1989, s. 288–231. – Miloslav KROČEK, První důlní exploze v Moravské Ostravě – nové zjištění, s. 325–327.

Podbrdsko. Roč. 19, 2012:

Věra SMOLOVÁ, Příběhy z Hrádku rytířů Bechyňů z Lažan, s. 7–29. – Rudolf ŠIMEK – Jana ŠIMKOVÁ, Panský mlýn v Rožmitále pod Třemšínem, řečený Podbranský či Bácův, s. 30–45. – Lenka KALBÁČOVÁ, Březničtí Židé, s. 46–89. – Martin LANG, Kamenní svatí v Mirošově a okolí a jejich původ, s. 90–106. – Pavel HYNČICA, Obděnice v kresbě, s. 107–128. – Lenka BLAŽKOVÁ, Řezbář Antonín Mácha a jeho vliv na příbramskou řezbářskou tradici, s. 129–156. – Josef VELFL, Březohorský rudní revír a 70. výročí dosažení evropského rekordu hloubky dolu Anna, s. 157–172. – František BÁRTÍK, Zemřelí ve výkonu trestu v příbramské oblasti těžby uranové rudy (1951–1961), s. 173–200. – Emanuel BECHINIE–LAŽAN, Dějiny dlouholhotské – hlubošské větve Bechyňů (Bechyňů) z Lažan, s. 201–246. – Jiří FRÖHLICH, Kamenný sekeromlat z Blažimi, s. 247–249. – Michal GELNAR, Nálezy hmotných pramenů z lokality zaniklé sklárny v Míšově na panství Spálené Poříčí, s. 250–269. – Rastislav KORENÝ – Martin OMELKA – Otakara ŘEBOUNOVÁ, Příspěvek ke studiu devocionálií na Příbramsku, s. 260–279. – Hana PÁTKOVÁ, Kaple na Hrachovišti, s. 280–284. – Václav TRANTINA, Sigismund Ludvík Bouška – básník, překladatel, iniciátor Katolické moderny, s. 285–287. – Rastislav KORENÝ, Sto padesát let od narození Ladislava Malého, s. 288–290. – Martin JINDRA, Radostná víra faráře Františka Božovského, s. 291–298. – Lubomír PROCHÁZKA, Za Olgou Skalníkovou, s. 299–300.

Průzkumy památek. Roč. 20, 2013, č. 1:

Pavel KROUPA, Pozdně gotické tendence v architektuře 13. a 14. století – příspěvek k tématu, s. 3–48. – Jan BERÁNEK – Jan KYPTA – Filip LAVAL – Zdeněk NEUSTUPNÝ, Raně gotický závěr chrámu sv. Bartoloměje v Kolíně, s. 49–80. – Petr PAVELEC, Nástěnné malby v kostele Stětí sv. Jana Křtitele v Žumberku jako médium paměti a „Institutio Christianae religionis“, s. 81–92. – Kateřina ADAMCOVÁ, Transfery dvou sousoší na Karlově mostě. Nový pohled na sochařskou dílnu Jana Brokoffa v době okolo roku 1710, s. 93–116. – Terezie ŠIKOVÁ, Jan Karel Hammer (1697–1759?). Pozdně barokní sochařská dílna v Čimelicích u Písku, s. 117–144. – Petra NAČERADSKÁ, Pávilon Marie Terezie ve Veltrusech. Historický průzkum k dějinám stavby, s. 145–176. – Jaroslav ZEMAN, Architekt Fritz Lehmann. Příspěvek k poznání „periferní“ meziválečné architektury, s. 177–212. – Vladislav RAZÍM, Věž hradu Gutštejna, s. 213–229. – Jan ANDERLE – Milena HAUSEROVÁ, Další zjištění k románské podobě kostela ve Svojšíně, s. 229–237. – Petra DOHNALOVÁ – Jiří BLÁHA, Nové poznatky ke stavebnímu vývoji kostela sv. Jana Křtitele v Kurdějově, s. 237–256. – Aleš MUDRA, Průzkum sochařství ve fondech hradů a zámků – středověké sochy a jejich nápodoby, s. 256–266. – Pavel ZAHRADNÍK, Dvě poznámky k činnosti Jana Blažeje Santiniho–Aichela v Rajhradě, s. 267–271.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada společenských věd.

Roč. 26, 2012, č. 2:

Jiří MIHOLA, Hérodotos volyňských Čechů. K jubileu Jaroslava Vaculíka, s. 3–38. – Anna Aleksejevna LEBEDEVA, Istorija Olomouca X–XII vv. i problema rannego srednevekovo goroda, s. 39–44. – Pavel KRAFL, Olomoucké panoptikum. Obraz moravských biskupů v Granum catalogi praesulum Moraviae, s. 45–50. – Marek VAŘEKA, Volf Kryštof z Lichtenštejna 1511–1553 (příběh renesančního aristokrata), s. 51–58. – Jiří MIHOLA, K nerealizovaným fundacím, proměnám počtu řeholníků, jejich původu a zaměstnání v konventech řádu nejmenších bratří německo–česko–uherské provincie, s. 59–72. – Petr KALETA, Výrazná česká stopa ve východohališské Medyce, s. 73–77. – Damian SZYMCZAK, Galicja, federalizm, Czesi. Działal-

nošé Kazimierza Grocholskiego, jako pierwszego ministra dla Galicji (kwiecień–listopad 1871), s. 78–91. – Radomír VLČEK, Ke kořenům ruského politického konzervatismu (Konstantin Pobědonoscev), s. 92–101. – Miroslav JERÁBEK, Pokusy o německo–české porozumění ve Vídni v posledních letech před první světovou válkou, s. 102–110. – Štefan KUCÍK, K vývinu myšlienky česko–slovenskej štátnosti v krajanskom hnutí v USA, s. 111–126. – Michal JARNECKI, Czas konfrontacji: Lata 1918–1921 trudne narodziny państw i konfliktu, s. 127–165. – Maksim Anatol’jevič VASIL’ČENKO, Dogovor cyzranskogo soveta s čechoslovackimi legionerami, kak istočnik po istorii sovetsko–čechoslovackich otnošenij vo vremja vooružennoho vystuplenija čechoslovackogo korpusa, s. 166–168. – Sergej Nikolajevič KOVALENKO, Čechi na Kievščine v dvadcatyje i tridcatyje gody XX veka, s. 169–184. – Grażyna PAŃKO, O stosunkach kulturalnych polsko–czechosłowackich w świetle wiadomości literackich z lat 1924–1930, s. 185–194. – Marek JAKOUBEK, Drobné střípky z vyprávění mých rodičů Mileny Haškové aneb vojvodští Češi očima (jejich) učitele, s. 195–201. – Stefania WALASEK, Stanisława Niemcówna (1891–1961) – nauczycielka, wychowawczyni i naukowiec, s. 202–210. – Roman BARON, Zdeněk Hájek – český (moravský) historik polských dějin, s. 211–222. – František HANZLÍK, Američtí krajané a únor 1948 v Československu, s. 223–235. – Libor BÍLEK, Odhalení odbojové protikomunistické skupiny „BOZ 38“ na Hodonínsku v roce 1949, s. 236–252. – Marek TĚŠÍK, K organizaci brněnské věznice Cejl na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století, s. 253–263. – František ČAPKA, Československé odbory v roce 1968 a jejich snaha o „novou odborovou politiku“ v mezinárodních vztazích, s. 264–274. – Aleksandr Nikolajevič GALJAMIČEV – Anastasia Aleksandrovna SEMJONOVA, Russkij istorik Jurij Fjodorovič Ivanov i jeho trudy po istorii Čechii, s. 275–281. – Jaroslav BALVÍN, Osobnost a historie, s. 282–289. – Miroslav JIREČEK, K výuce dějepisu na školách obecných a měšťanských v Československu v letech 1945–1948 z hlediska vývoje kurikulárních dokumentů (3. díl), s. 290–316. – Blažena GRACOVÁ, Karikatura jako zdroj paměti událostí a osobností totalitních režimů (výsledky empirických šetření u studujících mládeže z let 2005–2011), s. 317–333. – Denisa LABISCHOVÁ, Co nás zajímá na historii?: z empirického výzkumu historického vědomí, s. 334–342. – Violetta JULKOWSKA, Projekt krytycznej dydaktyki historii, s. 343–348. – Kamil ŠTĚPÁNEK, Hraný historický film jako podnět oborově didaktického výzkumu, s. 349–357.

Slezský sborník. Roč. 110, 2012, č. 3–4:

Petr KOZÁK, Turek a turecký svět ve světle účtů dvora polsko–litevského prince Zikmunda za jeho pobytu v Uhrách a v českých zemích (1498–1506), s. 165–180. – Jarosław KUCZER, The Decline or Growth of the Importance of Silesian Barons at the End of the 17th Century and at the Beginning of the 18th Century, s. 181–200. – Petr POPELKA, Okresní silniční výbory ve Slezsku (1868–1928), s. 201–220. – Mária ĎURKOVSKÁ, Činnosť Karpatonemeckej strany na Spiši v rokoch 1935–1938, s. 221–237. – Michal MACHÁČEK, Gustáv Husák za II. světové války, s. 239–270. – Jan KUBICA, Horst Bienek a jeho literární autobiografie, s. 271–277.

Slezský sborník. Roč. 111, 2013, č. 1:

Martin ČAPSKÝ, Komunikační síť vratislavské diecéze v době pozdního středověku, s. 5–18. – Malgorzata KONOPNICKA, Socio–Economic Structure of Upper–Silesian Nobility in the Light of Vassal Tables of 1752, s. 19–38. – Marzena BOGUS, Cenzura czy troska, czyli „Spis książek poleconych i zakazanych“ Jana Śliwki z 1899 roku, s. 39–60. – Martin JEMELKA – Ondřej ŠEVEČEK, Německé podnikání Baťova koncernu: Studie k hospodářským a sociálním dějinám hornoslezského továrního města Ottmuth (Otmęt) – část I, s. 61–86. – Martin KRŮL –

Joanna LUSEK, Żołnierze Armii Czerwonej w obozach jenieckich w Lamsdorf i Teschen: Stan badań, s. 87–106. – Jan KUBICA, Die Nachkriegszeit im Werk von Ota Filip, s. 107–120.

Středočeský vlastivědný sborník. Muzeum a současnost. Roč. 29, 2011:

Luboš KAFKA, Dárek z pouti. Na okraj poutní kultury, s. 8–29. – Martin HŮRKA, Mülhausenové – rod stavitelů roztocké tvrže, s. 30–53. – Petr NOVÝ, Brána do říše mrtvých. 130 let od publikace eponymního pohřebiště únětické kultury starší doby bronzové, s. 54–65. – Josef VELFL, Březohorský rudní revír a Albertův vynález, s. 66–77. – Zdeněk KUCHYŇKA, Ani den bez čárky. K nedožitým narozeninám Cyrila Boudy, s. 78–89. – Jan ČOPÍK – Petr KMENT, Úholičky ve 20. století. Samospráva a rozvoj menší obce v blízkosti velkého města, s. 90–119. – Jan KILIÁN, Truskava – viska ve skalách. K dějinám jedné pozapomenuté lokality, s. 120–141. – František BĀRTÍK, Zastřelení Jana Mikoláše na táboře Bitýz, s. 142–152. – David DANĚČEK – Jana KLEMENTOVÁ – Petr NOVÝ – Kamil SMÍŠEK, Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy. Archeologické výzkumy v roce 2010, s. 154–173. – Jaroslav ŠPAČEK – Pavel SNÍTILÝ, Městské muzeum v Čelákovcích. Archeologické výzkumy v roce 2010, s. 174–183. – Josef HLOŽEK, Společnost Archeocentrum, Institut pro archeologii a památkovou péči středních Čech, o. p. s., s. 184–187. – Lucie ČIHÁKOVÁ, Brandýs nad Labem. Zjišťovací archeologický výzkum v zámecké zahradě, s. 188–192.

Studia Comeniana et historica. Roč. 42, 2012, č. 87–88:

Andrzej BORKOWSKI, Biblijne oraz antyczne konteksty przedstawień władców i polityków w dziełach Jana Amosa Komeńskiego (rekonesans – na podstawie edycji polskojęzycznych), s. 5–12. – Shinichi SOHMA, Mutual Edification and Consultatio Catholica The Public Sphere According to Komenský and His Colleagues, s. 13–26. – Barbara SITARSKA, Political Dimension of John Amos Comenius' Pedagogy, s. 27–49. – Roman MNICH, Comenius und die politische Situation in der Ukraine des 17. Jahrhunderts: Drei Dimensionen, s. 50–56. – Olga AKIMOVA, Early History of the Slavs in the political Conception of Yuri Krizhanich, s. 57–65. – Oleg NEMENSKY, „The Right of Nation“ in Orthodox thought of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the end of 16th – beginning of 17th century, s. 66–77. – Kateřina ŠOLCOVÁ, Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost, s. 78–94. – Barbora BYRTUSOVÁ, Panna Marie křtinská v kramářských tiscích 17. a 18. století, s. 95–120. – G. W. LEIBNIZ, Von der wahren Theologia mystica = O pravé mystické teologii, s. 121–125. – Jan MAKOVSKÝ, Leibniz: mystika rozumu I, s. 126–143. – Pavel HEŘMÁNEK, Christina Poniatowska und Jan Amos Comenius, eine Visionärin und ein Gelehrter. Versuch einer zusammenfassenden Interpretation einer problematischen Frage der modernen Comeniologie, s. 144–160.

Theatrum historiae. Roč. 2012, č. 10:

Jan STEJSKAL, Ambrogio Traversari – „pokrytec“ pod Sluncem Bernardina Sienského?, s. 7–23. – Ludmila SULITKOVÁ, Neznámý městský řád pro Náchod z šedesátých let 16. století, s. 25–57. – Petr VOREL, Císařská volba a korunovace ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1612 a česká účast na těchto událostech, s. 59–166. – Agnieszka JAKUBOSZCZAK, Livres de compte de la princesse Sanguszkowa (XVIIIe siècle): la vie quotidienne au château en Pologne, s. 167–177. – François CADILHON, Keszthely ou Le château hongrois comme démonstration du savoir, s. 179–187. – Eva MUŠKOVÁ, Pohádka o chudém chlapci, který ke štěstí přišel aneb „Kapitalistický vykořisťovatel“ František Křížík v marxistické historiografii a publicistice, s. 189–217.

Umění. Časopis Ústavu dějin umění AV ČR. Roč. 61, 2013, č. 4:

Dalibor VESELÝ, Surrealism, Mannerism and Disegno Interno, s. 310–324. – Hedvika KUCHAROVÁ – Radim VONDRÁČEK, Cenzura náboženských obrazových materiálů ve dvacátých a třicátých letech 19. století, s. 325–340. – Daniela KRAMEROVÁ, „We Sell Dreams“. Work Commissioned by the Shah of Iran from Czech Artists in the 1970s, s. 341–355. – Tomáš WINTER, Ernst Ludwig Kirchner's „Negerplastik“ and the Mistake of Czech Cubists, s. 356–361. – Tomáš HYLMAR, Deset dopisů Jindřicha Chalupického, s. 362–370.

Vlastivědný věstník moravský. Roč. 65, 2013, č. 4:

Pavel ŠLÉZAR, Nové poznatky ke zpracování kovů z Uničova ve středověku. K 800. výročí založení Uničova, s. 337–346. – Zuzana HARAŠTOVÁ, František Spurný – čarodějný učeň a inkvizitor v jedné osobě, s. 347–360. – Aneta ZLÁMALOVÁ, Působení architekta Eduarda Žáčka v Prostějově, s. 361–372. – Petr CZAJKOWSKI – Aleš HOMOLA – Milada RIGASOVÁ, Cesty k raně novověké kulturní krajině. I. Mikulovsko – průběžné výsledky průzkumu, s. 373–383. – Pavel MICHNA, Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 2012, s. 390–416. – Jaromír KUBÍČEK, Moravika – vlastivědná literatura za rok 2012, s. 433–456.

Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech. Roč. 50, 2013, č. 2:

Martina SCHÖNBKOVÁ, Korespondence purkmistra a rady města Českých Budějovic rychtáři a konšelům města Třeboně v 16. století, s. 87–101. – Jan MÜLLER, „A není to snad myslí klamná stvůra?“ (26. 8. 2013 – tři sta devadesát let od posledního návratu Karla Bonaventury Buquoye do Rožmberka nad Vltavou), s. 102–127. – Jan CALETKA, Tragické události v okolí Česňovic po osvobození r. 1945, s. 128–131. – Menze de GRAAF, O původu Vítkovců, s. 132–134. – Hana SMETANOVÁ, Historické vzorníky pro vyšívání a paličkování (dar Kongregace Sester Nejsvětější Svátosti z Českých Budějovic Městskému muzeu v Horažďovicích), s. 135–145. – Vojtěch STORM, Volání z Černé věže, s. 146–147. – Jiří FRÖHLICH, Sekeromlat Mikoláše Alše, s. 148. – Daniel KOVÁŘ, Láznicky pod Svatou Annou u Kraselova, s. 149–151.

Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech. Roč. 50, 2013, č. 3:

Petr MENŠÍK – Vladimír PROKOP – Ondřej CHVOJKA, Nová mohylová pohřebiště na Tábořsku zjištěná povrchovou prospekci v letech 2011–2013, s. 165–172. – Jan MÜLLER, Žebrák a rychtář. Drobnosti o jihočeské vesnici doby předbřeznové ve světle lidové slovesnosti, s. 173–180. – Milena SMOLOVÁ, Vznik a vývoj muzea ve Vimperku, s. 181–188. – Tomáš STERNECK, „Absque misericordia decoxit Christianos“ (Březanův opis relace o zradě Jana Katzianera roku 1537 a jeho předloha), s. 189–202. – Pavla JUNGMANNOVÁ, Zvony a zvonari ve vikariátu Tábor, s. 203–227. – Jiří FRÖHLICH, Kachel s císařským znakem z Písku, s. 228–229.

Východočeský sborník historický. Sv. 22, 2012:

František KAŠPÁREK – Tomáš MANGEL, Laténské sídliště v Pohřebačce, okr. Pardubice (záchranný výzkum v roce 2012), s. 3–72. – Jan MUSIL – Petr NETOLICKÝ, Zaniklá středověká a raně novověká ves Bolesov v k. ú. Spačice, okres Chrudim, Pardubický kraj, s. 73–114. – Jaroslav TEPLÝ, Hrad Strádov a Jaroš Lacembok z Chlumu, s. 115–135. – Petr VOREL, Zdechovecký poklad Hynka Tluksy Vrábského z Vrábí a finanční potenciál české venkovské šlechty koncem 16. století. (Spor o šlechtickou pozůstalost v případě smrti zůstavitele bez dědiců a bez pořízeného kšaftu z let 1594–1603), s. 137–205. – Ladislav NEKVAPIL, Kraj „náboženských blouznivců“ v době rané tolerance: Rychmbursko kolem roku 1781, s. 207–238. – Marie MACKOVÁ,

Plukovník Ludwig Hohenlohe–Langenburg a Pardubice, s. 239–271. – Vojtěch KYNCL, Heniz Barth, Ležáky a Oradour sur Glane mezi justicí a politikou, s. 273–298.

Východočeský sborník historický. Sv. 23, 2013:

Milena LENDEROVÁ, Poutě a poutní místa v českých zemích jako téma kulturních dějin (několik řádků úvodem), s. 3–8. – Jan STEJSKAL, Text jako „pohyblivý“ cíl putování aneb první „naši“ doložení poutníci, s. 9–23. – Zdeněk HOJDA, Organizované pouti do Palestiny v 19. století, s. 25–41. – Hana DVORÁKOVÁ, Poutníci na cestách, s. 43–57. – Marie MACKOVÁ, Poutová bouda a lidé kolem ní. (Na příkladu Hory Matky Boží u Králík a Filipova), s. 59–81. – Lenka BLAŽKOVÁ, Světské aspekty poutí na Svatou Horu 1650–1950, s. 83–114. – Tereza PRUCHOVÁ, Po babičce klokočí aneb růžencem jako výrobní artikl, s. 115–136. – Kateřina PAŘÍZKOVÁ, Jejich kramaření přesáhlo všechny únosné meze! (Pohled na frekvenci poutí, jejich útlum a proměnu v průběhu tří století na příkladu poutí do Hájků u Prahy), s. 137–158. – Petr VOREL, Finanční přínos svatopolských barokních poutí v Přelouči, s. 159–174. – Martina VLČKOVÁ, Na cestě do slezského Jeruzaléma. Mariánské poutní místo Vamberžice, s. 175–186. – Ingrid KUŠNIRÁKOVÁ, Symbolický význam pútného miesta Marianka v politickom a náboženskom živote krajiny v ranom novoveku, s. 187–206. – Ladislav NEKVAPIL, Růžencové bratrstvo v Cholticích a perspektivy jeho výzkumu, s. 207–227. – Hana RUDOVÁ, Poutní místa na jihočeských panstvích Buquoyů jako místa šlechtické prezentace, s. 229–234. – Eduard MAUR, Poutě jako forma mobility venkovského obyvatelstva v raném novoveku, s. 235–252. – Jiří MIKULEC, Osvícenci a poutníci. Nešvary barokní poutě očima josefínské doby, s. 253–266. – Zuzana PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, Staronové kulty světic v 19. století aneb po stopách sv. Filomény v Čechách, s. 267–275. – Nina MILOTOVÁ, Vzhůru na Říp! Různé podoby putování na posvátnou horu Čech ve 2. polovině 19. století, s. 277–306. – Jitka JONOVÁ, Velehradské pouti ve druhé polovině 19. století – náboženská nebo politická manifestace?, s. 307–323. – Lenka PROCHÁZKOVÁ, Svatoanenská pout' v Mnichově Hradišti jako typ městské slavnosti druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století, s. 325–333. – Marcela BEDNÁROVÁ, Misionáři ilyrizmu. Etnicky motivované cestovanie južných Slovanov v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 19. storočia, s. 335–355. – Marek KREJČÍ, Poutě očima českých umělců, s. 357–362.

Zpracovaly Václava Horčáková a Kristina Rexová

Zpracováno s podporou projektu MŠMT č. LM2011018, Bibliografie dějin Českých zemí

DO TOHOTO ČÍSLA PŘISPĚLI

Doc. PhDr. Jiří LACH, Ph.D., M.A., Katedra politologie a evropských studií, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Křížkovského 12, 771 80 Olomouc, jiri.lach@upol.cz

Nina LOHMANN, M.A., Praha, nina.lohmann@seznam.cz

Prof. PhDr. Jiří PEŠEK, CSc., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 150 00 Praha 5, jiripesek203@seznam.cz

Doc. PhDr. Jan ŽUPANIČ, Ph.D., Ústav světových dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, jan.zupanic@ff.cuni.cz

Zasláno redakci

Data v Českém sociálněvědním datovém archivu

Český sociálněvědní datový archiv (ČSDA) Sociologického ústavu Akademie věd České republiky slouží jako národní centrum ukládající a zpřístupňující databáze z projektů sociálních výzkumů. Jde o původní, tzv. primární data, sloužící k analytickému zpracování, nikoliv o výzkumné zprávy nebo jiný druh hotových výsledků. Data pocházejí většinou z dotazníkových šetření buď celé populace, nebo některých specifických skupin, k dispozici jsou ale i data z jiných druhů výzkumů včetně např. některých kvalitativních studií. Data jsou volně přístupná na základě registrace a souhlasu s podmínkami jejich používání pro účely nekomerčního výzkumu a výuky. Webový portál ČSDA (<http://archiv.soc.cas.cz>) umožňuje prohledávání datových knihoven, některé základní analýzy a stahování dat.

Knihovna Archivu zahrnuje více než šest set databází z výzkumů na nejrůznější témata od průřezového programu šetření veřejného mínění CVVM po tematicky úzce zaměřené studie např. na témata sociálních nerovností, rodiny, genderu, trhu práce, výzkumů mládeže, sportu, rodiny, náboženství a mnohé další. Mnohé z databází umožňují navíc časová nebo mezinárodní srovnání. K dispozici jsou také odkazy na množství obdobných datových archivů v zahraničí, kde lze též získat komparativní data zahrnující Českou republiku. Datový archiv kromě samotných dat nabízí uživatelům i odbornou pomoc při práci s daty.

Data zajímavá pro historiky

Archivovaná data jsou využitelná a využívána výzkumníky z více různých oborů převážně sociálních věd, na které se ČSDA převážně zaměřuje. Některé soubory mohou být zajímavé i pro badatele z oboru historických věd. Konkrétně by se mohli zajímat jednak o data ze starších výzkumů veřejného mínění, a to už počínaje rokem 1946, jednak o data současná, která se dotýkají historických témat, jako například historické paměti, výuky dějepisu atp.

Data z historických výzkumů veřejného mínění

Podoba archivovaných dat je závislá na technice, prostřednictvím které byla zapisována. Data z počátků výzkumů veřejného mínění byla v šedesátých letech zaznamenávána na dřné štítky, v sedmdesátých a osmdesátých letech pak na magnetické pásky. Tato data jsou v původní podobě bohužel nedostupná, protože se buď ztratila, nebo jsou záznamy poničené. Dochovaly se však závěrečné zprávy k jednotlivým výzkumům, které obsahují tabulky s agregovanými daty, kde se pracuje s tříděním nejvýše třetího stupně – tj. se znázorněným vztahem nejvýše tří proměnných (například lze zjistit, kolik procent mužů a kolik procent žen se v roce 1969 bálo tmy, a to zvláště pro respondenty z České a Slovenské republiky). V rámci ČSDA bylo několik set takovýchto tabulek převedeno do elektronické podoby, ovšem bez možnosti dalších analýz.

Zachovaná data z nejstarších výzkumů veřejného mínění můžeme brát nejen jako zdroj informací o životě v Československu po roce 1946, zároveň ale také jako ilustraci vývoje české empirické sociologie a společenskopolitických změn, které se zde odehrávaly. V počátcích byly výzkumy realizovány Československým ústavem pro výzkum veřejného mínění, který byl založen jako oddělení prvního odboru Ministerstva informatiky pod vedením Bohuše Pospíšila. Členem výzkumného týmu byl i legendární český empirický výzkumník Čeněk Adamec. Ilustraci počátků výzkumů veřejného mínění představují v Archivu publikované tabulky z výzkumu *Volby I*, který

byl realizován právě v roce 1946. Zajímavé je, že výsledky tohoto šetření relativně přesně korespondovaly s reálnými výsledky voleb. Úspěšná predikce výsledků voleb zvýšila prestiž výzkumů veřejného mínění, a to nejen u laiků, ale i u (politických) elit. Výzkumná činnost v rámci Československého ústavu pro výzkum veřejného mínění však neměla dlouhého trvání. V roce 1948 byl uskutečněn pouze jeden ze tří plánovaných výzkumů, důvodem byl zásah státní policie. Činnost Ústavu pak postupně upadala, výsledky se nesměly publikovat (poslední publikované tabulky jsou v Archivu z roku 1948), až byl nakonec v roce 1950 Ústav zrušen pro nepotřebnost úplně.

Od roku 1965 však vznikala stranický zájem o výzkumy veřejného mínění, což nakonec vedlo k založení Ústavu pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM), který začal fungovat jako součást Československé akademie věd (ČSAV) od roku 1967 pod vedením ředitelky Jany Zapletalové. Členem týmu byl opět Čeněk Adamec. Činnost ÚVVM byla do roku 1969 poměrně autonomní, výzkumy zasahovaly i do politických témat (v ČSDA je publikovaný např. výzkum *Veřejné mínění o některých politických problémech*), nebo měly mezinárodní přesah (viz výzkum *Veřejné mínění v Československu a v jedenácti zemích světa o otázkách ekonomiky, životní úrovně a mezinárodních vztahů*). Po roce 1969 začal být na ÚVVM vyvíjen tlak, v rámci ČSAV probíhaly politické kontroly a personální změny (např. Čeněk Adamec byl v roce 1969 nucen odejít do důchodu). Politická témata byla omezována a projevila se i nedůvěra a strach respondentů vyjadřovat se v rámci výzkumu k různým otázkám. ÚVVM byl v roce 1972 zrušen a nahrazen Kabinetem pro výzkum veřejného mínění (KVVM) v rámci statistického úřadu. Jeho činnost však byla striktně podřízena stranickým orgánům – bylo nutné schvalovat volbu témat výzkumu, docházelo k personálním změnám a bylo nutno žádat o souhlas s publikací jakýchkoliv výsledků. Některé výzkumy tak byly prováděny pouze pro státní instituce a jejich výsledky byly tajné. Tyto okolnosti způsobily, že některá témata výzkumů, která byla v té době realizovaná, jako například *Názory na socialistické vlastenectví*, nebo *Názory na rozvoj pracovní iniciativy a socialistickou soutěž*, jsou dnes poměrně úsměvná.

Po roce 1989 se charakter výzkumů změnil – mluvíme především o změně v metodologii a v používaných technologiích, zejména v počítačovém záznamu, díky němuž jsou v Archivu dochovaná úplná data.¹ Ke změně došlo i díky nárůstu konkurence, provázanosti s marketingem a výzkumem trhu, ale i kvůli nedůvěře veřejnosti k metodologii a k výsledkům výzkumů. Od roku 1990 došlo k přejmenování na Institut pro výzkum veřejného mínění (IVVM), od roku 2003 se jedná o Centrum pro výzkum veřejného mínění (CVVM).

Data ze současných výzkumů týkající se historických témat

Odborná i laická veřejnost zabývající se historií může v rámci ČSDA čerpat jak ze starších výzkumů, tak i ze současných výzkumů s historickou tematikou. Data z těchto šetření slouží nejen jako zdroj informací o vztahu občanů k historii, ale vypovídají také o tom, která témata jsou pro dnešní historiky aktuální. Díky nim lze navíc reflektovat metodologické postupy, jimiž jsou postoje k historii a historická interpretace zkoumány. V současné době jsou v rámci ČSDA dostupné dva výzkumy – *Sociologický výzkum historického vědomí a Stav výuky soudobých dějin*.

První z nich, *Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky* byl zadán Filozofickou fakultou UK (Jiří Šubrt), sběr dat prováděla na podzim roku 2010 agentura STEM. Tento výzkum, který se zaměřoval na obyvatele ČR starší 15 let, se snažil propojit několik aspektů, které vypovídají o stavu historického vědomí. Na jedné straně se zaměřil na znalosti historických událostí, dále se pak věnoval národní hrdosti ve vztahu k historii, vnímané možnosti obyvatel

1 Data z novějších výzkumů jsou dostupná v běžných statistických formátech (SPSS, STATA, Statistica, SAS).

zasahovat do dějin a hodnocení a vztahu k historickým postavám, událostem a historii obecně. Na základě tohoto výzkumu vzniklo i několik zajímavých publikací, například kniha *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*, jejichž spoluautory jsou mimo jiné historici Miroslav Hroch či Zdeněk Beneš. Kniha se zamýšlí nad významem dotazníkových šetření pro výzkum historického vědomí, tedy nad otázkami, o čem data vlastně vypovídají.

Druhé šetření s názvem *Stav výuky soudobých dějin* bylo organizováno Ústavem pro studium totalitních režimů. Data byla sbírána v květnu a červnu roku 2012 agenturou Factum Invenio na vzorku učitelů dějepisu středních a základních škol v ČR. Výzkum podrobně mapuje osobní pohled učitelů na náplň a cíle hodin dějepisu, využívané zdroje a podmínky, které poskytuje škola, v níž pedagog působí. Zahrnuty jsou i otázky na přístup žáků k výuce tohoto předmětu, a to nejen ve smyslu učení jako memorování, ale především na schopnost interpretace ze strany žáků. Je tedy vidět, že orientace výzkumů publikovaných v ČSDA odpovídá současným trendům ve výuce a chápání historie. Tato data se tak mohou stát základem pro další šetření v této oblasti.

Jak jsou tato data dostupná

Oba druhy dat (společně s desítkami dalších, českých i mezinárodních dat) jsou zpřístupněny na webových stránkách archivu ČSDA (<http://archiv.soc.cas.cz/>), přes elektronický katalog Nesstar (<http://nesstar.soc.cas.cz/webview/>). Z hlavních stránek se dostanete na katalog tak, že v levém sloupci kliknete na kolonku DATA, na hlavní straně pak zvolíte možnost Katalog ČSDA (NESSTAR); na této stránce jsou dostupné i podmínky a návod pro používání katalogu. Data z počátků výzkumů veřejného mínění naleznete, když v katalogu Nesstar rozkliknete okna v tomto pořadí ČSDA–Česky–IVVM–Starší výzkumy IVVM, kde už stačí pouze vybrat příslušný rok. K současným datům týkajícím se výuky a znalostí historie pak vede tato cesta: ČSDA–Česky–Výzkumy týkající se historie. Po rozkliknutí požadovaného výzkumu lze zvolit možnost *Metadata*, kde jsou uvedeny základní informace o výzkumu, a je zde možné stáhnout výzkumné zprávy, dotazníky, technické informace o průběhu výzkumu a data. Možnost *Popis proměnných* umožňuje prohlížet jednotlivé otázky dotazníku v základních frekvencích. Prohlížení proměnných a dokumentace k výzkumům jsou dostupné všem uživatelům systému Nesstar, stahování datových souborů či agregovaných tabulek je podmíněno registrací. Návod na registraci naleznete na stránkách Archivu, v sekci Jak získat data: <http://archiv.soc.cas.cz/articles/cz/99/O–datech.html>. Katalog je průběžně aktualizován a rozšiřován o nové datové soubory z dostupných sociálněvědních výzkumů.

ČSDA neustále rozšiřuje svůj katalog

Jedním ze současných cílů ČSDA je rozšiřování spolupráce s různými společenskovědními obory, proto se také snažíme informovat veřejnost o svých aktivitách, především o možnosti využívat archivovaná data. Tuto možnost bychom chtěli nabídnout i historikům právě prostřednictvím historických dat, která jsou v Archivu publikována. Katalog je neustále doplňován a rádi bychom jej rozšiřovali i o další výzkumy tohoto druhu. Data jsou snadno dostupná v podobě uchopitelné i pro nesociology, avšak v případech jakýchkoliv problémů či expertních žádostí mohou uživatelé pracovníky Archivu kontaktovat.

Marie Dlouhá

POKYNY PRO AUTORY

V zájmu plynulého průběhu redakčních prací Vás redakce prosí o dodržování určitých zásad při psaní rukopisů. Nezavádíme žádné výrazné změny, spíše chceme připomenout to základní:

Způsob odevzdání rukopisů

Články a recenze nám prosím odevzdávejte e-mailem na adresu: cch@hiu.cas.cz ve formátech textového editoru Word (.doc, .docx, .rtf), popř. jiných, ale na základě domluvy. Obrazové přílohy rukopisu je třeba dodat také samostatně v datové, případně písemné podobě pro ofotografování do sazby. Součástí dodaného článku musí být nanejvýš dvoustránkové resumé, krátký abstrakt a klíčová slova.

Rozsah příspěvků

Redakce doporučuje, aby rozsah článků, včetně poznámkového aparátu nepřesáhl 40 stran (dle našeho úzu: písmo Courier New – velikost 12, řádkování přesně 23 b.; v poznámkách pod čarou: Courier New – velikost 12, řádkování jednoduché); větší rozsah je předem třeba dojednat s redakcí. U „recenzí“ a „obzorů literatury“ bývá obvyklý rozsah 5–8 stran, zprávy o literatuře pak přijímáme v rozsahu 1–2 stran. Vezměte prosím na vědomí, že neotiskujeme souhrnné recenze a zprávy na konference, české polytematické sborníky ani na periodicky vycházející publikace.

Způsob citací v poznámkách

Vzor:

1. Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze (dále jen LA PNP), fond E. Engel, kart. 26, složka Exekutivní výbor pravice.
2. Josef PEKAŘ, *Bílá hora. Její příčiny a následky*, Praha 1921, s. 19.
3. Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha ³1997, s. 250.
4. *Das Kunst- und kulturgeschichtliche Museum im 19. Jahrhundert*. Hrsg. von Bernhard DENEKE und Rainer KASCHNITZ, München 1977, s. 182.
5. K. W. DEUTSCH, *Nation und Welt*, in: H. Winkler (ed.), *Nationalismus, Königstein/Ts. 1978*, s. 51; TÝŽ, *Nationenbildung – Nationalstaat – Integration*, Düsseldorf 1972, s. 28.
6. *Tamtěž*, s. 172n., 178nn.
7. Heslo *Chotek*, in: *Ottův slovník naučný*, XII, Praha 1897, s. 370.
8. Peter JUKES, *Tony Judt: The Last Interview*, Prospect, 21. 7. 2010, <http://www.prospect-magazine.co.uk/magazine/tony-judt-interview/> (20. 12. 2013).

Při opakování odkazu stačí uvést:

9. J. PEKAŘ, *Bílá hora*, s. 50.

Při citacích archivního materiálu platí obecná zásada, že je třeba nejprve uvést název a místo instituce (archivu), dále název fondu a bližší určení pramene.

Zkratky a označení

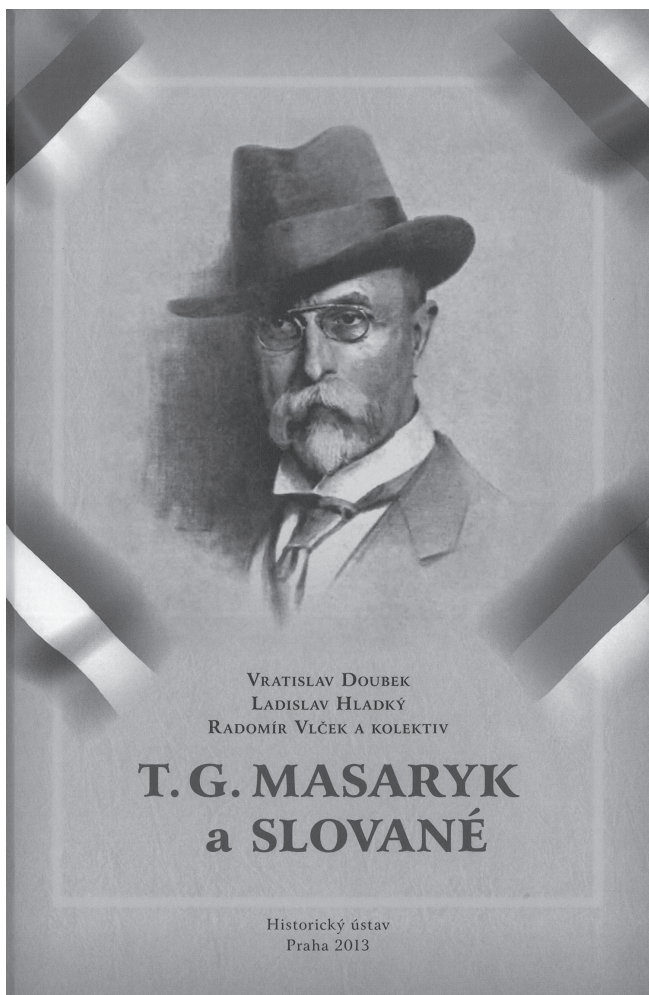
Zkratkou pro označení strany nebo stran je s., ročníky časopisů a sborníky se uvádějí arabskými, díly vícesvazkových zpracování a edic římskými číslicemi. Pokud jsou dokumenty v edicích číslovány, je třeba uvádět vedle stran i číslo.

Vzor: CDB II, s. 328, č. 324.

Při první citaci uvádějte úplný název časopisu, archivu, fondu a v závorce pak oficiální zkratku pro případ opakované citace. V hlavním textu užívejte co nejméně zkratek. Způsob citací a zkracování musí být v celém rukopise jednotný.

Děkujeme za to, že tyto zásady dodržujete. Uděláme vše proto, aby se Vaše příspěvky po kladném recenzním řízení objevily na stránkách ČČH co nejdříve.

Podle prostorových možností bezplatně otiskneme program Vašich chystaných symposií, konferencí, přednáškových cyklů. Tyto informace – v rozsahu do jedné stránky – nám vzhledem k výrobním lhůtám časopisu dodávejte s dostatečným časovým předstihem.

Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček a kolektiv
T. G. MASARYK A SLOVANÉ
Historický ústav, Praha 2013, 440 s.

Kolektivní monografie se zabývá otázkou vztahu T. G. Masaryka k ideologii slovanství a k jednotlivým slovanským národům. Publikace obsahuje celkem 26 původních studií od historiků z devíti zemí. Podrobně jsou zde zmapovány Masarykovy kontakty s Rusy, Ukrajinci, Poláky, Slováky, národy bývalé Jugoslávie a Bulhary. Značná pozornost je v knize věnována také současným posunům ve vnímání a hodnocení T. G. Masaryka v jednotlivých slovanských státech. Monografie reflektuje aktuální stav poznání sledované problematiky, přináší nejen objektivnější hodnocení (bez dřívější ideologizace či sklonu k přílišnému patosu), ale často také nová, dosud neznámá fakta, prezentuje i relativně stará témata z netradičních úhlů pohledu.

Milan Hlavačka – Pavel Cibulka a kolektiv
CHUDINSTVÍ A CHUDOBA JAKO SOCIÁLNĚ HISTORICKÝ FENOMÉN
Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých
a instrumentaria řešení

Historický ústav, Praha 2013 /v tisku/, 623 s.

Sociální politika transatlantické civilizace se nachází na rozcestí. „Zapomenutý“ protiklad chudí-bohatí nabývá globální dimenze. Společenská aktuálnost vyplývá rovněž z historického poznání, že chudoba nebyla a není záležitostí okrajových skupin společnosti – měla a stále má spíše charakter masového, strukturálního problému. Praktické potírání chudoby, dále diskursy o chudobě a nakonec systematická chudinská politika byly základním vodítkem evropských společností na cestě k sociální modernizaci. Ekonomická a sociální krize – včetně nynější krize sociálního státu – vyvolává snahu po hledání východisek k řešení také v minulé sociální praxi. Publikace představuje genezi problematiky chudinství a dosavadní modely řešení chudoby od poloviny 18. století do poloviny 20. století.

Historický ústav Akademie věd České republiky
pořádá ve dnech 29. – 30. května 2014
v prostorách vily Lanna (V Sadech 1, Praha 6)
mezinárodní vědeckou konferenci na téma

NÁSILÍ A „ODLIŠNÁ MODERNA“

Tematické okruhy

1. figura: „Válka otcem“

Zkušenosti první světové války jako civilizační krize; heroizace odboje, „krví a železem dobytý čs. samostatnosti“, „my a oni“, polarizace; pokusy o militarizaci společnosti a redukci politiky na otázku moci na úkor parlamentarismu, právního státu, konsenzu; denunce „ošidného humanitarismu“, internacionalismu a pacifismu.

2a. figura: Násilí jako recept levice i pravice

Bolševický mýtus 20. let, pravicový nacionalismus německý i český, pučismus, radikální antisemitismus; „Moc“ redukována na „násilí“; paralely v sousedních zemích.

2b. figura: Bití. Každodenní násilí ve společnosti

Sociální a nacionální střety, násilí policejní a stávkové, fyzické zločiny; diskuse o trestu smrti, reformě trestnictví a pedagogiky.

3. figura: „Zklamané iluze“ a „očista“

Slabost liberálních struktur a tradic; požadavek politické a národní koncentrace, exkluze a homogenizace („národní souručenství“, „odčinění“); cenzura, policejní aparát a pracovní tábor jako nástroj „ozdravení“; trauma nového civilizačního zlomu; kontinuity, popřípadě zrcadlové období druhé a třetí republiky; strukturální násilí (existenční postihy), násilí zjevné (justiční teror) v poměru k spontánnímu (ideologické svody).

4. figura: „Odlišné moderny“

Řízená demokracie, výchovná diktatura, kolektivismus; uniformovaný egalitarismus, plán místo trhu, sociální inženýrství, moderní masové kultury; idea „nového člověka“, biologie ve službách eugenických projektů; antiliberální technokratismus, batismus; přetrvávání starých struktur pod novými; každodenní násilí 40. a 50. let 20. století.

5. figura: Historické vzpomínání a vytěšňování. Násilí v kolektivní paměti

Zkoumání vlivu války z pozice formování (obnovování, zapomínání) kolektivní paměti; co z paměti o násilí zbývá, co bylo přirozeně či uměle pěstováno anebo manipulováno, komparace konceptů válečných muzeí; které tradice byly potlačovány či zveličovány, jakým způsobem a prostředky byla kolektivní paměť na ten či onen konflikt udržována – výstavba pomníků, památníků, muzeí apod.; tematizace frustrace z porážky či euforie z vítězství a jejich vliv na tvorbu kolektivní historické paměti. (Proč některé státy a i tedy jejich paměti skončily mezi vítězi, i když konflikt zahájily na straně poražených?)

Pokud Vás níže uvedené tematické okruhy zaujmou a byli byste v jejich intencích ochotni přednést dvacetiminutový referát v češtině, němčině či angličtině, prosíme, kontaktujte nás. Na Vaše přihlášky se těší Bedřich Loewenstein a Milan Hlavačka.

Kontaktní adresa: Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, CZ-190 00 Praha 9
ruzickova@hiu.cas.cz, hlavacka@hiu.cas.cz

Redakce

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief:

Jaroslav PÁNEK – Jiří PEŠEK

Výkonný redaktor / Managing Editor:

Sixtus Bolom-Kotari

Vědecká rada / Scientific Board:

Zdeněk Beneš, Václav Bůžek, Milan Hlavačka, Martin Holý, Tomáš Knoz, Martin Kovář, Robert Kvaček, Jiří Lach, Václav Ledvinka, Jiří Malíř, Jan Němeček, Svatava Raková, Eva Semotanová, Petr Sommer, Petr Svobodný, Miroslav Šedivý, Petr Vorel, Josef Žemlička
s redakčním kruhem / with Editorial Board:

Josef Harna, Ivan Hlaváček, Zdeněk Hojda, Miroslav Hroch, Jan Křen, Milan Myška, Milan Otáhal, Josef Petrání, Magdaléna Pokorná, Ivan Šedivý, Josef Válka

Mezinárodní vědecká rada / International Scientific Board:

Detlef Brandes (Düsseldorf), Stanisław Bylina (Warszawa), Alessandro Catalano (Padova), Robert J. W. Evans (Oxford), Henryk Gmiterek (Lublin), Dušan Kováč (Bratislava), Antoine Marès (Paris), Ralph Melville (Mainz), Nicolette Mout (Leiden), Thomas Winkelbauer (Wien)

Návrh obálky a typografie | Design:

Jáchym Šerých

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. | Published by the Institute of History, Prague

Adresa | Address: Prosecká 76, CZ-190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/241 | E-mail: cch@hiu.cas.cz

Přijímání objednávek | Distribution:

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p., telefonicky na bezplatné lince 800 300 302, na www.periodik.cz, postabo.prstc@cpost.cz, písemně na adrese: Postservis, oddělení předplatného, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9.

Smluvní vztah mezi vydavatelem a předplatitelem se řídí všeobecnými obchodními podmínkami pro předplatitele.

Jednotlivá čísla lze zakoupit též v Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; nám. Svobody 13, 602 00 Brno) nebo přímo v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i. (Prosecká 76, 190 00 Praha 9; j.kozohorska@hiu.cas.cz) či prostřednictvím distributora www.kosmas.cz.

Cena jednotlivého výtisku Kč 130,00. – Tiskne SERIFA se sídlem v Jinonické ul. 80, Praha 5. Toto číslo vyšlo v březnu 2014.

Distribuce pro Slovensko: Magnet Press, Slovakia s. r. o., Šustekova 8, P. O. Box 17, SK-851 04 Bratislava, tel.: 01/67201931-33, fax: 02/67201930, e-mail: predplatne@press.sk

Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108,

D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

SCOPUS, ERIH – European Reference Index for the Humanities (Category A)

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/cesky-casopis-historicky.ep/>

<http://hsozkult.geschichte.huberlin.de/zeitschriften>

<http://cejsh.icm.edu.pl>

ČČH vychází čtvrtletně / ČČH is published quarterly

ISSN 0862-6111